

Presented to
The Library of the University
of Toronto
by
The Varsity Fund
for the purchase of books
in Slavic Studies

9/13
XV 1/13

61

ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

61

ГОДИШЊИЦА

НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XXIX

K

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1910.

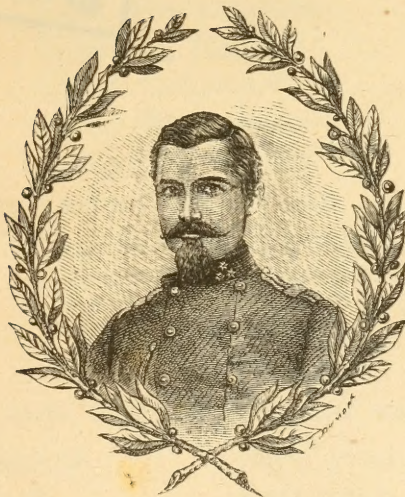
Цена 2 динара.

1/10

ГОДИШЊИЦА
НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XXIX

У БЕОГРАДУ

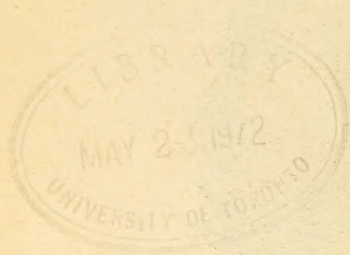
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1910.

Цена 2 динара.

№ 10909.

ПРОБ. 107 г.

DR
301
G6
knj. 29

О Д Б О Р
ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

Председник: **Љуб. Ковачевић**
Деловођа и благајник: **Жив. П. Симић.**

Чланови:

Стојан Новаковић
Чедом. Мијатовић
Свет. Николајевић
Момчило Иванић
Срета Стојковић
Јован Миодраговић
Доброслав Ружић
Гаврило Јовановић
Д-р Тих. Р. Ђорђевић
Д-р Радов. Кошутић

До сада помрли чланови одбора:

Јован Анђелковић	Мита Ракић
Ђорђе Малетић	Светислав Вуловић
Коста Маринковић	Стев. Д. Поповић
Д-р Јосиф Панчић	Митрополит Инокентије
К. С. Протић	Стојан Бошковић
Сава Сретеновић	Јован Мишковић
Ђуро Даничић	М. Ђ. Милићевић

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ

ПРВИ ДЕО:

Записници Одбора Чупићеве Задужбине

ДРУГИ ДЕО:

	СТРАНА
1. <i>Јов. Миодраговић</i> — Педагошки књижевни рад Милана Ђ. Милићевића	1
2. <i>Јован Радоњић</i> — Путовање Евлије Челебије по српским и хрватским земљама	33
3. <i>Тодор Стефановић-Виловски</i> — Одступање аустријско-српске војске под генералом Тодоровићем 1849	102
4. <i>Андра Гавриловић</i> — Ситнији прилози испитивању српских народних песама	150
5. <i>Андра Гавриловић</i> — Из Пилрске Краљевине полит. историјска скица о стогодишњици	163
6. <i>Андра Гавриловић</i> — Година Његошева рођења	171
7. <i>Јеремија Живановић</i> — Последње године живота Петра II Његоша	177
8. <i>Јован Борђевић</i> — Срби козаци — казаци у турској војсци у другој половини XIX века	191
9. <i>Јован Скерлић</i> — Школа „Објективне Лирике“	197
10. <i>Светомир Николајевић</i> — Из Скандинавије, путничке белешке: Норвешка (свршетак)	232
11. <i>Павле Поповић</i> — Дубровачка комедија „ Јерко Шкрипало “	317
12. <i>Павле Поповић</i> — Српски стихови из 1649 год. !	333
13. <i>Милојко Веселиновић</i> — Јашуњски манастири	338

І Д Е О

САСТАНАК ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

ДРЖАН 31 ЈАНУАРА 1909 ГОД. У БЕОГРАДУ

Били су чланови: *Ст. Новаковић, Жив. П. Симић, Срета Ј. Стојковић, Љуб. Ковачевић, Ј. Миодраговић.*

1.

Ст. Новаковић, као најстарији међу члановима, поменуо је преминуле у пр. години: члана и дугогодишњег председника овога Одбора М. Ђ. Милићевића и чланове Стојана Бошковића и Јована Мишковића, нагласивши с неколико топлих речи њихову велику љубав и ревност у пословима овога Одбора, позвавши да с другарском љубављу рекну: Бог да им душу прости!

Сви чланови устадоше и рекоше: Бог да им душу прости!

2.

Деловођа Одборски прочитао је овај извештај:

1. Књижевни рад.

На својим састанцима у 1908 год. Одбор је примио за 27. Годишњицу ове чланке: 1. Стеван Д. Поповић као педагог — од Ј. Миодраговића; 2. Религија у историји — из заоставштине пок. Боже Кнежевића; 3. Из Скандинавије, путничке белешке о Норвешкој — од Светом. Николајевића; 4. О српском јамбу — од Д-ра Владимира Ђоровића; 5. Манастир Св. Тројице

у призренском округу — од В. Трпића; 6. Мисли — из заоставштине Боже Кнежевића.

У 28. Годишњицу, која је наштампана у 600 примерака, а износи 231 страну књижевнога текста, ушли су шест поменутих чланака. Ушао је и чланак: Вук Ст. Караџић и законодавство о порезу у Србији 1861—63 — од Дан. А. Живаљевића, по препоруци Ст. Новаковића. У овој Годишњици довршени су чланци: Велики људи — од Добр. Ружића, и Жупа Коначли у историји града Дубровника — од Петра Р. Косовића, од којих је по једна половина наштампана у 27. Годишњици. У овој су годишњици наштампани и некролози; Мил. Ђ. Милићевићу — од Ј. Миодраговића, и Стојана Бошковића и Јов. Мишковића — од Момчила Иванића. Овој годишњици придодата је и слика М. Ђ. Милићевића.

2. Имовно стање.

1. Досадањи стални капитал код Упр. Фондова	72.000—	дин.
2. Према одлуци одборској од 31. јан. 1908. да се главници додаје сваке године 10% од прихода уложено је	500—	дин.
3. Два лова аустр. вред. 20 фор.	40—	»
<hr/>		
Стал. кап. свега		72.540— дин.
4. Прихода преостало из 1907 год.	1.038·65	дин.
5. Приход у 1908 год.	3.782·20	»
<hr/>		
Приход свега		4.820·85 дин.
6. На хонораре и штампу издато	2.614·60	дин.
7. За пренос у 1909 год.	2.206·25	»
<hr/>		
Издато свега		4.820·85 дин.

Према одлуци одборској од 31. јан. 1908. рачуне су прегледали г. г. Момчило Иванић и Ј. Миодраговић, о чем ће г. Миодраговић реферовати Одбору

3.

Јов. Миодраговић саопшти да су он и Момчило Иванић прегледали рачуне примања и издавања и наплат

да су документи примања и издавања исправни и рачуни према њима тачни, што су они и у рачунској књизи констатовали и потписали.

Одбор прими реферат на знање и одлучи да иста господа прегледају рачуне и на крају ове године.

4.

Саопштено је писмо Симеона Кончара учитеља в. п. школе у Карлобагу у Хрватској, којим нуди Задужбини на издање у српском преводу дело Dr. Fr. Pastneka о животу и раду словенских апостола Тирила и Методија.

Пошто се у Годишњицу преводи не примају, а за засебна издања средства су оскудна, и радије се и за то примају, кад средстава има, оригинални списи, то је Одбор одлучио да се понуда г. Кончара не може примити.

5.

На упражњена места за чланове овога одбора изабрани су: Доброслав Ружић, државни саветник; Гаврило Јовановић, проф. I београдске гимназије, Д-р Тих. Ђорђевић, стални доцент Универзитета и Д-р Радован Кошутић, ст. доцент Универзитета.

6.

За председника Одбора изабран је Љуб. Ковачевић, а за деловођу и благајника Жив. П. Симић.

С тим је састанак закључен.

Деловођа,
Жив. П. Симић.

Председник,
Љуб. Ковачевић.

САСТАНАЈ
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

У БЕОГРАДУ 18 ОКТОБРА 1909 ГОД.

Били су: председник *Љуб. Ковачевић*, чланови: *Ст. Новаковић*, *Жив. П. Симић*, *Момчило Иванић*, *Јован Миодраговић*, *Добра Ружић*, *Гаврило Јовановић*, *Д-р Тих. Р. Ђорђевић*, *Д-р Радован Кошутић*.

На дневном реду било је одлучивање о рукописима поднетим за Годишњицу, и од поднетих рукописа примљени су:

1. Педагошки књижевни рад Мил. Ђ Милићевића од Ј. Миодраговића;

2. Путовање Евлије Челебије по српским и хрватским земљама од 1660—1664 год., приложио Јован Радонић;

3. Јануијски манастири, од Милојка Веселиновића;

4. Срби козаци — казаци у половини XIX века, од Јована Ђорђевића;

5. Ситни прилози испитивању срп. нар. песама; — Година Његошева рођења; — Из Илirsке Краљевине, сва три од Андре Гавриловића.

Деловођа,
Жив. П. Симић

Председник,
Љуб. Ковачевић.

ИДЕО

ПЕДАГОШКИ КЊИЖЕВНИ РАД МИЛАНА Ђ. МИЛИЋЕВИЋА

од

Ј. МИОДРАГОВИЋА

Књижевни рад Милићевићев, као што је познато, веома је разнолик. Он је оригиналан и преводилачки, а по струкама: педагошки, етнографски, географски, историјски, биографски и приповедачки. Ово педагошки ми нисмо случајно метнули на прво место. И ако је Милићевићев рад у последње време био већином етнографски, географски, историјски и приповедачки, он је у прво време био већином педагошки; и био је огроман. Од стотине његових публикација око тридесет их долази у ову струку, а то је скоро трећина целокупног књижевног рада овога плоднога књижевника. А ако рачунамо по странама, онда ће сразмера изићи овака: од 20.723 штампане стране у свима Милићевићевим делима долази их на дела педагошке садржине 8.203, а на сва друга 12.520. Не дакле ни трећина него скоро половина Милићевићева књижевног рада долази у педагошку књижевност.¹⁾

¹⁾ Из овога се види, колику је неправду учинио Милићевићу пок. Љуб. Недић, говорећи најпре у *Летопису* Матице Српске а за тим у својој књизи *Новији Српски Писци* о њему као о приповедачу, историку, географу, биографу, путописцу и преводнику уопште, а не поменувши ни једном једином реч оволики његов рад педагошки.

Баш у то време, када је изишла ова књига Недићева, штампано је и друго издање мога *»Рада у I разреду основне школе«*, који је Недић необично радо читао када је он излазио први пут у *»Просветном Гласнику«*, у оно време када смо обојица били у Лајпцигу на универзитету, он за Филозофију а ја за Педагогију. Ја одем Недићу, да га обиђем, јер беше већ тешко ободео, и понесем му једну књигу овога издања *»Рада«*. Код њега беше госп. Слободан Јовановић, који одмах оде, а останемо нас двојица сами. Недић је седео у постељи, подурирт јастуцима, ломећи прсте и често би зашкргутао зу-

Из овога се види, колико је оправдана наша мера и овај наш поступак, да целокупан тај рад прегледамо и изнесемо ма и у најкраћим потезима.

*

Милићевић није нигде био наставник ни педагошких ни других предмета, те с тога и не можемо говорити о њему као практичном раднику. Он није имао факултетске спреме ни за ову струку, као ни за оне друге, па је опет зато својим књижевним радом урадио, као што ћемо видети, више но многе факултетлије и доктори филозофије и пре њега и за време његово.

Милићевић је дакле и овде самоук као и на свима другим пољима.

На овоме пољу он се прво јавља као уредник једнога школскога листа, добро познате његове *Школе*.

бима кад га болови савију. Па при свем том он је волео да му неко дође, јер му се чинило, да му је онда лакше. Недић ме звао »кумом« још из Лајпцига. када сам тамо кумовао једном Србину, па су ме после сви звали кумом, и после обична поздравља између нас се отпоче овакав разговор.

— Ево, куме, донео сам ти једну књигу, да и мене изгрдиш, рекох му ја.

— А која ти је то књига, куме? зашта он.

— То је онај »Рад у I разреду основне школе код Саборне Цркве«, који си ти онако радо читао у »Просветном Гласнику«, кад смо били у Лајпцигу.

— Па што да те грдим, куме? зашта он с малим чуђењем.

— За »претакање«, одговорих му ја.

Он се већ сети на шта ово иде, па рече:

— Није ово претакање, куме. Ово си ти прештампао, па још и прерадио. А ја зovem »претакање« оно, кад човек узима из једне своје књиге па меће у другу, те се једно исто чита на два и три места. Збиља, јеси ли прочитао оно?

— Јесам, куме.

— Па како ти се свиђа?

— У главниome свиђа ми се добро, као и све твоје студије, јер су *самосталне* и критичне, а при том *искрене*. Али ти не можеш, а да не будеш мало и субјективан . . .

— А шта мислиш о ономе, о Милићевићу?

— Мислим, да су ми *штетовала* оба кума! одговорих му ја.

Он ме радознано загледа па готово зачуђено зашта: »Како то? Штетина шта мислиш?« Ја му онда рекох:

— Онај прави кум ми је штетовао, што си његову »славу и величину« умањио; а ти си ми штетовао, што си *претерао* и што си био *пристрастан*.

Њега то још више заинтересова, па ме замоли, да му кажем по чему ово мислим. Одговорих му овако:

— По томе што си му мане увеличавао а добре стране или ниси ни износио или си их подцењивао; а *целу једну велику област његова рада ниси ти поменуо*, а то је област педагошка.

Он изгледаше у почетку као да се мало збунно, па се брзо прибра и одговори овако:

— Може бити, куме, да тако изгледа; јер је свет навикао да гледа у њега као у непогрешна писца, у писца без мања; а ја сам баш зато и износио више слабости његове . . . А за ону стручну, педагошку страну ја сам се осећао *непозван*.

Тиме се заврши разговор наш о овоме и ми пређосмо на друге ствари.

У оно време кад у Србији сем „Српских Новина“ и једнога или два политичка листа, који излажаху трипут недељно, не беше ниједног стручног листа, Миљковић покрене своју „Школу“, да с неколико стотина једва писмених учитеља поради на бољитку основне наставе у још вазалној кнежевини Србији; и, при свима тегобама и материјалне и моралне природе, уређивао је истрајно и мајсторски. „Школа“ је увек излазила тачно на време: 1, 10 и 20 сваког месеца с лепим језиком, који је свима служио за углед, и без и једне штампарске грешке, а попуњавана често, особито у почетку, од краја до краја његовим радовима, па је и саме дописе он прекрајао, узимајући из њих само главну мисао.

„Школа“ је покренута 1 Септембра 1868 године, дакле онда, када се оно у нас почео живљи рад на просвећивању народном и на реформи основне наставе. У првом броју уредник њен се обраћа читаоцима својим овако: „Помози вам Бог, сви драги пријатељи, који по лепој земљи српској помажете данашњој деци да буду људи!

„Иска је срећан ваш рад у винограду господњем!

„Прва реч моја, најтоплије поздравље моје, ето прво лети к вама, трудбеници око узданице српске, око прославе или поруге имену и времену нашем. И с вером у Бога, и с уздањем у ваше српско срце, ја вићем из дубљине душе своје: Пред вама је сва будућа Србија!“

„Школа“ се јавља да већма оживи разговор о народном обучавању и васпитању; да изазове питања, која до сад нису подевана; да по могућности осветли која су још нејасна; да позове све снажније и вољније радине на то поље *данашњих задужбина*, те ту да се такме у служби видеља против мрака. . . . А понајпре од ње ваља очекивати, да изнесе на јавност стање наших школа те да се према томе потражи помоћ где је потребна“

И у 1 броју већ он је почео да доноси ваљан свој рад „Школе у Србији“, који је после и одштампан у засебну књижицу, те је онда дуго служила као изворно дело о првим школама у нашој отаџбини до тога времена. Из тога марљивог састава видимо, да је у Ср-

бији од 1838 па до 1844 у основним школама предаван (у IV р.) и — Немачки језик!

Ове исте године, настојавањем вреднога министра Матића, покренути су учитељски зборови у Београду, на којима је суделовао и Милићевић и о свакоме састанку доносио извештај у својој „Школи“. (Све му је ове извештаје писао пок. Стева Д. Поповић, који се те године био вратио из Немачке). Зборови су се састајали и по унутрашњости и о свима су слани извештаји „Школи“, и она их је све штампала. Од важнијих чланака у овој години да споменемо само ове: „Васпитање“, „Не ћу па не ћу“, „Синовља љубав“, „Школни послови: I, II и III Игра, IV Потреба спреме, V Здраво васпитање, VI Вид и слух, VII Осећање, VIII Јасно појимање и критика“, „Како је за здравље боље да је уређена школска зграда“, „Једна реч о потреби школских библиотека“, „Љубав према отачаству“ и „Жудња за изучавањем“ — обоје у примерима.

Идућа, 1869, година је још обилнија. Да споменемо из ње само ове важније чланке: „Рашта је човеку морално образовање и како се добива“, по Богољубову, „Нешто о телесном васпитању“ од Д-ра М. Ружића, „Основна школа и њезин рад“, „Шта вреди пример у васпитању деце“, „Педагогијски темељи“ по Паулсону, „Је ли педагогија управо наука“ и „Законски предлог о народним школама у Аустрији“ од Ст. Д. Поповића. И ове су се године састајали учитељски зборови по свој Србији и Милићевић је доносио извештаје у својој „Школи“ о њима, а у београдском је и лично суделовао, докле у њему није почео држати своја чувена практична предавања из рачунице пок. Ст. Д. Поповић, о којима је такође доносио опширне и најповољније извештаје и соколио учитеље, да и у другим предметима ударе овим путем. Ове је године најживље радила и велика „Комисија за школе“ под председништвом Д-ра Јос. Панчића, која је међу првим законским предлозима донела и закон о уређењу прве учитељске школе у Србији (оне у Крагујевцу) и у тој је комисији и Милићевић био један од најактивнијих чланова. И о раду њеном редовно је доносио извештаје у својој „Школи“. Ове је године преко „Школе“ позвао учитеље на скупљање дечјих игара.

Завршујући ову годину Милићевић вели: „У садашњем људском језику ваља и нема веће речи и шпрега појма, него што је реч: *народно васпитање*. Кад се врши како ваља, васпитање је друго човеково рођење, после кога тек постаје он оно што га чини потпуним, правим човеком, што га подиже тако високо изнад свакога живог створа на земљи. . . .

„Народни учитељи могу бити сами себи спас само ако својски приону за рад и за учење. Све је друго тек зачин. Једина је помоћ — образовање учитеља. . . То нека нам је, браћо учитељи *тврда српска вера*, коју задајемо себи пред свештеним сенкама наших отаца.“

Година 1870 је још пунија. У њој су ови главнији чланци: „Педагогијске поуке“ у целој години, „Помаже ли умни развитак моралном васпитању“ по Острогорскоме у девет бројева, „Моралне навике“ по истоме у 12 бројева, „Писмени састави и беседа у народној школи“ од Ст. Новаковића у девет бројева „Благост је јача од жестине а љубав је силнија од силе“, „Што васпитање не може да уради“, Школска Хигијена“ у девет бројева, „Права наука у васпитању“, „Како треба предавати закон божји у народним школама“, „Стварна настава“, „О васпитању женскиња“ од В. Бакића, „Певање у народној школи“ у четири броја, „Како су постала и усавршавала се слова“, „Шта не достаје данас школској настави“ и т. д. И ове је године Комисија за школе продужавала свој рад и њен предлог закона о уређењу учитељске школе постао је закон; Стева је продужио своја практична предавања на београдском збору; рађено је на учитељским зборовима у унутрашњости и отворани су нови; отворане су недељне и празничне школе; осниване су школске књижнице, и Милићевић је сав тај културни и просветни покрет објављивао у својој „Школи“ и потпомагао га. А на крају ове године вели: „Темељитост сваке државе јемачно је у њезиној моралној снази, а снага долази од васпитања. С тога је васпитање најважнији и најсветији људски рад, којим треба да се бави како сваки отац за своју децу, тако и свака управа за свој народ“.

*

С оваком садржином „Школа“ је излазила и 1871, 1872, 1873, 1874, 1875 и 1876 до броја 18; а тада је 20 Јуна изишао последњи број због рата; а после рата није ни настављала своје излажење. Тако је „Школа“ после девет година живота и плодна рада свога, престала и не опростивши се с читаоцима својим. Узрок је престанку њеном био једино тај, што је из збора учитељских никло Учитељско Удружење, које је покренуло и свој орган „Учитељ“ а за тим је и Министарство Просвете покренуло свој службени лист „Просветни Гласник“, којем је за уредника опет био постављен Милићевић заједно са Стевом Д. Поповићем, и др-ом Ник. Ј. Петровићем, докле уређивање није прешло на самога Стеву.

У овом времену штампани су у „Школи“ и одатле одштампани у засебне књиге ови Милићевићеви преводи:

Школска Хигијена, 8 — на, стр. 26;

Школска дисциплина, 8 — на, стр. 68;

Адолфо Дистервег, 8 — на, стр. 36;

Оцеви и деца у XIX веку, од Е. Легуве-а, I и II, 16 — на стр. 229 и 240;

Педагогија или Темељи Школовања, по Шарбоноу и др. 8 — на, стр. 104;

Емилу XIX века, од Алф. Ескироса, 8 — на, стр. 216, и

Поглед на народно школовање у Србији, 8 — на, стр. 34.

А независно од „Школе“ изишла су ова педагошка дела:

Васпитање у Америци, од Е. Лабулеја, 8 — на, стр. 16;

Како се учи књига, 8 — на;

Историја Педагогије, 8 — на, стр. 566;

Физиологија и Хигијена за школу и кућу, превод с француског, 8 — на, стр. 157, и

Село Злоселица и учитељ Миливоје, 8 — на, 337.

Овоме треба додати и књижице за децу:

Истинске приче и поуке за децу, превод с француског, 8 — на, стр. 219;

Бачка радост, 8 — на, стр. 77;

Анђео у Паланци, по Жану Масу, стр. 44;
Школица за грађанска права и дужности, 16 — на
 стр. 288, и
Галебова стена, од Жила Сандуа, 16 — на, стр. 264.

*

Не мислимо говорити о свакоме од ових дела, јер су она, као што видесмо, већином преводи и позната у књижевности нашој. Али је ипак потребно, да се на неким од њих задржимо, те да видимо главне погледе пишчеве на ову струку. То су „Педагогијске Поуке“, „Школска дисциплина“, „Историја Педагогије“ и „Село Злоселица и учитељ Миливоје“.

*

Педагогијске Поуке су најстарије самосталније педагошко дело Милићевићево. Пун је натпис њихов „Педагогијске поуке за родитеље и учитеље и све пријатеље народнога образовања“, с мотом: „Људи без школе били би оно што би биле тице које не умеју да лете, или рибе које не умеју да пливају“ (Тишер) и „Човек само васпитањем постаје човек“ (Кант). Али и овде не треба од Милићевића тражити велике самосталности и оригиналности. Он и сам у „Пријави“ (предговору) каже: „Дужност ми је још да поменем овде с великом хвалом имена славних писаца: *Ролена*, *Димушела*, *Терија*, *Бароа* и др. чијим сам се списима помагао при састављању ових поука“. А кад читате ове поуке, пред вас излази француска педагогија не само садржином својом него и стилем својим. У осталом то је и сасвим природно. Милићевић, као што рекосмо, нигде није слушао Педагогију него је потпуно самоук у њој; и сада, када му је пала у део улога да уређује један педагошки лист и да даје читаоцима педагошке поуке, он иде у туђу књижевност и ту бира оно што му се свиди па га пресађује у нашу градину, дотерујући га за наше прилике, према нахођењу своме. И, ето, ово је нахођење његово. А како је оно засновано не на каквој теорији или научној системи него на здравој, природној и ничим непомућеној логици, то је оно свуда у главnome и правилно.

У „пријави“ вели:

„Биће скоро десет година како имам пријатну дужност да походом школе по Србији.

Тим путовањем стекао сам познаника од Дрине до Тимока и од Дунава до Рашке и до Увца. То ми је благо мимо блага овога света.

Осем тога, походно сам и видео готово сва места која је залила крв ослободилаца ове земље, или на којима се извршило друго какво славно народно дело. А то је опет тековина, којој цену одређују и ум и срце унаточ.

Али ме понајвише повлачаху на те путове она јатанца мале, веселе дечице, прикупљене око вас, пријатељи учитељи, да се напоје знањем и врлином под слеменом ваше учioniце.

Велика важност учитељскога рада остављала ми је, кад сам се год виђао с вама, прилику и потребу да се разговарамо о овој или оној тегоби, на коју се наилази кад се ради у школи.

Ове поуке, које сам тако давао у различито време на различитим местима, према различитим потребама, ево сад прикупних и поставих у ред да се лакше могу наћи и схватити, и наменивши их онима којима могу да буду највише од користи, упућујем их свакоме, коме је дао Бог срећу да врши и разумева велики васпитачки рад“.

„Педагогијске Поуке“ су подељене у пет одељака који немају својих назива. У првом одељку говори се о овоме: I „Шта да чини учитељ те да утемељи своју моралну власт над децом и да их приволи себи и зада им вере у се“; II „Осећање религиозно и чиме се то осећање може да изазове и да одржи у школи“; III „Дужности: шта су оне и какве су, и дужности сироћу Бога“; IV „Дужности сироћу ближњег и осећање чисти и поноситости“; V „Дужности сироћу других људи: синовља љубав и дужности сироћу породице“; VI „Послушност“; VII „Човечност, пријатељство, услужност и уљудност“; VIII „Дужности сироћу отаџбине“; IX „Свакидашње навике, које могу да учине, да се у школи држи чистоћа, да ђаци мотре на себе и да поштују сами себе“; X „Неке хигијенске мере, и неке игре, којима треба ићи на руку у школама“; XI „Каштиге у школи и њихова природа“; и XII „Награде“. Ово би дакле биле неке опште моралне, дидактичне и хигијенске поуке, а изложене су тако, да и садржином и обликом највише подсећају на француске педагоге, особито на Ролена, којег писац највише и помиње.

У другом одељку говори о овоме: I „Шта треба учитељу, па да његова настава буде од користи и да је ђаци примају с вером“; II „Опште расположење дечина духа, на које поука највише треба да се оснива“; III „Општа начела у настави, методи и поступања (начин за лично обучавање, начин за заједничко обучавање и начин за позајмичко обучавање)“; IV „Опште особине доброга метода у обучавању, и помоћ коју даје методу дисциплина и добро држање школе“; V „Место и намештај школе (уредба у школи, школно место и намештај“; и VI „Школски протоколи и књиге“. Ово би дакле била питања, која данас много шире обухвата наука о настави или Дидактика.

Трећи део је Методика. У њему су ови одељци: I „Настава у вери, читање и писање“; II „Српски језик“; III „Рачун“; IV „Историја“; V „Земљопис“; VI „Шта би још било да се учи у основној школи“ (Земљодеље, прва знања из Физике и из Хемије, која су потребна за живот, нека знања из заната, Хигијена и Космографија).

Четврти део говори о учитељу, о дужностима његовим и то: о дужностима у вери, о дужностима спровођењу старијих, спровођењу других људи, о особитим и засебним дужностима учитељевим, неколике поуке за засебни живот учитељев и неколике напомене учитељкама основних школа.

Пети део говори о томе „*Како треба држати школу у васпитном погледу*“, дакле о реду школскоме или дисциплини у ужем смислу. Овде су ови одељци: I „Послушност“; II „Ред и тишина“; III „Чистоћа“; IV „Смерност“; V „Услужност“; VI „Учтивост“; VII „Истинитост“; VIII „Дисциплина“ и завршетак. У завршетку каже: „Ја писах што год могах простије ове поуке. Ништа овде нема ново. Наравно да сам много и пропустио, а нешто сам можда казао у краће.. Но мудрост оних који ме учиштају попуниће моје пропланке“.

Разуме се и по себи, да би према данашњем стању ове науке имало много што шта да се замери и овакој подели, и оваком несређеном и непоузданом излагању. Али ваља знати, да је ово писано онда, кад у Србији не беше ниједне учитељске школе нити и једне штампане Педагогике и Методике. И онда су ово биле

најбоље поуке по овој струци у нас и једина стручна лектира радницима школским као и родитељима. Истина су родитељи мало могли наћи поуке за себе, јер се у књизи говори понајвише о раду у школи, али су омет могли видети шта школа тражи од деце њихове и помагати да се то изводи. Свакојако је дакле овим делом попуњена једна осетна потреба у књижевности нашој онда и потпомогнут напредак школски и наставни, а то јој и јесте било главно.

*

Друго је самосталније и важније дело пишчево по овој струци *Школска Дисциплина*, по Елеонском изиожио М. Ђ. Милићевић, а одштампано из „Школе“ по наредби г. министра просвете. У уводу ове књиге Милићевић вели:

„Многи ће од поштованих читалаца, прочитавши ову књижицу, казати да се у њој много тражи; да се готово не може извршити све што се тамо захтева.

Ја нисам рад да доказујем противно: не велм да је све лако што у књизи изскујем.

Али ја само молим сваког учитеља, свакога ко има да васпитава децу, ко био да био, да ову књижицу сву прочита бар једном сваког месеца. Ко то узради чешће, биће још боље.

— — — — —
После неког времена тога читавања и размисљања, нека сваки сам размотри своје мисли и своје расположење о свему ономе о чему се говори у овој књижици.“

На првом месту се онда у овој књижици говори о школској дисциплини уопште и ту вели:

„Наша се педагогијска књижевност, ако смемо да изустимо ту реч, не може да похвали тако многостраним погледима нити толиким радом око тога предмета. Готово се може казати, да се у нас још нико није ни бавио о томе нарочито. Све оно што се у нас говорило, писало и радило у школи, то се тиче махом образовне стране школинога рада, тиче се наставе или предавања. Друга страна школинога рада, страна васпитна, мало је и претресана у јавном разговору а можда и другде. Од дисциплинских мера у нас се највише могла чути реч о школским (телесним) каштигама“ . . .

А дефинишући дисциплину вели:

„Често се у дисциплину броји само скуп неких полицијских мера и формалности, које, без икакве цели

и користи, стешњавају и гуше природну живост младости, а ипаква готово утицаја немају на унутрашње морално развијање ђака, које спољним принудним начином држе за време спољну уредност у школи, спољно уважавање и пажњу према предавачима и њиховом сувопарном предавању. Тако тешка и несносна међу школским зидовима дисциплина се та, са свима својим правилима, оставља још на прагу школском, како ђаци изиђу из учионице. Она дакле нема по том никаква добротворнога утицаја на истински живот ученика, на правац њихових радова и тежња. А у том је јамачно сав задатак васпитања. И још што су ђаци, као ђаци, били више беспутно стезани и притискивани, то се брже и безобзирније бацају у самовољу и сваку случајност кад се виде ослобођени од тога наметнутога притиска.“

Онда наводи, како други још због овога иду у другу крајност па веле, да децу треба сасвим пустити да расту и раде слободно, без икакве стеге и принуде. Али, вели:

„... Кад ће дете доспети да изради само себи правила и убеђења за живот, кад ће се оно толико развити да их може израдити, и хоће ли их израдити разумно или да не ће ударити погрешним путем са незнања својега? И зашто бисмо, без невоље, излагали дете свима опасностима погрешака, кад имају упуту и убеђења, која је признао за поуздана и разумна не само разум једнога човека него толиких људи, кроз толике векове? Не казивати детету тих унутра, не склањати га да их оно припознаје и врши, могло би се само онда кад би се држало да је све, што је људски род кроза своје најбоље чланове припознао као морално добро, корисно и истинито, да је, велим, све то лажно и неразумно те као такво да ће само удити природноме развиту чистог и непредубеђенога детињег ума и срца.“

II онда изводи овако:

„И тако школа ваља да даје младим умовима не само сирову научну грађу, него и да показује поуздан правац њиховој тежњи и радној снази, треба да снажи њихово осећање и вољу, треба да је истинска приправа за радове у животу, да их вежба у великој уметности, у уметности како се живи часно и морално, како се човек собом постушно усавршава, а особито да ђаке извежба како да се користе лично слободом, кратко рећи: школа треба да васпитава, треба кроз развијање и упућивање умних и радних сила да их доводи до снаге да сами собом управљају сагласно са законима истине и добра“.

»Да је школа дужна и да васпитава, а не само да даје знања, о томе се слажу већином педагози. Само што у педагогији још није расправљено питање: како треба да васпитава школа? Да ли самом наставом, упливишући на умне ђакове моћи, раширујући његову свест и објашњавајући му појмове о стварима? Или треба напоредо с наставом припознати и школску дисциплину као васпитно средство? И ако би се признала, онда какав значај да јој се да, да ли да се она сматра као оделита школна радња, или тек споредна, која помаже при настави?«

У одговору на ово питање Милићевић вели, да дисциплину не треба узимати ни сувише широко, те јој придавати сувише велику васпитну важност, ни сувише уско, те је сматрати за скоро непотребну, и каже:

»И дисциплина може имати важност већу или мању — према ступњу ђачкога развитка — у школском васпитању и бити од истинске користи, особито за првога васпитања. А она може бити и од штете школскоме васпитавању, ако буде слабила у ђака саморадњу, привикавала их да бесвесно, механички, врше своје дужности, потирала у њих снагу свести и воље, те би тако уништавала најглавнији услов васпитања.«

Ово наведосмо да се види, како Милићевић у овој ствари стоји потпуно на савременом гледишту. И, по свој прилици, захваљујући срећном избору писаца, којима се служио, Милићевић је овде много јаснији и одређенији; и његова »Школска Дисциплина« знатно је измакла од »Педагогијских Поука«.

Она даље говори о томе, »Како ко мисли о школској дисциплини,« и овде су изнесене речи свих већих педагога и писаца особито немачких а највише Дистервегове. За овим су одељци: »Шта вреди сама дисциплина наспрам општег васпитног рада«; »Шта вреди дисциплина у општем васпитном раду,« »Рашта је дисциплина,« »Услови за добру дисциплину,« и »Личност васпитача или учитеља,« где вели, опет по Дистервегу, да онај, који што нема, ни другоме не може дати, да само васпитан и образован човек може васпитавати и образовати, и да човек само у толико може васпитавати и образовати другог у колико се сâм васпитава и образује. Овде говори опширно о неким »учитељским својствима«: о трпељивости, о сталности, о владању собом, о правичности и о познавању дете

и умењу поступати с њима“; и све је ово потпуно тачно и на свом месту. Онда долазе даље одељци; »Дисциплинске мере онда кад треба“; »Основна правила за учитеља у дисциплинској радњи“ (1. Учитељ не сме пустити ни најмање самовољства у своју радњу; 2. Не може на све ђаке дисциплина производити једнак утицај; 3. Што дисциплина не помаже уопште, и у појединим случајевима, учитељ свакад треба да тражи није ли до њега узрок; 4. Што је год мање забрана и заповести, то је све боље; 5. Школска дисциплина не сме угушивати слободу него јој помагати да се развије; 6. Немој врло брзо употребљавати све своје мере и средства; 7. Што се год ради у име дисциплине, то све треба да је према годинама и развитку ученика; 8. Учитељ тек у најкрајњем случају нека потражи помоћи са стране); »Школски ред“; »Правац и дух у школи“ (1. Да су деца весела; да су поверљива и дружевна међу собом, 2. да у школи буде живости, жудње за знањем и радом); »Колико времена да траје рад у школи“; »Гимнастичка вежбања и дисциплина“; »Број ђака“; »Неједнаки карактер дисциплине и школских закона“; »Деоба ученика на одељења или врсте“; »Бази позорници“; »Стање дисциплине у школи по зависности од наставе“; »Развијање добрих навика као предмет школске дисциплине“ (навикавање на послушност, ред и тишину, чистоћу, слогу и услужност, правду и истину, поноситост и чврстину воље), и »Шта особито треба па да се одржи или поврати дисциплина у школи“. Овде говори опширно о томе, како се због неупутног поступања васпитача према деци развио читав систем казни до најстрожијих, особито телесних, и изводи, да »телесне каштиге противурече правцу целих васпитања.“ Онда говори о »каштигама које се дају да се осети телесни бол,“ о томе, »кад се што намеће да се изради као каштига,“ о »одузимању слободе као каштизи,“ и најпосле о напоменама, поукама, одобравањима, прекорима и покудама, завршујући примерима из искуства неких педагога, из којих се види, да се строгим казнама не постиже ништа трајно, да се љубављу и благошћу постиже много више и да су строге и сурове казни у ваљаног васпитања не само непотребне него и штетне.

Ето то је садржина ове ваљане књижице, коју с коришћу и слашћу може прочитати сваки наставник и данас. Милићевић је, као што напоменусмо, овде много срећнији и у избору садржине и у обради њеној, и у главним тачкама стоји потпуно на сувременом гледишту науке о васпитању.

*

Долази „Историја Педагогије.“ Њу је Милићевић радио по Жилу Парозу, и главна подела овога предмета и главни погледи на поједине периоде и личности у њима несумњиво највише припадају овоме писцу. А Милићевићев је у главном преводачки посао. Али има нешто што је само његово и што му је дало права да на насловном листу стави „написао“. То је одељак о развиту школа у српскога народа.

Жил Пароз је био управитељ учитељске школе у Швајцарској и отац велике породице, „те и није своју књигу писао само у тишини своје радионице већ усред школскога рада и у вреви од своје деце.“ У предговору Милићевић каже: . . . „наставни и васпитни поступци морају бити удешени према дететовој телесној, умној, моралној и религијској природи, а то се не може урадити ако се темељно не изучи дечина природа и закони њезинога развијања“. А у приступу каже: „У сваког органског створа, од биљнице чак до човека, живот се обелодањује поступним развијањем, прирастањем снага и способности, које су неразлучне од његове природе. Помагати и упућивати, спољним правилима и начинима, овај развитак унутрашњег живота индивидуа, то је оно што се зове *васпитање*.“ Онда наводи, како и у животиња има љубави и старања о породу својој, али је оно ма̀ло, одвише просто и мало траје, па вели:

„Ако од најнеразумнијих животиња пређемо на човека, паћи ћемо да је њему природа поверила велики део васпитања својега колена. Ни једна се животиња не рађа тако слабачка као човек и не захтева толико телесне бриге колико он. После, он има душу, коју природа може донекле добро развити, али је не може повести и путем бескрајнога развијања. Да се подигне човек у област бескрајну, куда тежи, ваља му много и много изукрштаних брига!“

Преправши на сам предмет писац га је поделио на „васпитавање у народâ који су били ван утицаја *откривене вере*“ и на „васпитавање у народâ који су били под утицајем откривене религије“. Ово друго после поделио је на средњи век, обнову или ренесанс, нови век и данашње време. У данашњем времену пак прегледао је васпитање у Енглеза, у Немаца, у Француза, и најпосле у Руса и у Срба. У последњем, који носи име „Први оглед Историје Педагогије у Срба“ и који износи 47 страна, говори се најпре о школама у старој српској држави и под Турцима, а за тим о школама у оностраних Срба па после о школама у Србији од Устанка до 1871, када је ово дело изишло, и онда су именовани сви радници на овоме пољу у нашега народа, а најпосле је „Завршетак“ као неки извод из свега.

*

Долази последње и најсамосталније дело Милићевићево педагошке садржине, а то је: *Село Злоселица и учитељ Миливоје*. Оно је писано 1880 године, када је Милићевић уклоњен из министарства просвете и премештен у министарство унутрашњих послова. Зато у посвети ове књиге и каже: „Учитељима и учитељицама основних школа и свима онима с којима је деветнаест година радио у школи и о школи *на расстанку својем с министарством просвете* књигу ову посвећује писац.“ Ово је управо педагошка приповетка, у којој се у облику писама износи школовање а за тим и рад једнога учитеља, који је од једнога запуштенога и покваренога села Злоселице направио Доброселицу. И сâм Милићевић у предговору вели: „Књига ова личи на роман или бар приповетку, а није управо ни роман ни приповетка . . . Место да књизи напред одређујем врсту књижевности, одакле је доцније оштра критика може дићи, да кажем две три речи о потреби која изазва овакав спис“. И онда износи како је народ наш неуједињен, растурен, како ти делови његови не знају један за други, како их књижевност мало спаја а школа још мање, и како овако не сме остати ако хоћемо да порадимо на својој будућности и народноме јединству; те је зато преко Миливоја више желео да упозна учи-

теље и читаоце са српским земљама и приликама у њима него са самим радом у школи.

Миливоје је родом из Доброг Дола и још рано је остао без оца и мајке, те је бригу о њему и његовом школовању водио његов стриц Никола Боровић. У првом своме писму чика Миливоје описује Београд, у који је стигао с кириџијама и који је онда био још турски, описује школу своју и ђаке, како се уписао на изишао на Калемегдан и гледао град и Турке у њему а по том обишао цео Београд. Причајући му за тим о школи својој Миливоје вели: »Често ми се чинило као да ученици отимљу од неких својих наставника оно знање, што у школи црпу, а наставници ти опет, изгледа ми, као да под морање уче ту децу! У школи, овој тобожњој слици породице, ништа нема породично. Тек се по који професор одваја од тога, и показује према ђацима више сродства и више неке милоште... За тим прича о ђацима који седе код професора и како они преко њих сазнају шта се у кућама њиним говори о њима; како је био неки млад професор, који је ђацима говорио *ви*, а директор га за то узео на одговор; како је један рекао да ће у бању, па му јединице морају донети бар 50 дуката; како је једнога ухватила жена за подвољак па га питала од чега му је то, а он рекао, од јединица; како има професора, који грде ђаке издевајући им разна имена а задају одавде доведе а на испиту пропуштају и оне који ништа не знају итд. Писмо износи 29 штампаних страна и обухватило је све време школовања у гимназији до последње године у Лицеуму. Писао га је дакле лицејац, а не Миливоје гимназиста, по доласку у Београд. Зато је и стил висок и научнички, а не ђачки, и зато је мало неприродно, да Миливоје десет година не пише чика своме ништа, а једанаесте да се враћа десет година назад и описује му свој пут и долазак у Београд. Чика му одговара на ово писмо и тражи да му исприча о школовању своме у Лицеуму, у који се он много узда а и боји га се, јер »он може бити врело знања, светлоница труда и трудбеника, светлња у општој помрчини од незнања; а може се претворити у расадник незнања, охолости и прекомерне жудње, што све скупа горчи живот појединцу, а онавађује живот на-

роду.“ Миливоје му опширно пише и о овоме највишем заводу, ређа његове мане и прича како се због неких нових прописа изродио неред, те су предавања обустављена и ђаци одлазе својим кућама; на пита чичу, шта он да ради? Чика му одговара:

„У току људскога напредовања има тренутака, у које је врло тешко разликовати неупутну самовољу младости—лудости од природне тежње к бољем, од тежње коју омладина мора собом уносити у друштво; када је врло тешко разликовати и мртву стагнацију старости од мудре поступности зрелих година. За владање у таквим тренуцима не могу се поставити никаква непомична правила, него све стоји до разборитости млађих и до смотрености старијих. А где се поред свега тога деси сукоб, ту је, држим, природније да попусте млађи ма да то ни за тренут ока не овлашћује старије да могу, на рачун те дужне послушности, заповедати од рамена, онако како се кад коме прохте“ А „кад дође време да млађи заузму места својих старијих, а то време долази врло брзо, онда је прилика да се олако поправи све што није било добро у старијих Али . . . ја страхујем од великих викача по школама. Они ми изгледају као пламен од сламе: разбукће се и сагори пре времена“

Онда светује Миливоју, да се не враћа у село, него да пропутује по српским земљама. Миливоје слуша чичу и креће се на пут. Најпре долази у Нови Сад и одавде пише чичи опширно о народном језику, о нашој прошлости, о школама српским у Аустро-Угарској и о приликама у којима се народ наш тамо налази, па вели:

Могу ти још додати, да се ова наша браћа држе као прави грађански јунаци кад им опасност долази као баук, као сила, као притисак; али ако опасност иде у слатком облику цивилизације, у бају образованости, ако је отров за народно осећање завијен у миле скрамнице бечких манијера, у облике лепога тона, итд. онда му се Срби, а особито Српкиње, не само не одуширу него мислиш да се надмећу ко ће пре загрлити то туђинско благо. Да чујеш како многи, хвалећи свога сина знање немачкога језика, слатко изговара:

— Он је врло добар Немац; бољи него Србин!

О, тешко народу кад му почне да мрзне идеја вођиња! Он тада престаје бити народ; он је тада вође за пресађивање у свакојаке баште“

Из Новог Сада Миливоје је отишао преко Бубљане и Загреба у Трст и одатле пише чики у главноме о Хрватима.

»На овом путу највећа ми је радост што овако лепе земље заузима наше племе, ма да се оно свуда не признаје да је једна народна целина. А најнемилије било ми је што је готово у свим већим местима овладао туђ језик место народнога, и што се чланови једнога народа не признају да су једно... Немачки је утицај врло велики и врло опасан; опаснији је него што мисле прваци и наши и њини... Не сметају нама две азбуке кад је језик један. Нека пише којом ко воли, само обе ваља сваки да зна «

Из Трста је Миливоје отишао преко Котора у Црну Гору и пише чики с Цетиња. Описујући му ове крајеве и народ наш у њима, он му прича овај догађај с Цетиња карактеристичан за Црногорце и децу њину. Дошло, вели, једнога дана неколико ђака да се жале надзорнику на свога учитеља:

»Двије су године сад о Великој Госпођи како нас учи наш учитељ, а у селу Н. отворила се школа у велике посте. Сад се ми нађосмо овдје на пазару с ђацима из оне школе, и почесмо се разговарати о нашој науци: они кажуј своје, а ми своје. Кад тамо, весела нам мајка! а ми не знамо ни оно што су они научили за пб године! Зададоше нам рачуне, па ми не умијасмо ни да их запишемо, а они их рачуне трчећи. За то дођосмо да те молимо, да кажеш нашем учитељу, да учи и он нас онако као онај учитељ своје ђаке.« —

С Цетиња је отишао у Дубровник и одавде пише нето своје писмо. Описујући Дубровник, прошлост и садашњост његову, Миливоје вели:

»Свуда се потврђује ово: где је год наше племе без знања, без просвете, ту оно подлеже просвећенијем непријатељу и претапа се у њега; а где оно просветом стоји напоредо с противницима, ту и заузима место које му припада по даровитости и вредноћи његовој.

... Ја се све више утврђујем у мисли, да сваки народ има да изврши своју човечанску мисију кроза своју народност.... И тако сам ја дужан изразити собом човека, али ћу га изразити кроза Србина.«

А причајући о томе, како у Дубровнику превлађује туђ језик, вели:

»Ја поздрављам учење туђих језикâ и туђе књижевности, али га поздрављам као образовно средство, као пут опћења с образованим светом, и као упоредно потпомагање нашега језика и наше књижевности. А где је учење туђега заборављање својега — ту га проклињем из све душе своје.«

Из Дубровника је преко Требиња и Мостара отишао у Сарајево, највећу, вели, варош српску у данашње време, и одатле пише о овим варошима. Разгледајући школе у Мостару, наишао је на једну учитељицу, која је била из Београда и учила код старе учитељице Милутиновићке, жене познатог песника Симе Милутиновића Сарајлије. Она му је испричала све о школским приликама тамо па му је, на питање откуд им књиге, одговорила :

»Из Србије; као што се и у свем другом угледамо на српске школе, па чак и онде где су оне на погрешном путу.«

А Миливоје онда резонује :

»Ове речи из уста младе девојке подсетише ме на велику дужност наших државника који у сваком свом послу ваља добро да гледају шта раде, јер могу да науде не само Србији него и другим нашим земљама које с таким поверењем примају што год виде у кнежевини.«

Завршујући ово писмо из Сарајева Миливоје вели :

»Далмација с морем и свим морским згодама и лепотама; Херцеговина с благом климом ма земљом каменитом; и Босна с немереним рудним благом и сваковрсним својим рашћем, целина су, која, кад би се осветлила знањем, преобразила радом, и усрећила слободом, била би рајска земља!...

Али колико је још далеко од нас тај земаљски рај! Колико циновских препрека стоји на путу до њега?....«

Миливоје је остао у Сарајеву. Он је ушао у неко друштво, које је радило за своју народност без обзира на веру и он се прими за учитеља у њиховој школи. Одатле пише чики друго писмо и у њему доставља ове речи некога Османа Сарајлије мухамедове вере :

».... Кад би се сви наши људи образумили и видјели шта је заједничко и муслиманима и хришћанима и католицима, онда бисмо се сви троје могли сложити у једно, као што једно и јесмо. Не можемо ли се сло-

жити, него се продужи и одсад као што је било досад, горих људи од нас на свијету нити је било нити ће их бити. Неста снахилука и доходака; неста хатова и рахтова; подера се чоха и кадиџа; Турци се више не могу разматати туђом муком. Ето Нијемаца; својим новцем и својим умијењем притиснуће они земљу нашу, па јадна ти онда турска царевина; Ми ћемо њима бити само хамали! Него да отварамо очи за раније, да се зближимо, сложимо, збратимо — па сви заједно да се учимо и спремамо на одбрану ове своје лијепе земље!...“

Али наскоро у Миливоја посумњају турске власти и он мораде да бежи из Сарајева. Прерушена метнули су га на коња његови пријатељи и с поузданим практицима пребацили преко Дрине. Из Београда сад пише чики и вели о Босни:

„Мишљах остати у Босни па радити за Србију, а случај донесе да живим у Србији, и да мислим о Босни... Радити? Ко зна хоће ли се моћи?... О Босно, Босно, срце земаља српских! О жива споно међу Дунавом и Морем Сињим, међу Приморјем и Подунављем, какве ли тебе чекају прилике?...“

У даљем излагању извештава га, да се одлучио, да се прими учитељске службе у Србији, и да је већ постављен за село Злоселицу, које је негде близу Доброг Дола. Чика му одобрава ово и вели му: „Чувај се да не грешиш сада ти како ти се чинило да су грешили твоји наставници.“ Али Миливоје походи своју пређашњу газдарицу баба Катку, чија је ћерка Љуба сад била свршила Вишу Жен. Школу у Београду. Љуба му се сад необично допадне и с вредноће и уредности и памети своје, и он се одлучује да је узме, али не казује никоме, него одлази најпре кући, чики своје и стрини својој, а за тим у Злоселицу, која је дванаест сати далеко од Доброга Дола. Одатле пише своје другу Влади и прича му, како су га код куће дочекали, како је стигао у своје село, како је оно, каква му је школа, какви су људи, како се баш сад завадили око женске школе, што неколико газда који имају женску децу траже и женску школу, а „сиротиња“ не да, па он неће да приђе ни једној страни, а њима криво, и вели:

„... Ти пак, за оволико новости из мога злогласнога села, пошљи ми какав год гласак из Београда, или управо о... Баба — Катки и... о њеној Љуби!...“

Владо, брате, кажем ти као себи, само кад заспим, заборавим Љубицу! Никад нисам мислио да сам тако слабачак, те да једна девојка може имати толико некакве силе да ме прожма од пета до темена. Као да се уселио у мене неко други који окреће мноме куд хоће а мене и не пита!.....

Ох, да нешто имам ја толико силе спрам оних које ћу учити! Они би исали речи моје као мед из саћа! Али хоћеш! Немам ја тога бајнога дара! Морам се сав предати њима, па да их загрејем; а она према мени не чини ништа; само је згледе очи моје, и ево како сам занет за њом.“

У том му и чика пише па му светује, да се не меша у њихове размрице и вели:

„Љуби своје ђаке истински, воли их очински и братски — и љубав ће ти показати многу врло сретну методу.“

Миливоје му одговара, и не може да се нахвали свенгенином свога села Павлом Миљанићем. Његова кућа, његова попадија, његова деца — све то одваја од осталих мештана. И попадија и деца им носе одело народно само лепше скројено, јер пона вели: нећу да их одвајам од остале деце оделом него намећу. На причање попово, да људи слабо и у цркву долазе па неки пут нема баш никога, Миливоје узвикне:

— И ти им онет служиш! А пона му мирно и мудро одговорио:

„А зар кад њива једне године не роди онда да је манемо, да је више не оремо?“

Опет Влада пише Миливоју и јавља му, да је узео неку Љубичину другарицу Јелу за жену и како сада и у сиротињи и скупојни београдској живе најсрећније, да Љуба сад изучава педагогију и спрема се за учитељницу и да за то има јака дара, па додаје:

„За тобом она вене као цвет за росом; преда мном не говори ништа, али од Јеле не може да сакрије ништа. Она те љуби свом силом своје анђелске душе. Само се сад бори куда да пође: за својим срцем или за својом савешћу. По срцу — одлетела би к теби, као чепа к цветцу; али — савест вели да се спремим за рад, за службу, којом би, у сваком случају, могла хранити себе и стару своју мајку, која се са својих десет поката састарала, очувала је, и саставила са снагом и са знањем.“

Сад срески начелник Тима Поповић упућује окружном начелнику један велики акат о томе, како се село Злоселица сасвим изменило, ређа каква су недела многа и гнусна почињена у томе селу, те је било озлоглашено као најгоре, како су ратовали против женске школе а данас је траже и поднели му одлуку одбора општинскога о томе, и ако су сад на управи све сиромашнији људи, па вели, да је томе преокрету у њих узрок учитељ њихов.

„Склонно их је, вера и Бог, господине, једино својим радом, вели кмет тога села. За ово време, откако је он дошао у наше село, промени се цело ово село. Он није учитељ само ђацима; он је учитељ и нама маторима, ма да нас не виђа. Његови ђаци тако примају све што од њега чују и виде, да се после ми матори често стидимо видећи да та деца раде боље него ми..... Познајпре је он учио само своје ђаке. После је упућивао по ког момчића који би, спремајући се да иде на какав занат, желео да се поучи у рачунању и у писању. Ове последње учио је недељом и празником. Мало по мало накупи се у њега ових последњих ђака више него редовних. Чим је опазио да многи наваљују к њему да се уче, објавно је да прима само оне који се завере да никад ништа не опсују, и да раде све што им он каже....“

Па он њих, господине, не учи само књизи, него он зна зекцир боље од нашег командира; у нишан гађа боље од свих наших пушкара, познаје сваку травку, сваки камичак и сваку земљу — за што је која добра. Све то он казује својим ђацима, и они га слушају као каквога, Боже ме прости, светитеља.“

Злоселичани сад не смеју да чине зла од своје деце. Један је био украо једно прасе па га ухватили и ухапсили, а његов син у школи, кад је чуо ово, хтео је од стида да се обеси. И капетан моли начелника да „подејствује,“ да се за ово село постави учитељица „што способнија и што разборитија.“

И — ова част падне у део Миливојевој — Ђуби.

Ђуба је постављена за учитељицу женске школе у Злоселици и отишла на дужност. Из писма њеног Јели видимо, како је путовала и стигла у Злоселицу, како их је Миливоје дочекао, како се изненадио, јер није знао да је баш она постављена, како је уписивала ученике и шта је при том опазила, како јој је он помагао и тако даље.

»Не знам, вели, откуд ми дође на памет, а не знам ни да ли је то са свим добро, тек ми се чинило да ће бити у реду обележити овај тренутак, кад дете дође из куће, из живота који познаје, у школу, у живот који му тек настаје, каквим знаком од светиње, каквим чином религиозним. С тога на столу на ком уписујем децу, наместим икону Светога Саве. Кад девојчицу примим, кад је упитам за име, за презиме, и кад с њом проговорим по неколико речи, запишем је у списак, онда устанем на ноге, побожно је сама прекрстим њеном ручицом, те пољуби икону и рекнем јој: »Сад си моја ученица.«

Онда је пусти међ другарице. Али су довели и једно циганче. Ђуба је хтела да каже и њему да икону пољуби, али је кмет пришао и шапуо јој, да је то »некрштено.« Зато му она рекла, место тога, да мајку своју пољуби у руку, па је пришло и њој а она њега пољубила у чело.

»Осећам, вели, још напред неку радост коју ћу имати после годину дана, кад погледам ову децу, ове девојчице, које се сад бече једна на другу, чепркају прстима своје носиће, драпају се без обзира, усекују се на врло видан начин, које мисле, да сам ја Бог зна која вера; које се управо чуде шта их је снашло; а које ће, ако Бог да здравља, изгледати весела деца, која ће умети да кажу рашта су у школи, и шта су добила седећи годину дана за скамијом!..«

Толко о Ђубином раду. Сад долазе »Неке белешке из Миливојевих хартија,« које не можемо прећи ћутке, јер карактеристичну Миливојев рад, а то значи да казују погледе пишчеве на школу, учитеља и задатак њихов.

Прва је белешка: *Зашто ђаци беже од школе?* Овде каже:

»Школа није играоница; она је место где се дете почиње уводити у своје озбиљне дужности. Очевидно је, да се она може неком детету и учинити немило место. Али како дете од природе жуди да чује, да дознаје, да шири своје знање: то школа, ако узме подмиривати ту потребу на мио, примамљив начин, може дочекати да јој деца *добегавају*, а не да се из ње *разбегавају*!..«

»Учитељски је хлеб не само сух и окорео, него и веома горак. С те горчине ми често смећемо с ума своју главну дужност. Развитак детета, његов бољитак у васпитању, у настави, цељ је нашем раду.... А зар се у

други хлеб не меша горчине? О, још колико! Само ми, иза својих јада, не можемо туђе да видимо....

»Ђаци су нам аманет; ми од њих не смемо градити што нама падне на памет. Наша је дужност да проучавамо природу, особине свакога свог ђака. Према свему томе — ваља нам дете спремити за живот који њега чека.«

Сад долази дугачка забелешка о томе, како му је у почетку један ђак побегао од школе и како га је он на леп начин домаћно у школу, и то дете никад више није изостало од школе.

Друга је белешка: *Зашто ђаци доцније у животу забораве што су у школи научили?* За ово, сасвим оправдано, налази два узрока: што је време учења кратко и што се после не понавља оно што деца науче у школи. За оно прво предлаже, да се време учења подигне на 6 година, а за ово друго да се »живо постарамо о књижницама за омладину.« Онда вели:

... Али за време школовања никад не треба бар учитељ да заборави да је друго књига, а друго жива настава, и, радећи тако, да увек настоји разбудити у деце док су пред њим жудију за знањем; да настоји развити оно што се зове *саморадња*....»

Трећа је: *Момчад из Јованове куће*. Ова је забелешка, која је читав чланак од 4¹/₂ штампана листа, ушла и у једну читанку за основне школе, те је добро позната, и с тога је нећемо ни наводити. Али не можемо прескочити мудрих чича Јованових речи, које је изговорио на питање Миливојево како је он поступао те су му деца тако ваљана и кућа напредна и које су веома карактеристичне за домаће васпитање уопште.

»Питаш ме, учитељу, како сам поступао с децом кад сам их упућивао? На то ти морам одмах признати, да сам се за децу више бринуо него за сав свој мал. Јутром и вечером највише сам Бога молио да ми децу упути на добро. Са женом својом, ето је живе, био сам се договорно, да никад нас двоје не чинимо ништа рачвасто, то јест, кад их ја карам, она да их не одговара; а кад их она кара, ја да их не браним. Ако би које од нас у чем и претерало, друго да претрпи, па да се о том разговарамо на само, кад деца не чују. А што смо тражили од деце, то смо све и сами чинили. После вечере ма колико да смо уморни, ми смо некад остајали седећи и претресајући што смо тога дана урадили добро

или недобро, заверавајући се да сутра будемо бољи. Људи мисле да смо ја и моја домаћица били оваки од како смо. Боже сачувај! Нас је брига дечина натерала да постанемо оваки. Желећи поучити своју децу, ми смо морали најпре поучити себе.... Кад бих ја могао сада изнети преда те, мој учитељу, два мене — једнога од двадесет година, и другог ево од шездесет и пет, ти би се зачудно како та два Јована мало личе један на другог!....“

Четврта је забелешка: *Зашто се деле задруге?* И ово је читава мала студија на пуних 10 страна, коју је Миливоје записао проучавајући прилике на селу, на самим задругама. Ова ствар истина не додирује васпитање непосредно, али говори о тако важном предмету економском, који посредно утиче на васпитање народно, те не можемо а да не споменемо барем занимљиви резултат до којег је Миливоје т. ј. писац дошао.

„Ма се колико хвалила стара уредба у задрузи, опет је истина да је баш у то старо хвањено време задруга често гутала личност. Тежња за већим личним правом, руши задругу онакву каква нам је остала од предака. Тек с неким преображајима могла би се задруга надати подмлађеном животу и новом веку. Васкрснути стару задругу не може данас никаква сила. А по души да кажем и не треба је васкршавати. Него шта ли би могло њу заменити у развитку народнога живота?....“

Пета је белешка: *Историјска свест у народу*, у којој се вели, да народне умотворине, које су чувале историјску свест народну, све више пропадају, и да зато на школу и књигу прелази дужност да је одржавају; иначе би се она изгубила и народ би пропао.

Шеста је: *Како сељаци чувају здравље*. У њој се износи, како наши сељаци верују, да „нема смрти без суђена данка“, те се не чувају ни од чега. А на крају изводи:

„Како који народ мисли и како верује, онако и ради, онако и живи. Живот је остваривање наше мисли и наше вере.

Од колике је бесцене важности да се у народу шире здраве, светле, племените мисли и узвишена вера!!“

Седма је: *Свечаници*. Безброј је празника, особито лети, у које народ наш не сме да ради. Попа Павле учи Злоселичане да раде слободно и у те дане и даје

им пример за то. На Светог Прокопа сазове мобу и покоси ливаду у реци. Али се после подне заоблачи и вода однесе све! Сељаци ликују, а нопа се нађе у неприлици. Идуће године нопа покоси ливаду у исти дан. И сад удари киша и однесе му прилично. Опет сељаци остају при томе, да се на Св. Прокона не сме радити Поба и треће године покоси ливаду у тај дан и сад не паде ни капи кише. Од то доба сваке је године у тај дан косио ливаду и никад му више не однесе вода. Поба Павле је говорио: „Свак има онакога Бога каквога је моћан да замисли. . . . Желео бих да се Бог слави у духу и у истини“.

Осма је: *Умирање и подушја на селу*. Сељаци верују у онај свет на лакше и умиру од варошана, који не верују. Описује се даћа на селу, па се завршује овим речима:

„Како му драго, тек се је бојим да, питомећи дечине нарави, не ослабим њихову срчаност, да не смањим њихово морално јунаштво, које је толико потребно не само за умирање него и за живљење!“

Девета је: *Псовке и цсовање*, а десета: *Утицај облика*, где бележи како се прост свет много више бави лепотом саме цркве или манастира него богомољом. Зато изводи да на облик ваља пазити и у школи и по могућству и у деце развијати појам и осећања за облике. Зато веома интересантно вели овако:

„Још као ђак, од своје драге воље, учио сам дрворез. Сад наумим да прибегнем неколико младића, па да им помажем резати од дрвета лепше облике. Тај се посао може радити особито зимом, кад су они готово залудни. Почео сам с двојцом, тројцом, а после се то раширило на цело село. Ја сам мислио само да им омилим лепоту облика, а после се то претвори чак у корисну радњу: безбројне котарице сваке величине и форме, преле, преслице, и разне ситне ствари за посуђе, плету се, режу се данас у нашем селу, и кад је пазарни дан, однесе их се по неколико кола у варош на продају!...“

Зар ово није идеја о ручном раду у школи, којој данас све више прилазе све културне државе, а која је онда била тек у зачетку?

Тридесет прво је писмо кмета села Злоселице начелнику среском, у којем га извештава да се учитељ њихов Миливоје венчао с учитељицом Љубицом и по

томе да ће се она од сад презивати Боровићка, место Косачићева, прича му како је текла свадба, како је захвално село доносило своје дарове, како су чика и стрина Миливојева и баба Ката Љубина били блажени што им се деца узимају и како је то била највеселија свадба у њихову селу, па завршује овако:

„Слушао сам, а веровао нисам, да један једини човек може некад да учини чудо од људи. Данас то чудо гледамо очима ми сви Злоселичани. Надам се да одсада неће трговци бегати да их не ухвати ноћ у нашем селу: нећете се ни ви мргодити кад узимате каква службена посла међу нама, као што је то било до сад“.

На послетку је извештај школског надзорника министру просвете, у којем се он најповољније изражава о школи Миливојевој и Љубичиној и моли министра, да се тај извештај штампна и разашље свима учитељима ради угледања. Школи њиној, вели, нема равне и за углед је другима у сваком погледу. Предмети су сви обрађени „тако постуино, тако доследно и с толиком пажњом на године детиње и на саморадњу ученика, да нема срца које се таквом труду и таквом напретку не би обрадовало, и које не би пожелело својој отаџбини оваких учитеља“. Деца су рачунала и усмено и писмено све задатке што требају за кућу. О српским земљама и из прошлости српске причала су као да су све видела. Деца злоселичка чине изузетак: она се не одвајају од посла, да га после презиру, него се напротив уче да у тим пословима буду окретнија. Сељаци се чуде: „Хајде што научише књигу. . . . ама како их овако научише да буду свуд паметна и добра! . . .“ Миливојев је и стан за углед чистоћом и редом. Његова Љубица тка, да би само показала сељанкама, како и ту може бити чистоће; зато је сад и у кућама злоселичким много више реда и чистоће. А Миливоје је основао друштва: рвача, за гимнастику, за гађање у нишан, против мучења стоке и певачко друштво. „Али му је неоцењена заслуга што је цело село научно резати дрво, и шарати разне украсе од дрвета“. Са својим старијим ученицима обишао је цело село и показао им све биљке, све животиње и све рудно благо, а „за се је саставио опис села Злоселице с историјске, топографске, економске, статистичке, управне па чак и здрављанске и моралне стране“.

Сам је на дувару нацртао две велике карте, Србије и Српских Земља, а сваке недеље после службе и он и Љубица имају по вуну школу одраслих ђака.

Оваким радом Миливојевим и његове жене Љубице ово је село преображено, и зато је одбор општински, уважавајући заслуге учитеља свога Миливоја Боровића, који је за неколико година свога рада, морално обновио становнике ове општине“, одлучио: да се село Злоселица прозове од сад *Миливојевац*. Али како Миливоје није пристао на то, то одбор донесе одлуку, да се ово село прозове **Доброселица**.

*

Ето то је садржина ове лепе књиге, романа или приповетке педагошке, с којом је писац њен хтео да се опрости са школом и свима онима, с којима је пуних деветнаест година радио „у школи и о школи“.

Читаоци ће нам опростити што смо се код ње задржали мало дуже. Ми смо у напред поменули, да је ово последњи и најсамосталнији педагошки састав Милићевићев и да ћемо из њега најбоље сазнати главне погледе његове на овај посао. И ми их видесмо. Милићевић је свуда прво Србин и хоће национално васпитање. Зато тражи од учитеља, да добро познаје сав свој народ и његову прошлост. Зато његов Миливоје путује по српским земљама, да се сам лично и очигледно упозна и са српским земљама и приликама у њима. И да су њему на томе путу били потребни мудри савети његовога доброга чика као и за време школовања, то је очевидно. Али нам је једно необјашњиво: Зашто је тај његов чика Никола Боровић морао бити да буде *сељак* из Доброг Дола, кад је морао онако критички и научно да говори о вишим и нижим школама, о задатку њихову, о раду наставничком, о српској идеји и прошлости, о позиву учитељском, о Хумболту и Канту итд. као какав филозоф? Није ли згодније било, да је он био какав државни саветник, професор, или ма какав школован човек? Или, барем, да се ограничило на оно што сељак зна и онако како га он казује; а Миливоју као школованом да је оставио оно друго резновање. Па и самом Миливоју не би доликовало да у овоме иде сувише далеко, кад се разговара с једним сељаком. Има још неприродности: на пример, да Ми-

ливоје за свих десет година школовања у Београду не пише своје чики, па тек онда, на крају десете, да му опише долазак у Београд „с кирицијама“ и прве утиске у њему, да му чика сељак даје препоручена писма за све веће вароши у Српству и „црн капут“, те да му се нађе на путу итд. Али је писцу било главно: да Миливоје имадне саветника и да ти савети буду здрави, српски, те да се он спреми што боље за српскога учитеља. И бацно га је у једно озлоглашено село, од којег је Миливоје са својом Бубицом начинио оно, што би писац желео, да школа начини од свакога села. Истина и овде има празнина и скокова, и сâм учитељски рад је слабо и површно изнесен. Али је писцу извесно главно било, да изнесе само главни правац и резултате, и у томе је успео. Усталачким и истрајним радом својим Миливоје је препородно своје село. Он позив свој није свео само на то, да учи децу у школи, него је учио и одрасле ван школе. Оне мале није учио по уобичајеном шаблону, него је сâм изналасно бољи и природнији начин како ће децу боље да поучава. А оне одрасле је поучавао, како ће боље да раде своје послове, боље да се владају и тако поправљају живот свој. И, занимљиво је, да у свему раду Миливојеви нема ни једне речи о — политици.

Миливојеви ђаци не уче напамет. Он се стара, да им објасни све *очигледно, разумљиво и занимљиво*, и да изазове у њих *саморадњу и самостално сурђење*. Према томе он потпуно припада новој школи, која је противна староме механизму и суровости у школи. Он и позив свој проширује и учи и *одрасле*, али не политици него — *ручним радовима*; и у томе је потпуно сувремен. Он и ученике своје не одвицава од рада, него их учи како да поправљају радове и владање своје и тако да се боље *спремају за живот*. А то и јесте задатак данашње школе.

* * *

Да сумирамо све ово што смо до сад изнели.

Скоро половина Милићевићевих књижевних радова педагошке је садржине. По томе, Милићевић је првенствено педагог. А кад се узме још, да имају дидактичан карактер и његове приче из народа, које су

пренавиле наше читанке свих шкôла и разрêdâ, и његова зпменита „Кнежевина Србија“, и „Живот и дела великих људи“, и „Поменик“, па се томе дода и практичан рад његов у министарству просвете и ван њега, у комисијама и толикогодишњим ревизијама: онда се предња карактеристика његовога рада појачава још и више. Он је прави учитељ, прави просветник свога народа, који учи и учитеље његове како да га боље уче, преко и поред омладине његове.

Милићевић је педагог самоук. Али, изишавши сâм из народа, из куће сеоске, у крају где се чисто српски и говорило, и живело и осећало, он је имао здраве погледе на живот народни и његове потребе. Зато је одмах и ударио у просветилачки рад, почињући од себе. Усавршивши се у рускоме и изучивши и француски он је отворно себи врата у две богате литературе и почео да се користи благом њиховим. Читајући их он се учио, а учећи се он је из њих и одабирао оно што му се свидело и лепим српским језиком, лаким слогом и одабраним речима преносио га у нашу књижевност. У томе је дошла и учитељска школа у нас, и радови и радници на педагошком пољу почели су се множити; а Милићевић је све читао и пратио. И захваљујући томе истрајном и марљивом раду своме, он не само што није ни у чем изостао иза времена свога него га је стигао и предњачио му међу првима, све док није опазио да има позванијих од њега.

Милићевић хоће српску, националну школу, у којој ће се најпре учити своја земља, свој народ и његова историја. За овим допушта и познавање природе и околине своје, рачунање, цртање, гимнастику, певање и ручне радове и мушке и женске. Али све ово да се не учи напамет, без разумевања, него да се деца задобију за ствар, па да жуде да је сазнају и да се упућују да је више сама разматрају и хватају. А кад се овако ради у настави, онда и каштиге нису потребне, а мањи иступи и несташлуци отклањају се добрим редом, пријатељским упутима и поукама.

Школи и учитељу није задатак само да уче децу малу, која им се доведу, него да утичу и на одрасле у околини својој, те да их уче свему ономе што живот њихов поправља и усавршава. Школа је кула свет-

лиља на храму просветном, која светли народу да види све што је добро и напредно; а учитељ је свештеник у томе храму, који ову светлост ваља да издиже све више. . . .

Ето то је педагошки рад и такви су педагошки погледи овога великога књижевника нашега. Он је дакле и огроман и сувремен, а падао је у оно време, када је ову науку ваљало у нас *започињати*. И у толико је он био за нас још од већега значаја. Милићевећ, преко књиге учитељ народу своме, овде се јавља и као први учитељ учитељима његовим.

Слава великом учитељу!

ПУТОВАЊЕ ЕВЛИЈЕ ЧЕЛЕБИЈЕ ПО СРПСКИМ И ХРВАТСКИМ ЗЕМЉАМА

од
ЈОВ. РАДОНИЋА.

У В О Д

Евлија Челебија, турски путописац, родио се у Цариграду око 1611 године. О његову животу сазнајемо из његовог великог дела, у коме овде-онде спомиње и неке појединости из свога живота. Он каже да му је отац био дервиш Мохамед Зили, али је тешко веровати казивању Евлије, да је његов отац учествовао у заузећу Будима 1541 и заузећу Сигета 1566 од стране султана Сулејмана II. Већ у раном детињству показивао је Евлија особиту склоност учењу и читању, а особито је радо слушао приче о далеким земљама. Тако се у њему рано пробудила жеља да што више пропутује. Знајући колико је на путу потребно знање језика, дао се Евлија на учење. Он сам каже да не само да је научио арапски и персијски, него и грчки и латински. Претерано је свакако када Евлија каже, да је касније на путовању научио 147 језика. Евлија је пропутовао кроз цело турско царство. На истоку је доспео у Персију и Месопотамију, а у зрелијим годинама прошао је кроз Немачку, Холандију, Шведску, Пољску и Русију. На том путовању не само да је водио белешке, него је често, одмарајући се на путу, приступио и изради путописа. У тај путопис уносио је он

описе земаља и места, приказивао обичаје и нарави њихова становништва, бројно њихово стање, приче и скаске, пружајући тако богат материјал за познавање дотичних земаља. Тако је постало његово велико дело у десет књига, пуно драгоцених података али пуно и великих mana. Једна од највећих је да Евлија по источном обичају и сувише много претерује. Описује ли шир. изглед једнога места на вису, онда се код њега тај вис диже небу под облаке; говори ли о становништву и броју кућа појединих места, он онда обично претера. Поред тога изгледа да је Евлија на путовању побркао који пут своје белешке, због чега који пут у његову причању долази до бесмислица. Узме ли се на ум да се путопис Евлијин није сачувао у оригиналу него у препису, није чудно онда што су код њега особна имена често погрешно забележена. Многе називе могао је и Евлија рђаво забележити, али многе треба приписати и преписивачу Евлијина дела.

За путопис Евлије Челебије зна се има већ више од шездесет година. Добар познавалац источнога света, Јосиф Хамер Пургштаал, прибирајући градиво за своју историју османскога царства, написао је на један рукопис, у коме Евлија Челебија описује Цариград и један део Мале Азије с Брусом. Како Евлија у том рукопису на почетку напомиње своја велика и далека путовања, а како даљи опис тога путовања Хамер нигде није нашао, мислио је, да је Евлију у даљем описивању тога пута смрт спречила. За то је, не трагајући марљивије за рукописима Евлијина путописа, издао у енглеском преводу нађени одломак Евлијина путописа, који је само почетак великога Евлијина дела¹⁾.

Педесет година после појаве Евлијина путописа у енглеском преводу наишли су у Искидару (Скутари) међу рукописима у библиотеци Пертев паше, на целокупан Евлијин путопис, који је распоређен на десет књига. Већ идуће 1897 публиковао је уредник Игдама Ахмед Цевдет ефенди прве две књиге, дакле оне, које је публиковао и Хамер у енглеском преводу. У брзо по том изашла је III, IV и V књига, а публикацију VI књиге помогао је Мађарска Академија Наука.

¹⁾ Narrative of travels in Europe, Asia and Africa in the seventeenth century. Translated from the turkish by Joseph von Hammer. London 1846.

За публикацију Ахмед Цевдет ефендије заинтересовао се многозаслужни академик Стојан Новаковић, тада посланик Краљевине Србије у Цариграду. Његовим настојањем публиковао је неке партије из Евлијина путописа зналац турскога језика Димитрије Чохаџић¹⁾. Чохаџић је преводио из пете књиге Евлијина путописа оне партије, које се дотичу српских крајева. Тако су између осталог приопћени ту описи Ниша, Алексинца, Ражња, Параћина, Баточине, Београда, Сребрнице, Сарајева, Прибоја, Нове Вароши, Митровице, Вучитрна, Приштине, Качаника, Скопља, Новог Брда и Смедерева.

Ну Евлија Челебија пружа много више података за српске земље у VI књизи, где се, поред описа Угарске и Ердеља, даје занимљив опис Босне, Херцеговине и Далмације.

Велику већину партија, које се дотичу Босне и Херцеговине, превео је Сејх Сејфудин Фехми Ефендија²⁾. Али ћу одмах истакнути да се Сејх Сејфудин хоџа није верно држао оригинала, него је слободно преводио, изостављајући по кад што поједина места у оригиналу. Види се то када се пореди његов превод с брижљивим преводом Чохаџића онде, где се описују Сарајево и Сребрница, а потврђује то и превод мађарскога оријенталисте Д-ра Имре Карачона, који је целу шесту књигу Евлијина путописа превео, протумачио и објавио 1904 у издањима Мађарске Академије Наука³⁾. По том издању Мађарске Академије спремно сам за штампу оне партије српских земаља и крајева, у којима живе Срби и Хрвати, а којих нема код Чохаџића и Сејх Сејфудина. Како тумачења дра Карачона не само за наше крајеве него и за оне у јужној Угарској не могу задовољити, јер су непотпуна и често погрешна, објашњујем и утврђујем испод линије географска места и личности, а на крају додајем тумач турских речи, нарочито достојанстава и чинова, с којима се код Ев-

¹⁾ Спом. Срп. Краљ. Академије XLII.

²⁾ Гласник Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини у г. 1908.

³⁾ Evlia Cselebi török világotató Magyarországi utazásai 1660—1664. A M. tud. akadémiá történelmi bizottságának megbízásából fordította és jegyzetekkel kísérte Dr. Karácson Imre. Budapest 1904.

лије сваки час сретамо. У том послу помогао ми је г. Др. Васа Руварац, па чему сам му особито захвалам.

На првом месту припошћујем Евлијин опис Баната. Када је Porta 1660 решила да уништи Ђорђа II Ракоција због његове акције у Пољској, упутивши Темнишварског беглербега Али-пашу и Будимскога Ахмеда да провале у Ердељ, вратио се био Евлија са својих разних путовања у Једрене, те је одмах, и не одморивши се добро, кренуо с турском војском према Београду. На глас да су оба беглербега решили да освоје важну позицију Велики Варад, кренуо је Евлија из Београда према Вараду. Путујући онамо, ударио је он на Гроцку, па на Панчево, а одатле на Темнишвар, Фачет, Фенлак, Арад, Липову, Радну, Вилагош, Јенопољ и т. д. На сваком од тих места задржава се Евлија, описујући њихов изглед, становништво, начин живота и др. Како је тада Банат, нарочито Арадска и Зарацка жупанија, био доста густо насељен Србима, наравно да су за нас Евлијини описи ових крајева од великог интереса.

После заузећа Великога Варада упутио је у новембру 1660 босански паша Мелек Ахмед Евлију, свога нећака, Николи Зрињском да откупи од њега по наредби султановој Бихаћскога заповедника, који је код Зрињскога чампо у тамници. Према наредби Мелека кренуо је Евлија из Бање Луке у Чакторњу (Чаковац) Николи Зрињском. Пут га је водио преко Пакраца, Церника, Велике и Пожеге. Поред описа једног дела Хрватске и Славоније слика нам овде Евлија веома занимљиво састанак с Николом Зрињским.

Погибија Ђорђа II Ракоција на почетку 1660 није збунила његове присталице, који су пошто по то хтели извинити Ердељ испод турске превласти. Човек, који је прихватио идеје Ракоција и окупио његове присталице око себе, био је његов војсковођ Јован Кемењ. Када је Кемењ, да би се одржао против Турака, потражио и нашао наслона код цара Леополда I, морала је Porta предузети нешто у интересу свога угледа у Ердељу. Тако је лети 1661 султан Мохамед IV упутио Темнишварскога Али-пашу да провали с војском у Ердељ, па да истисне оданде Ј. Кемења. Али-пашиној војсци придружио се Евлија, учествујући такође у пљачкама и рушењу, о чему прича

с особитим уживањем. Позно у јесен 1661 стигао је Евлија са ујаком Мелек Ахмед-пашом у Београд на зимовање, којом приликом је посетио град Авалу, испричавши нешто из историје овога града.

Из Београда кренуо је Евлија с пролећа 1661 по налогу свога ујака, Мелек Ахмеда, у Арбанију, да покупи онде новац од Мелекових дужника. По уговору с Мелеком имао је Евлија из Арбаније ударити на Софију, где ће га чекати Мелек Ахмед-паша. Евлија је преко Србије и Новог Пазара стигао у Скадар, који назива Искендер.

Када је Евлија испоручио заповеднику Скадра, Јусуф-бегу, жељу ујакову, замолио га је овај да му буде гост 10 дана, док не прикупи новац. Тих 10 дана употребио је Евлија на то да подробно проучи Скадар и његово становништво, за чиј језик каже да није сличан ни једном говору. Из Скадра је Евлија отишао у Подгорицу, за чије становнике вели да су високи као платане. Нарочито му јако пада у очи црногорска мала капа на њиховим великим главама. Из Подгорице упутио се био Евлија у Котор и Будву, који тада беху млетачки, али није био пуштен унутра. Одатле је ударио на Бар и Улцињ, а одатле у Скадар. Из Скадра је ударио на Софију, где је пре стигао од ујака Мелек Ахмед-паше. Из Софије кренуо је скупа са Мелек-пашом у Цариград, камо су стигли у априлу 1663.

Како се тада везир Ахмед Ђуприлић спремао против цара Леополда I, придружио се Евлија везировој војсци у Једрену, да се од ње опет у брзо одвоји. У Видину ступио је Евлија у војску Никопољскога паше Ибрахима, те је од Видина ударио на Тимок, Курсунцу, Сокоград, Соко-Бању, Ражањ, Параћин, Јагодину, Баточину, Паланку, Коларе, Гроцку и Београд.

Евлија је морао овај пут веома брзо превалити, јер је у Београду затекао с главном војском великога везира, Ахмеда Ђурилића. Придруживши се везировој војсци, добио је прилику да упозна крајеве између Београда и Будима. Пут од Београда за Будим водио је десном обалом Дунава, па се код Осека прелазило преко Драве. На том путу описује нам Евлија Земун, Митровицу, Товарник, Сотин, Вуковар, Осек, Дарду, Барању, Мухач. Евлија подробно прича о битци на Мухачком пољу

1526, тврдећи, да је причу о боју на Мухачу забележио по причању очевидца Кузу-Алије, што је сасма неверојетно.

Када су Турци позно у јесен 1663 прекинули ратовање с царем Леополдом I, отпутовао је Евлија крајем 1663 или почетком 1664 из Београда у Херцеговину Сихраб Мохамед-паша, да му саопшти наредбе како да се припреми за одбрану. Евлију је од Београда водно пут на Ваљево а одатле на Ужице. На том путу прошао је Евлија кроз многа села, као: Дуђевац, Барајево, Лисовић, Барошевац, Трбушница, Смрдаљиковац, Дудовица, Липље, Моравци, Бањани, Теочин, Коштунићи, Дружетићи, Гојна Гора, Средња и Доња Добриња, Честобродица, Отањ, Добридо, Тврдићи и Севојно. Евлија с особитом љубављу описује Ужице, истичући природне лепоте околине и чистоту варошких улица. Из Ужица ударио је Евлија на Прибој у Новопазарском Санцаку, а одатле на Пријеполје, које опширно описује, па онда на Таслицу, Чајниче, Фочу, Невесиње и Љубиње, где је наишао Сихраб Мохамед-пашу.

Ми смо на овом путу допратили Евлију до места Рудо на Лиму, а његово путовање кроз Новопазарски Санцак и Херцеговину не доносимо, пошто га је припошио Сејфудин Фехми ефендија у Гласнику Земаљскога Музеја.

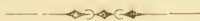
Особито је занимљив Евлијин опис Дубровника и начина живота дубровачкога становништва. Евлију као оријенталца, који воли помне и параде, необично интересују процесије и свечаности, те их с тога описује у детаљима. Исто тако у ситнице описује дочек код ректора и Малог Већа.

Из Дубровника ударио је Евлија на Нови. На том путу зауставио се у дубровачким местима Миринча, Чине и Чикеруб, описујући их у кратким потезима.

Много је детаљнији опис Новог, којом приликом прича како су Турци преотели Млечићима тај град. Са доста пажње зауставља се Евлија и на Которском заливу, спомињући Porto Rose, Пераст и Рисан. Овом приликом учествовао је Евлија у пљачкашком походу Вилећског Сихраб Мохамед-паше у околину Котора и Пераста и у походу против Пиве и Никшића. На том путовању пратимо га ми до града Кључа, у јужном делу

Гацког Поља, а даље његово путовање у Гацко, Благај, Почитељ, Габелу, Мостар и Белину не припођујемо, јер га читалац може наћи у Гласнику Музеја у преводу Сејфудина.

Када је с пролећа 1664 Никола Зрињски порушио мост код Осека и опсео знатну турску позицију Кањџу, појурио је велики везир у правцу према Кањџи, да је ослободи опсаде. Ослободивши Кањџу, кренуо је Ђуприлић према Новом Граду да га заузме. На добивен глас да је ратовање опет почело, пожурио се Евлија из Херцеговине да се придружи Ђуприлићевој војсци. Преко Коњица ударио је на Сарајево, а одатле на Зворник, Козлук, Бјељину и Рачу. Из Раче га је водио пут на Моровић, на варош Немсе, на реци Босуту, а одатле на Товарник, Сотин, Вуковар и Осек. Дошавши у Осек, сазнао је да је везир Ђуприлић већ отишао с војском Кањџи у помоћ, те је и он кренуо онамо. На том путу прошао је Евлија кроз Валпово, Шиклош и Сигет, описујући особито живим бојама заузеће Сигета 8. септембра 1566, и то, како каже, по причању свога оца, који се тада налазио у непосредној близини Сулејмана II, што међутим не изгледа веројетно. Пошто је испричао како је Ђуприлић ослободио Кањџу, прелази Евлија на опис града, истакнувши да му је становништво бошњачко. Испод Кањџе кренуо је Ђуприлић према Новом Граду да га заузме. За време опсаде града, упутио је велики везир сина татарскога кана, да с једним одредом војске пусти непријатељске крајеве. Томе одреду придружио се и Евлија жељан знања али и пљачке. На том путу доспео је Евлија у непосредну близину Загреба, описавши га само мелимично.

НАШЕ ПУТОВАЊЕ

ПО СВРШЕТКУ РАМАЗАНА 1070. У БЕОГРАДУ

ЗБОГ ОПСАДЕ ГРАДА ВАРАДА

У близини села *Хисарџика*¹⁾, за један сат ниже Београда, има велики дрвени мост²⁾, подигнут на седамдесет дерегља и буради. Прешавши преко овога моста у Темишварски вилајет, стигосмо прво у *Панчево*. Ова четвороугаона дрвена тврђава постројена је на мочарном месту, где се Сава³⁾ улива у Дунав, а просек јој је стотину корака. У њој има педесет регуларних војника под једним заповедником. Има прилично велику оружицу, једну цамију, гостпоницу, малу чаршију али купатила нема. Куће су већином покривене прућем и трском. Река *Тамиш* долази из Ердеља, из планина Сеси⁴⁾, *Дугоша*⁵⁾, *Фачета*⁶⁾, *Солмоша*⁷⁾, и протичући кроз Темишварске шанчеве⁸⁾ утиче на овом месту у Дунав. То је мала ритска река. Варош Панчево је под Темишварским заповедништвом, има повластице и судски срез с приходом од 150 акча.

Одавде идући северно дођосмо у село *Зедеш*.⁹⁾

1) Гроцка.

2) Биће ниже Вишњице код Вел. Села, где је био и 1695. 1598 био је мост испод Београда код Карабурме (Ташлик бурун).

3) Треба Тамиш.

4) Карансебеш.

5) Дугош је једини од спом. места на Тамишу.

6) Фачет у изворишту Бегеја.

7) Шољмош сирам Лицове на Морнишу. Град није био више данашњег села Шољмоша, него даље на исток.

8) Темишвар је 12 км. од реке Тамиша а река код Темишвара је Бегеј.

9) Селеуш код Албунара. Према положају било је места која се обично зове више слажу, као Седеч и Зелдеш (пише се и Зедеш), али нису била на томе путу.

Ово је село алајбегова својина. На овој равници не може се наћи ни толико камена колико је зрио боба, а трава је тако бујна да се коњаник изгуби у њој. Одатле приспесмо у паланку *Дента*¹⁰⁾. И она спада под Темишварску управу. То је мала четвороугаона тврђава, начињена од плетера, на обали реке Тамиша¹¹⁾. Има заповедника, педесет војника, оружницу, цамију, гостионицу и неколико продавница. Баште су веома плодне. Одавде кренусмо у град *Темишвар*.

Опис јаке тврђаве Темишвара. За време Кодавендигиара¹²⁾ био је овај град мала паланка под влашћу Менајоша, ердељскога краља¹³⁾. Пошто је Кодавендигиар изашао одавде, проклети неверници охрабрише ердељскога краља Менајоша, те овај поче пљачкати и пустошити горњу Угарску и Немачку. На ово дође немачки краљ под Темишвар, па га у току од седам месеци узе без икакве милости из руку неверника¹⁴⁾, и постави за градског заповедника капетана по имену Лошанци с двадесет хиљада немачких војника¹⁵⁾. Немачки цар, краљ Фердинанд, идући Београду, упропасти лађе које су онамо ишле, све путове затвори, те Београд допаде глади и невоље. С тога је онда издата царска наредба да се Темишвар прикључи добро чуваним исламским покрајинама, и у ту сврху беглербег Румелијски Мухамед-паша¹⁶⁾, постављен за главнога сердара, отиде у Београд. Мухамед-паша, прешавши велики мост на реци Сави, стигне на супротну обалу, те с великом журбом пређе мостове на Дунаву код *Вуковара*¹⁷⁾, и овде стиже од падишаха у исламски табор

¹⁰⁾ Дента између Вршва и Темишвара.

¹¹⁾ Погрешно, јер Дента лежи на Брзави, а до реке Тамиша има преко 20 километара.

¹²⁾ Худавендикијаром („Господин“) зову Турци Мурата I (1359—1389).

¹³⁾ Фантастично име, изведено из имена угарскога краља Лауша I (1342—1382). Носилац овога имена начињен је после савремеником Фердинанда I.

¹⁴⁾ Фердинанду I уступила је Темишвар 1550 удовица Јована Запоље, краљица Изабела.

¹⁵⁾ Стеван Лошонци последњи командант угарски (Фердинанда I) у Темишвару. Предао град Турцима 1552 крајем јула, пошто га је месец дана бранио. После предаје Турци су га у пркос дане речи посекали и главу му послали у Цариград.

¹⁶⁾ Мухамед паша Соколовић, велики везир.

¹⁷⁾ Турски мост на Дунаву код Вуковара спомиње се 1566. Овога је пута војска ударила одмах од Варадина на Тител. (Jos. von Hammer Purgstall. Geschichte des osmanischen Reiches, Pesth. 1840 II. 317.)

две хиљаде по избор јаничара са 150 зарбузан и 15 баљемез-топова. Истога дана стиже и татарска војска, те главни заповедник пређе реку Тису у близини града *Титела* и опседне град *Пече*¹⁸⁾. Мухамед-паша освоји град Пече за седам дана 958 године¹⁹⁾, па га одмах даде оправити и утврдити, сместивши у њега јаку посаду. Одатле идући према истоку опседне град *Бечкерек*. Становници овога града нису се противили мусулманској сили и добише милост. По освојењу Бечкерек смести у град приличну чету војника, за тим заузе град *Фенлак*²⁰⁾, па онда град *Чанад*²¹⁾. У овом последњем неколико стотина хришћана постадоше правоверни Мусулмани, не могући одолети огромној војсци, а град предадоше под уговором. У град се смести потребан број војника.

Зауевши за тим град *Липову*²²⁾, постави за градскога заповедника Улама пашу²³⁾, те за тим опколи Темнишвар. Читава исламска војска распореди се по опсадним шанчевима на девет места, те се напрезала у борби. Али по божјем промислу, још пре заузећа овога града, наступи студена зима и почеше падати необично велике кише, због чега се шанчеви напунеше толико водом, да је јаничарима немогуће било остати у њима. Говорећи: „предузете послове у своје време“^{23а)}, изађоше сви војници из шанчева и земуница, те се разиђоше, оставивши град, ратне приборе и топове десно лево. Када је ова неуредност пријављена на Порти, наређено је оданде, да горе поменути сердар зимује у Београду с мусулманском војском.

Све ове велике догађаје чуо сам од свога покојнога оца, јер је у тим бојевима учествовао и мој славни отац, који ми је овако причао: Те зиме освојише хриш-

18) Турски Бечеј на левој страни Тисе.

19) 19 септ. 1551.

20) Фенлак (Fönlak) на левој страни Мориша ниже Арада.

21) Мађарски Чанад на десној страни Мориша на зап. од Нађлака, између Арада и Сегедина. Освојио га Мухамед-паша Соколовић у септ. 1551.

22) Липову, на левој страни Мориша више Арада, заузео је Мухамед паша Соколовић 8 октобра 1551.

23) Улама паша, пореклом Персијанац, ступио у службу султ. Сулејмана 1532. 1541 постао босански пашом, 1548 беглербег Ерзерума, 1550 опет босански паша и пајноузданџи човек Мухамед-паше Соколовића.

23а) Све у своје време.

ћани град Липову²⁴). У тој страховитој бици опседнути Улама папа попио је мученичку чашу 958 г.²⁵) Батори Андраши,²⁶) који је пре тога био капетан у Липови, рече: „Град Липово дође опет у моје руке“, и када је пошао са 100,000 своје војске на Чанад, сусрете се с Будимским Али-пашом и разбије му целу војску. Међу тим ердељски краљ, нашавши Липову непоседнуту, заузме је и кључеве пошаље високој Порти²⁷). За ту услугу доби он од падишаха златну сабљу са свечаним огртачем. Идуће године отпутује султан Сулејман кан у Едирне (Једрене). Пошто се пре тога догодиле оне неправилности и закашњења при опсади Темнишвара, а Липову опет узео непријатељ из руку ердељскога краља, именовано је славни падишах румелијскога везира Мухамед-пашу за главнога сердара. Том приликом придодео му је још 40 ода јанпчара, сегбан-башу и велик-аге, 17 тобџи и џебеџи-мира-мирана, 40 мирилива и Будимског везира Али-пашу.

959 године 27 дана Реби-ил-акира²⁸) пође горе споменути сердар из Едирне са силном војском, пуном поуздања. Пшао је с великом журбом, делећи свугде правду и милост, те разаци шатор у граду Београду. Одатле је, прешавши мост на Дунаву и не даугубећи, петог дана месеца Рамазана²⁹) напао на град Темнишвар на седам места са 16 баљемез-топова. У току од једнога дана начинио је на граду седам пукотина, а једне поћи заустави реку Тамиш³⁰), чија је вода текла кроз градске шанчеве, те град остаде на суху. Проклети капе-

²⁴) У дец. 1551.

²⁵) Савремени мађарски и други извори не знају за погбију Уламина. Пошто је Улама предао Липову, пратио га је један одред српских коњаника под Петром Војићем, Тодором Балитићем, Савом Раџом и Димитријем Мушевићем до Тамиша, одакле је, издржавши сукоб с хришћанима, отишао равњен у Београд (Márki Sándor, Aradvármegye és Arad szabad kir. város története, Arad 1892. I. 543. Hammer, op. cit. II. 217).

²⁶) Андрија Батори био је тада уз Тому Надаждија главни заповедник угарске војске. Батори је збила био капетан Липове и предао ју је Турцима 8 окт. 1551. Када су хришћани у дец. 1551 преотели Турцима Липову, поселе су је шанске а не мађарске трупе.

²⁷) Липову је Турцима предао крајем јула 1552 заповедник шанских трупа Алдана.

²⁸) 1552. 23 априла.

²⁹) 25 августа

³⁰) Треба Бегеј.

тан Лошанци, који је и прошле године био опседнут, наново се затвори у град, па се с три хиљаде оружаних немачких, пољских и шпањолских хришћана страховито бранио дању ноћу. Али заповедници исламске војске развише сву своју храброст и ратоборност, те не хајући много за непријатеља, упропастише и распршташе све своје пушке и топове. Шу зато је њима и млада грана послужила као сабља, те журно улажаху у град кроз начињене отворе. Топ уби коња сердара Ахмед-паше за време јахања, али овај одмах уседе на другог коња и беше толико храбар, да је на сваком месту био први. Свакога дана пало је 100—150 мусулманских војника мученичком смрћу, а њихова места уступише серден-геџди војницима и ратници се одушевљаваху за борбу.

Укратко речено Темшвар се предаде на милост после 35 дана³¹⁾ заслугом Ахмед-паше, и исламска војска улажаше у град гомилама. Али како сваки хтеде пљачкати, непријатељ се наново затвори у унутрашњи град, те, прекршивши мир, започе опет велику битку. Неколико непријатеља смаче сабља Захакова^{31а)}, неколико њих, одвојени од својих, доспеше у ропство. Пошто је пре тога капетан града Липове прекршио уговор, мусулмани, да би му се осветили, прекршише овде мир и, бацајући на сабље Темшварце, заузеле град.

Од тога доба поче овај град у рукама мухамеданаца цветати и напредовати. Он постаде по наредби Сулејмана кана засебан вилајет, чиј паша је мири-миран са два туга, али више пута добише овај вилајет и везири са три туга. Приход пашини износи 800.790 акча. На једанаест места има нарочитих хасова (имања), али истину рекавши побира још на 87,000 годишње прихода од трговачке царине, од суђења и од других сличних ствари. Кад је заповедник као што је Сиди Ахмед-паша, добива и 800,000 нијастара. Ово је велики вилајет, који има ових шест санџака: *Липову*, *Чанад*, *Ђулу*³²⁾ и *Оршаву*³³⁾. Године 1069 (1658) Кеprили-везир покорио

³¹⁾ Од 15 маја до 26 јула 1552.

^{31а)} Захак персијски краљ чувен и по Истоку као тиг сврепости.

³²⁾ У Векешкој жуп. на Белом Керешу.

³³⁾ На доњем Дунаву.

је градове *Јанову*³⁴⁾, *Шебеш* и *Лугош*, те и ова три сандака буду прикључена Темишварском вилајету.

Град Темишвар је главно место пашалука, а у вилајету има 59 зијаметских и 290 тимарских поседа. Са џебелијама има редовно 7800 војника С пашином војском пак има укупно 10.000 ратника. Има алајбега, черибашу и јузбашу. Приликом службено наређеног војнога похода скупљају се сви под заставу свога паше, а у противном случају они, који припадају поседницима тимара и зијамета, оделивши се од пашиних људи, прикључују се другим знатним људима. Вилајет има свога кхазине дефтердара, дефтер-кеткуду, тимардефтердара, чаушкеткуду, чаушемини, дефтеремини, шехир-емини. Приход кхазине дефтердара износи 110,000 акча. Приходи зијамет-кеткуде, дефтер-кеткуде и дефтеремине су 6,488 акча. Хаким-шерија има 500 акча прихода. Мула има у истину годишње 20 кеса прихода. Један хаким је уједно и градски заповедник, који има свега 24 заставника аге са тугом, као: азаб-агу, бешли-агу, гевили-агу, мартолоз-агу, тобци-агу, џебеџи-агу, хисар-агу, пандур-агу и т. д. Градска војска је дању ноћу присутна и има одређену годишњу плату од порезе, а храну добива од дефтердара. Један градски хаким је шеик-ил-ислам а други је накиб-ил-есраф. У граду је спахи-кеткуда, јаничарски сердар, који има под собом три ода јаничара. Џебеџи-сердар и тобци-сердар долазе редовно из Цариграда. Овде нема јерли-куле. Има надзорника царине, мутесиб-агу, варошког субашу и порезника. Има 36.000 хришћана, који плаћају главарину, дају порез и животне намирнице.

Земљиште града Темишвара. Одлика је овога града та да лежи на зеленој и плодној земљи, а околина му је пуна ружа и вртова. На овој равници нема камичка ни колико зрно бибера. Ето на таком земљишту подигнут је град. Кроз градске шанчеве и на подножју унутрашњег града протиче река, која се под градом Панчевом улива у Дунав. Ово је добра и здрава вода.

Облик града Темишвара. Овај град тако лежи у мочарима реке Тамиша³⁵⁾ као корњача на води. Четири

³⁴⁾ Јенова, *Boros Jenő* у Арадској жуп. на Керешу.

³⁵⁾ Треба Береј.

ноге су јој четири бедема, унутрашњи град јој је глава, а тело јој је слично осталој читавој просторности града. Облик града је петоугаони. На граду нема ни цигаља ни камена, него је читаво утврђење начињено од дебеле хрстовине. Плетена ограда је као танак, сјајан зид. Вентил немар је направно ограду од дивље лозе, превукао је гипсом и кречем, те тако начинио бео град. Унутрашњи град је од набоја између два реда високих колаца, чију је празнину мајстор тако вешто испунио цементом, кречем и гипсом, да топовски метци, када доспеју у град, не чине толико штете као код каменитих градова. Могао би неко рећи да се градски зидови могу запалити. Ну због грдне количине воде и баруштина не може се приступити граду, а због околнога муља не може се ући у шанчеве. Топови из унутрашњег града и са четири бедема не допуштају човеку приближити се, а о томе да би неко могао град запалити не може ни говора бити. Због тога је дакле немогуће на тај начин придобити град. Осим опсаде дакле другог средства нема, јер је град веома јак.

Могао би неко и то напоменути: „Зар не ће дрвени град временом иструнути?“ Поједине греде, које почну трунути, извлаче обично појединце после 40 година, те их замењују другима, а о оправци града по наредби воде бригу 70 села. Осим тога у мочарима постају греде постепено тврде као абносово дрво, да се по тврдоћи могу мерити с накчиванским³⁶⁾ челиком, због чега се тврдо набијени зид претвара у ширвански насип³⁷⁾. Ширрина је овога зида педесет а на неким местима и шездесет стона. Овај зид је толико простран да по њему коњаници могу играти цириде³⁸⁾. Свуда около је дубок шанац, пун воде, а на три места су стражарске собе, које гледају на шанчеве. У вече свирају девет музичких капела, а стражари, вичући редом: „Један је бог, један“, стражаре до зоре. Од 24 аге редовно дванаест обилазе и обилазиће по старом обичају све дотле, докле буде Алахова воља. Овај град има отворе за пуцање;

³⁶⁾ Накчиван, Нахпчеван јерменска варош, чувена са свога челика.

³⁷⁾ Ширван, брежуљаста крај на обали Каспијскога Језера. Ширвански насип је легендарни зид, који је ту подигао Александар Велики против навале северних варвара.

³⁸⁾ Вацање цилита.

малих кула за одбрану нема, али има много отвора за топове. Има свега двеста лених баљемез, зарбузан, пајка-колумбурна шахизарбузан-топова. Сам бог зна колико је ту ратног прибора, животних намирница и осталих потребних ствари. Више пет бедема налазе се ода јаничари као бодљикави јазавци. На колима између зидова стоје увек спремни топови, а кад сунце баца на њих зраке, заблеште човеку очи. По бедемима може се град обићи за један сахат пута. Пошто је сваки ага сваке ноћи један пут обишао град, агин чауш викне: „Један ноћни стражар“, и они легну спавати. За тим други ага устаје и са својим војницима обилази град. И лети и зими врше они ово све до јутра, а у другим градовима нема овог обичаја. Шта више и дању се шетају аге, те мотре на пространу равницу око града.

Рећи ће ко: „Кад толико чувају овај град зашто га онда нису назидали од камена?“ Али у ову се покрајину мора доносити камен из далека, па и тај камен не би одолео топовима; а да га зидају од цигаља, не би се овај град одржао ни неколико година, него би утонуо у земљу, јер је ово мочарно место, пуно глиба због многих киша и многе воде у шанчевима. За то је дакле мудри и смотрени немар начинио град од греда. Према техничкој уметности прибрао је он све своје подобности, те, подижући овај град, начинио тако дело, да, када се човек боље загледа, видеће, да од старих немара нико није овако дело начинио осим небеског Атласа³⁹). Једном речи овај град је зидан због отворене битке, јер на једној страни унутрашњег зида нема ништа.

Град има пет капија. Ово су гвоздене капије са сводом, двоструке, јаке, високе и широке и у дрво учвршћене. Пред сваком капијом су дрвени мостови за подизање. Капије сваке ноћи закључавају, мостове на чекрцима дигну горе, те их ставе као одбрану пред капијама. Прва је Азаб-капија, која има леп натпис. Ова се капија отвара на јужну страну и врло је велика и јака. Простор између две капије је претрпан разним

³⁹) Стари арапски звездари сматрали су (према еухемеристичном схватању грчке митологије — које у боговима и херојима старијег доба гледа само знатне људе — па и у Атласу види тек астронома који је први направно модел небеске сфере), Атласа оним, који је сам (као чврст замишљени) небески свод саградио.

оружјем, а стражари на капији стоје дању ноћу под оружјем. Кључеви од ових капија стоје у јаничар-аге, који кључеве ни онда не даје из руку, ако то и сам паша захтева. Има још једна Азаб-капија, која такођер има натпис. Ова капија изилази на исток. Пад њом је једна висока мала зграда, а тамо је и велики бедем, који додирује шанчеве. На бедуму је стан једног одреда јаничара.

И Петлова капија има натпис. Ова велика двострука капија гледа на север. Над њом су дигнуте високе зграде на све четири стране, које су све начињене од дрвета, али тако уметнички, да сваки пролазник застане. На њој је и сахат кула, над којом је петАО од лима. Када ветар душе петАО се покреће шкрипећи, те показује колико је сати. Ово је врло уметнички посао и за то се ова капија зове петлова. Водена је капија (Сукапуси) једноставна а обалска капија (Деликапуси) врло јака.

Град је подељен на четири дела. У квартовима Азаб-капији, Петловој и Обалској капији има 1200, које већих које мањих кућа. Све су покривене шиндром. Димњаци иду у врх. Куће су пак неког нарочитог облика; веома су тесне а немају ни врта ни дворишта. У овој вароши сем димњака ништа није од камена, а све куће имају пећи. У граду има четири џамије. Велико зборно место за молитву била је велика џамија Сулејмана кана, али није зидана од камена. Она је сада пуна двопека за мусулманске ратнике. Још су знатне Џимџиме и Шекет-џамија. Има четири манастира, седам основних школа, три гостионице и четири лепа купатила, од којих су унутра у граду два, и то купатило обалске и водене капије.

У граду има четири стотине дућана. Чаршија је лепа, а улице су постављене даскама, јер каменита плочаника немају, а то је тамо и немогуће извести. У унутрашњости града на два места протиче река Тамиш кроз два студенца и одатле узима воду цело становништво, јер других бунара уопште немају. Свака барица улива се у реку Тамиш⁴⁰⁾ и с њом заједно и отиче. У граду има житница и кафана.

⁴⁰⁾ Треба Береј.

Унутрашњи Темишварски град. Овај унутрашњи град се налази на јужној страни спољашњег града. Он је четвороугалан и зидан од камена, а око њега тече река Тамиш и за то град има изглед острва. То је чврсто здање лепог лаког стила, а у шанчевима тече река Тамиш⁴¹). Има троструку, лепу капију на чврстим сводовима, која води у варош. Између сваке две капије има такође мостове, који се дижу на чекрку. Сводови су зидани од цигље. У опсегу овога унутрашњег града има пет лепих кула од цигаља, које иду у врх, а покривене су даскама. У граду има један шпрок простор; није попођен даскама него дебелим слојем цемента. Овде станују само заповедник града, кеткуда, имам и мујезини; других људи нема. Куле и стоваришта су пуни блага, оружја и другог ратног прибора. Странац не може ући да разгледа унутрашњост овога града. Пу ако некако ипак добије дозволу, може само тако ући унутра, ако преда оружје стражарима на капији. Леп је то град, који заиста вреди видети.

Подграђе Темишвара. Има свега десет квартава. Има 1500 које виших које нижих пространих кућа, које све имају дворишта ограђена даскама. Све су куће покривене шиндром. На свакој кући има два улаза. На један улазе коњаници и кола, а на другу малу капију улазе пешаци. У овом подграђу има десет богомоља. Ван Петлове капије на крају градског шанца лежи нова Сиди Ахмед-пашина џамија⁴²). Како се налази на чаршији има много народа и послуге. Прозори су јој на страни михраба (олтара) и гледају на шанчеве, у којима тече река Тамиш. Над вратима има натпис.

Нема покривен безистен, али има за то сваковрсну робу. И улице у овом подграђу све су патосане даскама⁴³). Када у вароши пада киша, онда у блату ван вароши може и слон да се утопи. Спада у реткости да у овој вароши нема комараца, а до сада није још

⁴¹) Треба Береј.

⁴²) Ахмед паша који је на место Мухамеда Соколовића руководио 1552 ратним операцијама у Угарској и придобио Темишвар од Турака. 1553 постао великим везиром. Осуђен је на смрт 1555. О његовој џамији упор. Jos. v. Hammer op. cit. III. 247.

⁴³) Улице су тако биле патосане по Пигафети. (1567) у Осеку и у Сигету (Starine jugosl. akad. XXII. 185.

било заразних болести. Народ је миран, скроман и ћутљив, али имају веселе војнике, трговце и учене људе. Становници највише носе одело од чохе, кабанице од сукна с копчама, а на коленима од чакшира имају кожу од сахтијана, на глави имају калпак од зелене чохе а на ногама дебеле папуче. Пошто живе у повољним здравственим приликама, становници су веселе и умерене нарави.

Чувен је бели хлеб, савијача с маслом и медом, црна чорба, купус и пуњене тикве. Од пића главна је вишњевача и медовина. У овој покрајини је велика срамота пити вино, те стога највише пију медовину.

Завршна реч о укушним Темишварским знаменитостима. У околини има толико разне стоке да им се броја не зна. Има коња, волова, бивола, оваца и јагањаца.

Раја када види мазгу, камилу и магарца боји се од камиле и бежи магарцу, а и мазгу посматрају са страхом. Мед и масло су им светског гласа. Ово је врло богат крај по чијим брежуљцима роде необичне врсте вишања, дудиња, шљива и трњина, каквих нема у другим државама. Али, пошто је овде хладно, нема смокава, маслина, гранат-јабука и памука, али има врло много крушака.

Срезови и градови у Темишварском округу. Према југу преко Дунава, за један добар конак, је град Београд, а у санџаку је његову поред Дунава град *Панчево*. Јужно, опет на обали Дунава а за један конак, јесте град *Морава*⁴⁴⁾; одатле унутра јужно на подножју брда је напредна варош *Версе*⁴⁵⁾. На један сат од Темишвара је *Дента*⁴⁶⁾. Источно за један конак је град *Шебеш*⁴⁷⁾, а близу овога је град *Лушош*⁴⁸⁾. Северно од овога је град *Јеча*⁴⁹⁾, а тако исто на северу је град *Липова*. Опет на северу, само више нагињући ка за-

44) Треба Молдава. Даљине и правци означени су овде у ошће погрешно.

45) Вршац.

46) Погрешно, јер је Дента далеко од Темишвара 45 км.

47) Карансебеш у изворишту Тамша.

48) На Тамшшу, источно од Темишвара.

49) Има село Јеча на сев. запад. од Темишвара, у Торонталској жуп., али ту није био град никада.

паду, лежи град *Чанад*. Сви ови градови леже један од другога за један конак далеко. Опет на северу у планини је град *Шољмош*. На западу је *Печкерек*⁵⁰⁾, а од њега ни пун конак даљине град *Арад*⁵¹⁾. Северно на два конака даљине је град *Ђула*, а одатле према северу су *Фенлак* и *Панкота*⁵²⁾. За тим су на западу градови *Ерсова*⁵³⁾, *Мождар*⁵⁴⁾, *Пиле*⁵⁵⁾, *Мерчина*⁵⁶⁾, *Фекете-Батор*⁵⁷⁾, *Фачет*⁵⁸⁾, *Чалија*⁵⁹⁾, *Шакован*⁶⁰⁾, *Кичик-Сац*, *Семиклош*⁶¹⁾, *Бејик-Сац*⁶²⁾, *Лепокова*⁶³⁾, који спада у санџак *Седава*⁶⁴⁾ на Дунаву. На западу, у близини *Ђуле*, је *Саланга*⁶⁵⁾, град *Лагош*⁶⁶⁾, па онда је крај *Мориша*, преко пута од *Липове*, мали град *Радна*⁶⁷⁾. Целом овом говору је садржина то, да је пре у *Темишварском* санџаку било седамдесет и шест градова. Ми смо овде пописали оно што смо видели и сазнали.

Места за поклонице су *Бејик Шидлик* и *Шејкх Кара-баш*.

⁵⁰⁾ Вечкерек.

⁵¹⁾ Арад.

⁵²⁾ На сев. ист. од Арада (код Вилагоша).

⁵³⁾ Сигурно погрешно забележено име па се не може одредити положај.

⁵⁴⁾ Можда *Морештор* у листи освојених градова 1552 код *Целалзаде*. То је можда негдашњи град *Мораз* (Magáz), који је лежао (по *Чанкију*) негде код *Чакова* и можда идентичан с данашњим *Цардем*.

⁵⁵⁾ По свој прилици град *Иљед* у *Крашовско-Северинској* жуп. на месту данашњег села *Hadia*.

⁵⁶⁾ Можда *Моржина* у *Краш. Сев. жуп.* у близини *Фачета*, али има и једно место *Мерчина* у *Крашов-Сев. жуп. ист. од Вршида* на левој стр. *Караша*.

⁵⁷⁾ Између *Јенове* и *Вел. Варада* на црном *Керешу*, сада мало село.

⁵⁸⁾ Сев. ист. од *Дугоша*, у изворишту реке *Вегеја*.

⁵⁹⁾ *Чаља* (Csálya) био с десне стране *Мориша* ниже *Арада* а спрам *Фенлака*.

⁶⁰⁾ *Чаково* у *Тамишкој* жупанији.

⁶¹⁾ *Вел. Семиклош*, између *Арада* и *Сегедина*.

⁶²⁾ *Кичик-Сац* и *Бејик-Сац* (*Мали* и *Велики Сац*) помиње *турски историк Целалзаде* с осталим градовима, освојеним 1552. Негдаш. мађарски град *Szád* у *Арадској* жупанији (по *Чанкију*) негде јужно од *Мориша* у сев. делу данаш. *Крашов. Сев. жупаније*.

⁶³⁾ *Љупкова* на Дунаву, ниже *Молдаве*.

⁶⁴⁾ *Ршава* на Дунаву.

⁶⁵⁾ *Zagand* код *Јенове*.

⁶⁶⁾ *Вилагошвар* сев. ист. од *Арада*.

⁶⁷⁾ Спрам *Липове*.

Пошто прегледасмо град Темишвар у сваком правцу, опростисмо се од кајмакама нашега господина паше и осталих пријатеља, те изађосмо из Темишвара с двеста смедеревских војника. Пу ми нисмо ишли оним путовима којима је ишао Али-паша сердар⁶⁸), него једино онима на којима се згодно може пљачкати.

Одлазак из Темишвара због борбе око Варада.

У име божје пођосмо прво у северном правцу и после пет часова заустависмо се у селу *Черибаша*, великом влашком селу од 500 кућа, које спада у Темишварски округ⁶⁹). Ово је зијамет Чери-баше. Одавде се пожурисмо даље с двадесет војника и, идући источним правцем, претрпесмо много на стрмим планинским и шумским путовима, док напокон не стигосмо у град Фачет.

Град Фачет. Град је сазидала жена по имену Тиlena. Улама паша заузео је овај град за време Сулејмана кана. То је лепа, јака, четвороугаона грађевина. Има једну капију на западној страни, која гледа на равницу. Има заповедника, триста одабраних војника и ратног прибора у довољној количини. Цео град је покривен шиндром. У чаршији нема покривена безистена, него има само једну кулу. Из овога града поведосмо собом у друштво Фачетског Али-агу и кренусмо у западном правцу. Прошавши кроз лепа села, дођосмо у град Фенлак.

Град Фенлак. Овај град сазидео је један влашки краљ скитница. Заузет је у време Сулејмана кана. Ово је посед Темишварскога паше и њиме управља пашин војвода. То је место пребивања Темишварскога моле. Од овога имања има паша две кесе акча прихода. Град лежи на обали реке Мориша, на једном доста високом брежуљку. Град је врло леп и зидан је цигљама. Обим града је 400 корака. Има једну једину капију, која

⁶⁸) Мисли се ту на Сеид Али-пашу, који је у пролеће 1660 именован сердарем за Ердељ и упућен у Београд да онде чека даље заповести. (Наптер, *op. cit.* III. 510). Али-паша је, ишав у Ердељ да скрха отпор Ракоција, постао у брзо господарем ситуације онде, именовавши идуће 1661 г. за ердељскога кнеза великаша Михаила Анафија.

⁶⁹) Нема данас сличнога назива да би се могао утврдити положај места.

гледа на југ, и једну малу капију, још из времена Сулејмана кана. У граду има само пет кућа и пет комада малих шахи-топова. Пред капијом је мост на ланцима за дизање, а под овим је лонца кеск. Има заповедника и педесет војника. Подграђе није ограђено. У њему има свега 100 кућа, даском покривених, с дворштем. Осим десет продавница нема више ни једне зграде. Има пуно башта. Одавде, идући два часа у источном правцу поред реке Мориша, дођосмо у паланку Арад.

Паланка Арад. Ову паланку је заузео везир Ахмед-паша за време Сулејмана кана г. 958 (1551). Пошто ју је непријатељ опет освојио, заузео је напово Соколи Мухамед-паша⁷⁰). Временом је Арад опустео, али овај град напово подиже Кеprили Мухамед-паша у оно време, када је заузео град Јенову⁷¹). У граду је смештно тада заповедника с педесет војника и војно слагалиште. За тим је сазидао капију, једну велику гостионицу, зграду за заповедника, школу, манастир, једно имаре и народну кухињу, где су сви путници без разлике, сиромаси и богати, добивали храну бесплатно. Има једно мало купатило и доста дугачку али узану пијаву. Град је у близини *Морисин Гел-каласи*.⁷² Град има у обиму 400 корака а зид је од набоја. Има две јаке капије од дасака: Јеновска капија на северу, иза које има две стотине хришћанских кућа, а поред Темшварске капије једна мала четвороугаона паланка служи као унутрашњи град. Ова има само једну капију, али је та врло јака. Код улаза у унутрашњи град узимају царину. Има једна мала чекаоница за путнике. С темшварске стране има две стотине хришћанских кућа, покривених трском и даском, а на реци Моришу су јадни вапшарски дућани у колебама, покривени трском и даскама. Код ових дућана један пут годишње скупља се 70—80,000 неверне раје, те таки вапшар направе, да се не може ни описати. Овој светини пуних петнаест дана и ноћи дели заповедник правду. И ако је овај град у Темшварском вилајету, ипак има засебно за-

⁷⁰) Румелијски беглербег Мухамед паша Соколовић г. 1552.

⁷¹) Мухамед паша Будрилија, вел. везир 1656—1661. Мисли се ту на освојење Јенове 1658, о чему упор. нап. 100.

⁷²) То значи: Град што гледа на Мориш; биће које утврђење у непосредној близини Арадског града.

поведништво, јер је у срезу заменика Темишварскога моле (главнога судије).

За тим смо ишли шест часова поред обале реке Мориша. На овом се месту сударио проклети ердељски краљ по имену *Раковци*, када се побунио и када су против њега изаслани Кирсил Кенан-паша, Будимски везир, и Алча Хасан-паша, којима беше наређено да га умире⁷³). Раковци примора на бегство Кенан и Хасан-пашу и Алчи Хасан-паша удави се у Моришу с неколико хиљада војника. Пролазећи овуда, посетисмо гробове свих ових мученика, ходећи шест часова сад поред реке Мориша а сад опет кроз шуме. За то време одмарали смо се на једној ливади и одатле стигосмо у град Липову.

Град Липова. Овај град су назвали Липова због његове лепоте, јер то је српска реч и значи лепо. Сазидао га је ердељски краљ Бантер⁷⁴). То је врло стари град. Заузео га је на основу уговора Мухамед-паша, румелијски везир од царског немачког капетана Андрије Баторија за време Сулејмана кана 958 г. (1551). За првога заповедника постављен је Улама-паша⁷⁵). За тим је непријатељ придобио град натраг и жртва тога био је Улама-паша⁷⁶). Већ сам споменуо на који је начин друге године наново заузео град сердар Мухамед-паша. Хвала Богу од тога је доба у мусулманским рукама и по наредби Сулејмана кана ту је седиште санџак-бега, који припада Темишварском вилајету. Бег има нарочити приход од 210,000 акча. У санџаку има 31 поседник зијамета, 355 поседника тимара. Има чери-башу и алај-бега. За време рата има заједно са чебелицима две хиљаде добро оружаних војника. Када

⁷³) Ђорђе II Ракоци (Турци га зову Ракочи-кнез јарац); ердељски кнез (1648—1657, и по други пут 1659—1660). Поред намере да стави пољску круну на главу тежио да се еманципује испод превласти турске, те за те планове придобио и војводе Влашке и Молдавске. Због тога га је Порта збацила с кнежевске столице. Иу Ракоци се одупро Турцима с оружјем у руци, помаган потајно царем Леополдом I. Погињо је у борби с Турцима 22 маја 1660 код места Валу на реци Самошу, у близини Клужа. Победу је Ракоци над Турцима извојевао 5 јула 1658 у близини Јенове.

⁷⁴) Сигурно мисли овде на ердељскога кнеза и пољскога краља Стевана Баторија из друге пол. XVI века.

⁷⁵) Упор. 22 и 26 нап.

⁷⁶) Упор. 23 и 25 нап.

стигне заповест за ратовање, онда иду сви под заставу свога беге. Пошто је ово срез са 150 акча има шекич-ил-ислама, спахи-кеткуду, јаничар-сердара, чебеки и тобџи-сердара. Има градског заповедника, седамнаест градских ага, 800 храбрих, одважних и снажних градских војника, рачунопрегледача, цариника и порезника.

Опис града Липове. То је петоугаони јак и леп град, зидан од камена, на подножју *Варова*⁷⁷⁾. Градски обим има од прилике 10,000 мојих корака. Врло је велики то град. Зид на северној страни заплускује река *Мориш*, и пошто је опитетила град на неколико места, подигли су с те стране града јак зид од плетера. Има пет капија: на северној је страни *Тупријска* капија, од ње на двеста корака *Азаб-капија*, од ове на пет стотина корака *Водена* капија, на даљих 500 корака *Батал-капија*, а од ове на 300 корака *Темнишварска* капија. За тим долази по аги *мартолова* названа *Мартолоз-капија* и *Устава-капија*. У граду има свега пет џамија и једно минаре. У чаршији је велика џамија, још из времена *Сулејмана кана*; сва је покривена оловом, има кубе и веома је пространа. За тим *Темнишварска* џамија, која има натпис.

Близу *Батал-капије* је *Алајбегова* џамија, а у немачком је делу вароши хаџијино минаре. У граду има 1500 лепих мањих-већих кућа, покривених шиндром, с лепим виноградима и бањтама. Свака улица је попођена даскама и гредама од јаблана. Има свега две стотине продавница. Становништво највише доноси камену со на лађама *Моришем* из ердељске вароши *Торда*⁷⁸⁾ и са сољу тргује. Изван вароши има неколико стотина слагалишта за со, која се онде товари на лађе, те се из *Мориша* спушта у *Тису* а одатле у *Дунав*, па се за добре паре продаје у муслиманским земљама. У вароши нема опћих, заједничких бунара, нема медреса, *дар-ул-хадиса*, *дар-ул-кура*. Врата су сваке куће отворена и становници су тако гостољубиви, да путници немају потребе за гостионицама. Када гости странци дођу овамо, могу живети у кући највећег сиромашка и по годину дана без икакве тежкоће, јер је варош

⁷⁷⁾ Незнатан вис непосредно поред *Липове*.

⁷⁸⁾ У средњем *Ердељу*, на југ. ист. од *Клуџа*.

врло богата, а из Ердѣља долази неколико хиљада лађа, које доносе и односе храну. Има седам основних школа. Пошто је ово погранична варош, њени синови сви желе ићи у пљачку. Има три манастира: изван града на терминварском путу је манастир Јагмур-бабе, који је са све четири стране опкољен баштом, сличном Премском Врту⁷⁹⁾. Ово је велики Бекташки манастир, у коме живе чисти, невини, правоверни, учени и побожни дервиши.

Средњи град. Средњи град, који лежи на јужној страни великога града, јесте петоугаони, врло јак град са чврстим бедемима. Обим града је од прилике пет хиљада и осамдесет стопа. Пошто сам ја сиромах становао у граду, израчунао сам на стопе а не на кораке. Има зид од јакога набоја, висок педесет стопа. Град није од камена, него је цео начињен од дрвета и јакога плетера. Има ванредно лепе и чудновате шанчеве, кроз које тече река Морини; у тим шанчевима хватају рибари разне рибе. Има само једну капију, која гледа на исток. Има леп покретан мост. Око градског зида има свега пет бедема, а на овима петнаест баљемезтопова. Сваки од њих тежак је двадесет ока, велики је седам педаља и израђен уметнички. У овом средњем граду имају стан 150 војника. Има осим тога једно засебно поље, на коме сваке вечери свира војничка музика.

Нови град. То је леп каменити град с две куле, у чијим шанчевима протиче вода. Има један покретан мост и једну јаку капију. Иза ове капије је Сицинтамница, дубока као пакао⁸⁰⁾. Градске робове доводе овамо сваке ноћи и затварају; у јутру их опет пуштају, те их употребљавају за разноврсну службу. У граду не станује нико осим заповедника, имама и мујезина, јер се благајница, оружница и слагалишта налазе овде. Овај град лежи на висоравни, при подножју брежуљка Варова, који је засађен липовским виноградима. С овога брега не може се никаква особита штета нанети граду, јер се тај високи брег диже на противној страни града, али крај свега тога није ово место са свим сигурно.

⁷⁹⁾ Диван врт у Арабији у источњачким скаскама.

⁸⁰⁾ Сицини по мусулманском веровању најдубљи део пакла.

Производња и знаменитости, одело и обичаји. Праве кајише сличне памуку и сваки кајиш намажу уљем и мотају ваљкасто клупче. Сви граничари праве од овога коњску опрему и узде за коње. Праве и чоху, коју зову шајак. Становници су сви Потуру. Они као и остали граничари носе кратко и мало тесно одело. По оној пословици да је кратко одело најбоље, носе чохано одело до колена, огрђу доламу или чохану или кожну, а на рукаве и прса пришивају сребрна пуцета. Око струка имају свилен појас. Мало потешње чакшире праве од чохе или беле коже. На глави истина не носе турбан, него сви имају црвене или зелене чохане калпаке с первазом, који имају као украс крило од сокола. Сви су борци за веру. Веома воле научнике и странце и дају им поклоне и милостињу. Жене им никада не излазе из куће, док их не изнесу мртве. У овом погледу су и сувише ревносни и пажљиви, али је и то истина, да је паметно у ово доба тако чинити.

Језик. Говоре потурце и маџарски. Маџарски зато знају, што су у везама с Ердељем и што непрестано тргују с Маџарима⁸¹).

Река Мориш, која протиче кроз варош, долази из Ердељских планина Колчата, Елине и Деве, улива се прво у Тису па с њоме заједно у Дунав.

Поклоничка места мученицима. Гроб Улама-паше. Он је био један од везира Сулејмана Кана и умро је мученичком смрћу у једној великој битци. Пошто је проклети Тирк Феранз⁸²), градски заповедник, примио од Улама-паше град под уговором, и пошто је Улама-паша изишао из града, пође овај за њим, те стигавши га, потуче на превари Улама-пашу с целом војском⁸³. У близини овог светлог гроба је заједнички гроб хиљаду и једног мученика. На Темешварском је путу гроб Јагмур-бабе, који почива у свом манастиру. С оне стране реке Мориша је на Муратову Брежуљку поклоничко место Липовским мученицима. Побожни људи видели су на овом месту неколико пута сјај божанске

⁸¹) Потурима називали су Маџаре муслимане.

⁸²) Приликом освајања Липове из турских руку под крај 1551 одликовао се јунаштом не Ференц Терек него Јован (János), син Валентина Терека (Hammer, op. cit. II. 216).

⁸³) Упор. 25 нап.

светлости. Споменућемо за тим гроб Шефир Мухамед-ефендије, индијскога шеика. Он је био из хиндостанске вароши Агре, и дошавши у ову варош био је побожни поседник зијамета и борац за веру. На послетку је испио чашу мучеништва и сада почива на вису града Липове. Хиндостански путници и сви погранични становници посећују његов гроб.

Пошто посетисмо гроб ових славних личности, опростисмо се од свих наших пријатеља, те ушавши у лађе под градом Липовом, пређосмо Мориш и дођосмо у паланку Радну, која лежи на другој страни ове велике реке.

*Паланка Радна*⁸⁴). Некада је овде на реци био гвоздени мост. Ову варош подигао је Улама-паша мученик, а сада је скоро са свим опустела. У граду има двадесет хришћанских кућа, заповедник и двадесет војника мартолоза. Пре је било овде гробље за цео град Липову, а сада је код саме Липове. Кренувши се одавде ишли смо поред реке Мориша у источном правцу па стигосмо у град *Вефраш*⁸⁵).

Град Вефраш. Ово је тврђава од камена, диже се на високом брежуљку, на Раднанској страни, на реци Моришу. Сад је ово приватно имање Липовскога бега — субаштво. Има заповедника и седамдесет војника. Има свега три стотине лепих кућа. Има много винограда и вртова.

Одатле, идући шест сати на више поред реке Мориша, приспесмо у град *Вардију*⁸⁶). И ово је четвороугаона, дугуљаста јака паланка, на обали Мориша а на високом брежуљку. Спада под заповедништво града Липове. Има сто педесет кућа, заповедника и седамдесет војника. На средини овог града има једна тврдо зидана кула, у којој станује заповедник. У њој је и цео ратни материјал. Ова два града немају чаршије, али имају многе винограде. У овим градовима по савету нашега пријатеља, Фачетскога Али-паше, узесмо од познатих војника петорицу. За тим, путујући три

⁸⁴) Упор. 67 нап.

⁸⁵) Биће негде око Брзаве на пола пута од Радне до Вардије.

⁸⁶) Вардија на Моришу (мађ. Tót Várad).

сата поред обале реке Мориша и прешавши брда и долине дођосмо у град *Илиа*⁸⁷⁾ на уласку у Ердељ.

Град Илиа. У старо доба сазидао је овај град краљ по имену Стеван Бетлен⁸⁸⁾. Сад је у њему заповедник од стране ердељског краља Семаре. То је леп петоугаони град, зидан од камена, на обали Мориша и на високом брегу. Пошто је овде почетак ердељске границе, има у њему хиљада све по избор војника. У чаршији су гостионице, у пристаништу стоваришта и велике цркве.

Од градскога капетана добили смо спроводна писма и вође, те наново пођосмо у источном правцу поред реке Мориша. Преваливши преко стрменитих висова, стигосмо у град *Деву*.

Град Дева. Овај град припада ердељском краљу Јовану Кемењу⁸⁹⁾, али у њему има пет хиљада војника немачкога цара. У осталом ово је наследно имање жене краља Барчаја⁹⁰⁾. Град лежи на обали реке Мориша на високој стени, која се диже под небо. Ово је стрменит и јак град, који се ни с једне стране не може поткопати лагумима, нити га је друкчије могуће освојити него једино опсадом, те на тај начин глађу приморати становништво на предају. Оно истина да с друге стране реке Мориша има узвишења, али и с те стране нема никакве опасности. То је петоугаони град над чијим зидовима, на форму бршљана, и на бедемима стоје поређани високи баљемез-топови, који изгледају као бодљикави јазавац. Свај град је сличан граду Вану у Турској⁹¹⁾. У Ердељу нема више овако високих и јаких градова; као да је свемогући створио овај град, све

⁸⁷⁾ Илиа на Моришу, у XVII веку својина породице Бетлен. У њему се родно ердељски кнез Гаврило Бетлен (1613—1629).

⁸⁸⁾ Стеван Бетлен, млађи брат Гаврилов. Није био ердељски кнез, него жупан Мармарошке и Хуњадске жупаније. Умро г. 1648.

⁸⁹⁾ После погибије кнеза Ђорђа II Ракоција код Ђаду у мају 1660 избрала је она партија, која није хтела да призна турскога намет-кнеза Барчаја, за наследника Ракоцијева његова војсковођу Јована Кемења, настављајући тако Ракоцијеву политику еманциповања од Турака и цврстог наклањања на цара Леополда I. Кемењ је погинуо у борби с Турцима 23 јануара код Нађ Селеша (Szilágyi, op. cit. 302).

⁹⁰⁾ Наредбом Турака забрањен је од ердељских staleжа Акош Барчаји 14 септ. 1658 за ердељског кнеза на место Ђорђа II Ракоција, који је због тежње за независношћу пао у немилост код Порте.

⁹¹⁾ У Малој Азији на персијској граници.

куће су зидане као град и различне су боје; изгледају као палате са сјајним крововима. Прозори им гледају на реку Мориш и један другог покрива. И доње подграђе на реци Моришу је врло лепо и уређено, те очарана својом лепотом. Лепоти града доприносе неколико красних цркава. Има хиљаду лепих кућа. Има 500 разноврсних дућана. Има врло много гостионица. То је варош с великим пристаништем. Овамо преко године долази до хиљаду лађа из дунавског Београда, Срема, Смедерева и Будима да купе од овдашњих становника неколико хиљада ока камените соли. Одатле се пуштају доле према Липови, па даље реком Тисом на Дунав, доносећи со у дунавска пристаништа. Ова је со веома куска и позната је под именом ердељске соли.

У овом граду давао је капетан у нашу част велику гозбу и дао је у знак весеља испалити педесет баљемез-топова. Онда је наш друг Фачетски Али-паша замолио капетана да пусти на слободу једног његовог заробљеног рођака, и капетан му испуни жељу. Да би нам учинио радост, поклонио је капетан ослобођеном Лафизаде једно одело и једног војничког коња, чиме нас је веома обрадовао. Вративши се натраг, стигосмо опет у Вардију а одатле, путујући кроз планине према западу, стигосмо у град Шољмош.

Град Шољмош⁹²⁾. На земљишту Липовског санџака, на обали реке Мориша, диже се на високој стени до неба узан, висок град. Има заповедника, војску, топова и оружја. Има једну капију, која је нешто окренута према западу, тридесет кућа и дубок шанац, као град усечен у стену. У граду има мала цамија Сулејмана кана, у коју може стати само десет људи. 959 (1552) заузео је овај град по заповести Сулејмана кана подвезир Ахмед-паша. Прави град је подигао краљ Теблеш Гор⁹³⁾. У граду има један дубок бунар, који је ископан у стени. Он је тако чист и округлао као да га је ферхадски⁹⁴⁾ мајстор диетом резао, да се човек задиви гледајући га. Овај је бунар тако велики да му је

⁹²⁾ Упор. 7 нап.

⁹³⁾ Гаврило Белен, ердељски кнез 1613—1629.

⁹⁴⁾ Ферхад је прослављени јунак источњачких прича који је, да испуни жељу своје љубавнице Ширин, грдне стене просецао и рушио. У пренесеном значењу Ферхадски значи мајстор као Ферхад, дакле вештак у сечењу камена.

вода и ако лежи на подножју високога брда, ипак три хвата дубока и хладна као лед.

Пито смо и овај град прегледали, узесмо седам храбрих другова и идући седам часова у северном правцу по обалама мочари, дођосмо у град Лагош.

*Град Лагош*⁹⁵⁾. Сазидео га је краљ по имену Лагош. Овај град је освојио 959 г. (1552) за време Сулејмана кана подвезир Ахмед-паша и растерао становништво⁹⁶⁾. Сада лежи на граници земљишта Јеновскога санџаката. Над црвеном до неба високом стеном диже се мали тврди, живописни град, као гнездо од сокола. На западној страни овог високог града види се на три конака река Дунав⁹⁷⁾ и град Була, а на северу град Јенова. Овај град је опседао непријатељ неколико пута са све четири стране и био је у рукама непријатеља пуних шездесет година, али се ипак није могао ослободити од нападаја мусулманских бораца. У граду има шездесет кућа, једна џамија, једна житница а других зграда нема. Има једну једину капију, која гледа на исток. Нема ни чаршије ни имарета. Пред капијом града Лагоша су гробови мученика.

Одавде, идући северно четири часа кроз долину Са-Џигер⁹⁸⁾, стигосмо у град Јенову (Јанову).

Град Јенова. Сазидео га је маџарски граљ по имену Јанован, који је био врло поштован и учен, и хришћански народи читају његову историју, која заслужује пажњу⁹⁹⁾. Погранични становници називају овај град *Јаниова*. Заузео га је г. 959 (1552) подвезир Ахмед-паша, па онда су га освојили ердељски хришћани и у њему се настанили. Напоследку на заповест султана Мухамеда, сина Ибрахим-кана, освојио га је Кебрили Мухамед-паша¹⁰⁰⁾. Има овај акростих: »Јенова опет дође под власт куће Османа 1061 г. (1651)^{100а)}.

⁹⁵⁾ Упор. 66 нап.

⁹⁶⁾ Упор. 42 нап.

⁹⁷⁾ Овде свакако Дунав погрешно место Тисе.

⁹⁸⁾ Џигер поток преко кога се пређе на путу Вилагош—Јенова.

⁹⁹⁾ Фантастично име, изведено из имена града.

¹⁰⁰⁾ Јенова је капитулара 2 септ. 1658 пред Будимским везиром Кенаном и Силистријским Кадр-пашом. Мухамед-паша Кебрилија био је тада вел. везир и главни командант војске, која је оперисала у јужној Угарској и Ердељу.

^{100а)} Погрешно, јер су Турци Јенову освојили 1658.

Сада је издана наредба да буде столица темишварскога папе. Пре седамдесет година стајао је овај санџак под влашћу везира. Када је Кеprили Мухамед-паша овај град заузео, побуну се у то време у Анатолији Хасан-паша, те стиже пљачкајући и пустошећи све до Брусе. Зато Кеprили-паша, још док беше под градом, доби ово писмо од султана: „Драги везире! Све да ми и ердељског краља доведеш везаног и окованог, неће ми бити мило, него пожури у столицу моје државе и крећи против бунтовника Хасан-паше“. На то рече мудри паша; „Врло радо“, врати се на траг, задовољивши се освојењем Јенове¹⁰¹). Кеprили-паша, изгледа, да је имао чврсту намеру, да с оном огромном војском осим Јенове освоји још и градове: Варад¹⁰²), Секељхид¹⁰³), Шарбатак¹⁰⁴) Сакмар¹⁰⁵), Ечетвар¹⁰⁶), Кусвар¹⁰⁷) и Каша¹⁰⁸).

Хвала нека је Богу! Од тога доба остаде град Јенова у мусулманским рукама и постаде велика варош. Алах нека је чува!

Ово је царски посед али дан паши. Трговци и поседници зијамета су уписани у Темишварски вилајет. Сада, после освојења, има овај округ 500 акча прихода. Има градског заповедника, јаничар-оду, касек-агу, спахи-кеткуду, једнога ода оклопника (џебеџију), једнога ода тобџију, агу спољашњег града, његова главног помоћника, потпомоћника, урјан-агу, бешли-агу, мартолоз-агу, добровољачког агу, свега десет ага. Има 8000 војника и градску стражу.

Облик града Јенове. То је четвороугаони град на обали реке Кереша. Има малене камените бедеме, и

¹⁰¹) Мисли се овде на побуну Абаза Хасана у Малој Азији (Hammer, op. cit. III. 396899).

¹⁰²) Вел. Варад на брзом Керешу.

¹⁰³) У Вихарској жуп. сев. ист. од Вел. Варада.

¹⁰⁴) Шарошпатак сев. ист. од Токаја.

¹⁰⁵) Сатмар на реци Самошу.

¹⁰⁶) Ечед (Ecsed) у Сатмарској жуп.

¹⁰⁷) Хуст у Мармаршкој жуп.

¹⁰⁸) Кашава на сев. од Токаја. Сва та места, која су сем Кашаве припала ердељској кнежевини, леже на ивици мађарске низине.

сваки од њих је налик на Јецуц-барџеру¹⁰⁹). У сваки може стати до хиљаду људи; на сваком бедему има 10 комада баљемез-топова. Има једну капију која гледа на југ, чиј кључ чува јаничар-ага, који станује у граду. У шанчевима тече река Кереш. Иза капије је џамија султана Мухамед-кана¹¹⁰). Крај џамије има једна дрвена сахат-кула и једна сувача. Иза овога града је нови град. То је леп мали градић, у коме осим ода-јаничара нема никога. На четири угла овога града су четири јаке куле с крововима од дасака, а зидови кула широки су двадесет стопа. Овај унутрашњи град има капију, која гледа на запад. И око овог града су шанчеви пуни воде.

Подграђе Јенове. Река Кереш протиче кроз њега. С десне и леве стране реке је велика варош, чиј је облик сличан тулу, те се као лук простире по земљи. Обим му је од прилике 4800 корака. Паланка је сада у напону развоја. Има свега осам јаких бедема и три капије, и то: Темнишварска капија на југу, Булска капија на западу, Варадска капија на истоку. Све су капије дрвене. И шанац око подграђа пун је воде из реке Кереша. Окупљено је било на десет хиљада раје, те су ископали нов шанац. У овом подграђу је врло лепа џамија Кеprили-Мухамеда, кров јој је од црепа, минаре од цигаља и врло је пространа. У чаршији је такође уметнички израђена џамија Хасеки Осман-аге; има кров од црепа а минаре од дасака. Над капијом има акротих. Џамија је Суфи Кенан-паше такође црепом покривена с минаретом од дасака¹¹¹). У њеној је близини, код споменутог моста, џамија Кеprилизаде Фазил Ахмет-паше¹¹²). Осим ових има још и неколико минарета. У овој напредној вароши има свега 800, које већих које мањих кућа, покривених црепом и с врто-

¹⁰⁹) Јецуц митски дивљи народ против чијих је пивазија Александар Велики по причи подигао у Кавказу зид, који Евлија често помиње под разним именима. Обично се помиње заједно с још једним таким народом (Јецуц и Мецуц — Гог и Магог Светог Писма и средњовековних прича).

¹¹⁰) Султан Мухамед IV (1648—1687).

¹¹¹) Мисли се ту на освојача Јенове, Будимскога везира Кенана.

¹¹²) Ахмед Гуприлић, син вел. везира Мухамеда Гуприлије. Постао вел. везир после смрти оца у новембру 1661. Ратје с Леополдом I 1663 и 1664 у Угарској, осваја од Млечића Крету у септ. 1669. Умро 1676.

вима. Варош је сада у развиту. Река Кереш тече баш кроз средину вароши те људи са сваког прозора и балкона хватају разну рибу. У околини је велики број вртова и ружичњака. Множина вртова и њихов облик не могу се описати. Од свих кућа најлепша је пашина палата поред Ђулске калије. Све зграде су црепом покривене и све су лепо украшене. Оне имају терасе, купатило и много горњих и доњих собица. Сви прозори и балкони ових зграда гледају на реку Кереш. Свака палата има чамац и чунџ за доношење хране. Сваки седне са својим пријатељима у чамац, те иде у околне винограде и баште, које леже преко од њихових кућа и тамо се веселе и разонођавају. Свугде по виноградима чује се тужна песма славујева, која испуњава њихову душу, те тону у заносу и уживању. У оближњим гајевима од мириса ружа, јасмина и разних саса разведри се човеку мозак. На речној обали свугде су посађене воћке и небројени витки кипариси, који осенчавају реку Кереш и чине аџемску хладовину, где под хладовитим дрвећем народ целога вилајета седи у гомилама, те ужива лепо годишње доба. Пошто је ова варош нова тековина, дао је досадашњи заповедник становништву олакшице и повластице, па се тако ова варош с дана у дан развија и раја долази овамо чак и из других округа и вароши. До сада има само једно купатило. Поред дрвенога моста на реци Керешу Ке-прилизаде Ахмет-паша је сазидао једну леу велику гостионицу, покривену црепом. Има свега 200 продавница а пмарета нема. Ово је врло, врло богата варош; раја су Ердељци и Власи, војници су потури који као Темниварске и Липовске чете носе граничарско одело.

Пошто прегледасмо Јенову, опростисмо се од кајмакама и других отмених људи, те, идући у северном правцу с нашим друговима кроз шуме, дођосмо у паланку Фекете Батор.

Паланка Фекете Батор. Прво је ово била велика црква. Напослетку је брат Сијавус-паше¹¹³⁾, Сари Хусејин-паша, сазидао изнова град, који има једног заповедника и 150 градских војника; сазидао је 150 кућа

¹¹³⁾ Мисли се ту на Абаза Сијавус-пашу, који је кратко време био вел. везиром у г. 1651.

за становање и унапредно их. Цркву је претворио у дамију султана Мухамед-кана и обоје пријавио на Порти. За сада је ово место *Дан-куртаран*,¹¹⁴⁾ које служи као прибежиште између Варада и Јенове. Око града тече река Кереш, а дрвета са четири стране чине врло велику хладовину.

На овом страховитом месту, на обали реке Кереша, настанио се главни сердар, господин Кесе Али-паша, с огромном војском у неколико хиљада шатора и истурно страже на све четири стране. Овде је чекао на долазак татарскога кана и осталих османских чета. Ја сам, сиромах, одмах на овом месту отишао у високи, сјајни шатор главнога сердара, господина Али-паше, и пао сам ничице у прашину крај његових ногу, на што он овако рече: »О, мој Евлија, Бог те донео!«, те ме је пред свима својим саветницима обасуо поштовањем и срдечношћу. Мени, сиромасу, одмах је дао на поклон један шарени шатор и одредио је за мене извесну количину хране и пића. Дању ноћу ме је одликовао својим разговором, а ја сам му причао колико сам знао о градовима и тврђавама, које сам видео. Он је мене, сиромаха, испитивао о појединостима околине, тешкоћама и опасностима борбе, четовања и рата, а поред тога није престајао шљати у Варад уходе, које је одабирао међу пограничном рајом. Хвала богу! Мусулманска војска је сваким даном све више била слична мору, те напоскон стиже глас да татарски кан Мухамед Гирај^{114а)} пустио је и пљачка са 100.000 Татара Ердељ, горњу Маџарску и околину града Варада. За то Али-паша нареди да се трубама даде знак за одлазак.¹¹⁵⁾

Будимски је везир предводио извидницу и наредио је да и брат Сијавус-паше, Абаз Хусејин-паша, иде у чарку. У великој даљини с десна и с лева наредио је страже. С десне стране главног сердара ишао је анадолијски беглербег Чауш-заде Мухамед-паша с војском, а с леве стране румелијски паша с румелијском војском. Посред огромне војске ишао је велики

¹¹⁴⁾ »Спасилац душе«, дакле склониште, долази по неки пут као надимак експлоатираних градова. Тако се напр. звао и турски градић у Адоњу поред Дунава ниже Будима.

^{114а)} Мисли се ту на Мухамед-Гираја II.

¹¹⁵⁾ Упор. 68 нап.

сердар с четрдесет ода кану-кули, четири чете спахија, двадесет мири-мирама и 120 мири-лива до Варадске долине. Ова непрегледна војска, таласајући се и држећи високо своје заставе и стегове, засенула је свету очи сјајем панцира, оружја и оклопа. Небо се проламало од звука бубњева, труба и сви ратници изгледаху као седмоглава аждаја. Славећи гласно Бога, одушевљаваху један другога за борбу. А када угледаше град Варад рекоше: да је Гази Сиди Ахмед-паша на очиглед целог градског становништва изашао и удаљио се. Тако се распростирали оваки гласови и служили су за разне приче. Али се опрезни сердар није обазирао на ове разговоре, него заповеди да ударе у бубњеве, опседне град Варад у даљини једног пушкомета, и не губећи времена командова мусулманским војницима јавно и на белом дану да иду у шанчеве. Тога дана подигоше седмоструке опсадне шанчеве, поседоше подземне лагуме и приближише се граду на домак градских топова. На великој равници око града стајали су шатори.

Када је за време освајача града Јегре султана Мухамеда III везир Сатурџи Мухамед-паша опседао овај град Варад,¹¹⁶⁾ цела мусулманска војска није ушла у шанчеве, него се сместила у седам подграђа Варадских. Она је трајала време тим, што је из заузетих кућа пуцала на град из три мала топа. И четрдесетога дана, када стегну зима и напћоше поплаве и ветрови, изађоше из предграђа, побунише се против Сатурџи Мухамед-паше те се вратише натраг у Београд без победе и радости.... И гле, наш мудри сердар Али-паша, знајући из историје за несретну судбу Сатурџи Мухамед-паше, рече: »Ово да не буде!¹¹⁷⁾ Зато даде запалити сва подграђа градска и остави сам град Варад на бојишту. Тога дана и те ноћи испалише из града осам стотина пута из баљемез-топова на исламску војску. Мусулманска војска није пуцала ни из топова ни из пушака, него се

¹¹⁶⁾ Мухамед III, син султана Мурата III, сина Селима II. Ступио на владу 1595 а Јегру је освојио 1596. Варад је безуспешно опсађиван у окт. и новембру 1598.

¹¹⁷⁾ Сатурџи Мухамед-паша, који се овде спомиње, убијен је по наредби султ. Мухамеда III. код Гроцке 1599. (J. Hammer, *Gesch. d. osm. Reiches*, Pest, 1829. IV. 288).

једино занимала само неким оружјем, а поседници зијамета и тимара копали су онсадне шанчеве и лагуме. Идући напред, постављали су насупрот непријатељској ватри ограда, кожне штитове, тражили ђебета, вреће и остали потребни прибор.

Вилајет Зерин-Оглу.

У овим крајевима зову вилајет *киринтилик*. Кириптилик Зерин-оглу простире се од реке Драве до Саве или од севера на југоисток за три дана пута, који сада обнављају сваке године¹). Није налик ни на град ни на таборски шанац. Дрвеће у Кириптилику, које се диже под небо, нису посекали и тако је читав крај претворен у саму шуму. Ово дрвеће стоји тако већ осам година, и зато се сада скупља овде сваке године неколико хиљада људи, посеку по 100.000 стабала, послажу их у облику брда на она дрва, која су прошле године посекали, на су за то ову покрајину и назвали Кириптилик.

Овако необично дрвеће, као што је овдашње, још нисам нигде видео, до ли једино у босанској планини *Равана*,²) и на извору Дунава, у Аламанским планинама. Колико су ова дрвета дебела види се из овога: секираши посекоше једно дрво, сасекоше с њега грање и гранчице и положише га на земљу, за тим га исекоше на комаде и из овог дрвета издубоше три лађе. Нај-

¹) *Кириптилик*. Границна зона Вараждинског Генералата и турског дела (тадашње) Славоније. Што му Евлија даје име Кириптилик (земља крчевина, лазова) и што га назива вилајетом биће да је утицала нешто и сличност између имена Каринтија, како Турци (према лат. Carinthia) зову Коринтску, и турске речи *киринти*-кринтија-кртог, крчевина. Што се тиче првога Турци су све аустријске војнике и на хрв. и на слав. крајини називали Крајцима, а што се другога тиче у граничној зони су у систем утврђења спадале и *засеке* (стари начин утврђивања граничне зоне особито у средњем веку *indagines*; *Waldverhascke*) кроз које су водила врата (*portae*; и Евлија спомиње »врата Кириптилика«). Те је врсте утврђења било и на хришћанској и на турској страни (на превојима и иначе на важнијим тачкама путова сачувало се и до данас на много места име: »Кридија«). Она фантастична прича о сечењу шума у тој пограничној зони сигурно је једна од самних претераности и измишљотина Евлијиних и постала је очевидно због самога израза кирипти који у првом реду значи крчевина.

²) Равно, планина на јз. од Сребрнице на путу од Сребрнице на Гласинац, дакле данашња Јавор ил. Данас тога имена нема; сачувало се само у имену села »Подравно«. Евлија је пролазно туда путујући из Београдскога пашалука у Сарајево 1660 год. (Гласн. Зем. Муз. XX. 184).

дебљи му је корен, од којег се издубе лађа, која може понети 1000 фуната јабука.

На граници Киринтилика Зерин-оглу у редовима на један пушкомет даљине по брдима подигнуте су куле мотриље, а свака је пуна војника. Ма од које стране дошао непријатељ, опали топ из куле, која се налази на тој страни. На пр. када долазе Мусулмани онда пуцају из 367 кула, које су подигнуте на обалама Муре, Дунава и Саве и тога часа, као да је читава Хрватска запаљена, стоји спремна огромна маса људи. Војници на граници поступају врло лукаво, јер на једној страни показују војску и пуцају топовима на узбуну, а за то време други иду на другу страну и пљачкају.

У старо време у рукама Зерин-оглу је била круна Искендера,³⁾ али немачки цар пожели ту круну, нападне на Зерин-оглу и отме круну. Ако ми Алах допусти, испричаћу на који сам начин видео ову круну у граду Бечу. Од када је Зерин-оглу изгубио из руку круну, није остао у старом достојанству, него му само остаде херцешки сан на граници. Али за то има врло богату покрајину.

Када су са шанчева и кула видели нашу војску, која је долазила с белим заставама, овако су говорили: »Хеј, Турци, куда ћете с том силном војском?« Ми пак одговорисмо: »Носимо вашем краљу Зерин-оглу ове дарове за Бехкејског капетана.«⁴⁾ »Хеј ви обеше-

³⁾ Александрова круна. Евлија на више места спомиње ту круну, коју зове: »Корона нам тац-и Искендер« т. ј. корона звана круна Александрова. Тако на пр. у опису Будима (ср. Karácson, op. cit. 220) и у овом одсеку, где прешивачевом грешком због сличности писања погрешно стоји »уврба« место »корона«. Евлија ову круну спомиње не само у поседу мађарских краљева (овде чак. Зрињскога) него и грчки царава (the Caucasian crown of Alexander. The travels of Evliya efendi прев. Хамера I. 14). Други турски писци називају круну св. Стевана круном Нуширвановом, под којим се мисли на Хозроја, персијскога владара 531—578. Овај је чувен на истоку са своје правдољубивости и по томе, што се у његово доба родно Мухамед.

⁴⁾ Вихаџки капетан. Валасор (Ehre des Herzogth. Krain (1689) IV. 16.) прича како је у једном великом сукобу Карловчана с Турцима 6. септ. 1659 (код Крижанић-Турња на јп. од Карловца по Витезовићевој кронци) заробљен поред осталих der Türkische Capitain von Wichitsch Mustai Beeg (по Лонашпу је то Мустај-бег Лички наших народних песама, што се не може ни потврдити ни одбити, јер нар. песме, као код готово свих јунака које певају, дају — сем имена — тако мало индивидуалних црта, да је идентификација њихова већином немогућа). Тај Мустај-бег (Хасумовић) био је Вихаџки капетан 1642—76. (Lopašić. Bihać 97, 102). Ипак његово робовање код бана Николе Зрињског не датира од овог сукоба, јер Валасор каже да га је заробио заменик генерала Карловачког, Јурај Францосан Тржачки, који га је предао своје претпостављеном, генералу Карловачком, грофу Хербарду Ауер-

њаци Турци, повикаше, та гле како долазите да ослободите ваше људе, а да смо ми затворени нико нас не би ослободио, него бисмо поумирали на галијама.“

Идући један дан према северу дођосмо у град *Мослобино*.⁵⁾ Ово је латинска реч и значи слатко вино.^{5а)} Ми смо пре овамо долазили по храну. Ово спада у наш вилајет, и тада ми дадоше само мало путна трошка, а када ме сада угледаше с толико војника, зачудише се. С целим пртљагом и колима одосмо у град и одседосмо код капетана. Ја сам одмах почео заједати капетана. На његову срећу баш у том тренутку дође од Ибрахим-паше из *Јакове*⁶⁾ сто оваца, десет кола двоцека и један босански кадија с пет стотина војника.

Тога дана дође нам један диван франачки младић, који рече: „Краљ вас поздравља. Уђите сутра са срећом у његову државу.“ Овај је носио собом једно писмо с писменима као колика. Пошто сместисмо младића у један угао нашега стана, опазим ја да Мослобински капетан хоће да остане код куће. Капетан ми овако рече: „Не узимај нас све уједно. Ја писам чиновник босанскога вилајета. Стићи ће људи до Кањишког⁷⁾ валије, од нашег господина Сихраб Мухамед-паше и Јаковачког Ибрахим-паше и из градова Черничког⁸⁾ и Раховичког⁹⁾ санџака.“ На то ја, журећи га, одговорим: „Хајд пожури!“, на што он рече: „А на коме ћемо град оставити?“ „Ја ћу сада поставити у граду 500 војника, одговорих, а тебе ћу водити собом, и чим добијем одлуку Сихраб Мухамед-паше, одмах ћу на твоје место поставити другог капетана.“ Ове моје речи

спергу, те је од овога за неколико дуката откупљен. Па и у самом сукобу је учествовала Карловачка а не банова војска. Мора дакле да је којом другом приликом (негде 1660) пао у ропство бана Николе. Валвасор спомиње (XII. 129) само два похода бана Николе: 1659, кад се једва и сам избавио, и јан. 1661, кад је довео доста робља, али то пада после бављења Евлијина у Чаковцу.

5) Мославина, варошица на десној обали Драве на сев. од Ораховице. Не спомиње се пре Турака.

5а) Код прве половине речи мисли вајада на турску (управо арапску) реч *müselles*, што значи мирисаво вино.

6) Баково (*Diakovag*) у Вировитичкој жуп., седиште Ђаковског, сремског и титул. босанског бискупа.

7) Кањижа, југ. зап. од Влатног језера.

8) Черник код Нове Градишке у Славонији. Седиште паше.

9) Ораховица, варошица у славонској Подравини.

збунише са свим капетана, постави у ред тобџије и цебеџије, те, изашавши из своје палате, метну ми у крило 500 маџарлија.¹⁰⁾ Алај-чауши Пбрахим-паше ударише у бубњеве и ми само за два сата хода дођосмо из Мослобине пред капије града *Мерти*.¹¹⁾ Ја овде као алај-чауш дадох знак мусулманским војницима и овако им станем говорити: „Будите на опрезу јунаци! Непријатељска је ово земља камо идемо, дакле будите у миру и покоју. Овде су жена и вино допуштени. Ну ако међутим дознам да је којег од вас жена, вино или ракија запалила тога ћу испећи и трбух му пробурозити. Јесте ли разумели?“ На ово ми сви одговорише: „Алах нека нас спасе! Нема међу нама такога човека.“ Ја, спремах, овако им одговорим: „Хеј! синови човечји су рђаво млеко поспсали. Отац не може познавати нарав свога сина, нити син нарав свога оца. Дошли смо овамо с толиким даровима и благом да избавимо оног храброга ратника, те ако учините неко срамно дело, непријатељ ће наћи изговора да не пусти капетана; сувише, задржаће нам све ствари. У најбољем случају ће нас отерати, а ако нам се не буде мировало, онда ће нас сатрти.“ На што сви од једном викнуше: „Господару просто ћемо свршити свој посао, одмах ћемо доћи и неће за нама траг смрдети све и да останемо.“ „Шта ви разумете под тим?“ упитаћу ја. „Алах нека опрости, господару, то је одговор нашег чврстога обећања.“ Ја ипак за то сазовем оцакале и кеткуде — капетане и овако им рекох: „Ако сваки од вас буде јак да може сваки одржати војнике у стези и у реду, само тако пођите са мном; ако пак имате људе, који се не моле богу или су пијанице, они нека осете казну.“ Они рекоше: „Ми имамо поштене људе“ и заклеше ми се да ће их казнити и издати заповести и наредбе својим подчињенима. За тим, прошавши кроз врата Киринтилика, ступисмо на земљиште Зерин-оглу.

Путујући тога дана спавасмо у селу *Васлон*¹²⁾. Ово

¹⁰⁾ Мађарски дукати.

¹¹⁾ Можда је данашња Вашка поред Драве, од прилике на пола пута од Мославине до Вировитице. Називала се и *Vaska Szt. mártón* (Acta confinnaria, I. 45 (1577) и имала је турски град.

¹²⁾ Васлон треба да је по овом описивању негде с хришћанске стране тадашње границе, која је била од прилике где је данас граница између Хрватске и Славоније.

је село, са хиљаду кућа, налик на варош. Има чаршију и базаре. Из овога села посласмо напред онога неверника, који је имао титулу бега, с једним од наших људи. Они понесоше две оке махрама и једну свилену материју, златом проткану, и једно писмо говорећи: »Ујутру, иншалах (ако Бог хоће) имаћемо срећу, да му учинимо подворење.« За тим нам стиже извештај да су у близини цркве Зерин-бана једну велику палату спремили за нас. Сутра дан је била недеља и ми с великом војском уђосмо у тврди град *Чакатурна*.¹³⁾

Град Чакатурна. Унђурски¹⁴⁾ краљеви сазидаше овај град. Овима је поклоњена Александрова круна, те због тога претендују на краљевство. Пре много година подигао га је стари Зерин (Зрињски) и од тога доба постаде јаки град. непријатељ га је нападао неколико пута, али се увек повлачио без успеха. Мусулмани га нису опседали, само су му цебеџије опустошиле подграђе.

Када већ угледасмо град, у сусрет нам изађе велики број војске и цело становништво у густим гомилама, да нам покаже лепоте градске. Ударали су у бубњеве и свирали у трубе. Кад дођосмо под град, испалише једним фитиљем две хиљаде топова, да се цела околина затресла.

За тим одседосмо у палати поред цркве Зерин-бана. Идућега дана дођоше преко пет стотина разних службених лица у калпацима с первазом и позваше мене, сиромеха, краљу. Ми пак поседасмо на парипе, брзе као ветар, те цео овај народ с наших триста војника постависмо пред нас и јашући пролазисмо и разгледасмо варош. Кад дођосмо у дворниште палате Зрињскога, изађе бан пред нас пешке из дворнице, а на ово и ја, сиромех, сиђох слободно с коња и искљубим се с баном, те за тим заједно уђосмо у дворницу и заустависмо се сваки код једне наслоњаче. Њихова дворница није покривена ћилимима, него је обложена мозајиком и сјајним мрамором. Сви чланови савета седе на својим столицама. Ја, сиромех, сачувавши своју мухаме-

¹³⁾ Чаковац (Csáktornya) сев. од Вараждина у Међумурју. Сазидао га у XIII в. жупан Чак.

¹⁴⁾ Т. ј. угарски.

данску смелост, корачао сам усиправљено, те, предавши у нечисте руке храброга бана писмо, застадох. Бан прими писмо, пољуби га, подиже га поврх главе и даде тумачу да га преведе. Када је разумео садржину писма овако је говорио: „Где су ствари, које сам тражио у свом писму?“¹⁵⁾ И док је он стајао ја дадох знак слугама, те донесоше драгоцених предмета на дванаест сремских кола,¹⁶⁾ које све по списку пред њиме један по један избројаше. Када се сврши преглед списка, он овако рече: „Где су четрдесет коња, које сам тражио од наше?“ На то ја овако одговорим: „Херцег-бане! Наши не могу живети у овој хладној држави, чак су и ови коњи, који су нам преостали, херцегови коњи. Ти пак имаш много боље коње од ових. Ево место коња послаше ти пет оперважених огртача и то преко броја, означеног у твом списку. „Занста је тако, говорио је он, ја врло волим Мелек-пашу“. „Ако волиш Мелек-пашу онда нас брзо отпусти и предај нам капетана“, одговорим ја. Он дозове немилостивог градског капетана и рече му: „Иди и доведи Бехкејског капетана.“ На то доведоше капетана у дворницу. Али он је с великом муком вукао на ногама гвожђе, једва се мицао. Ја одмах скочим, загрлим капетана и пољубим га. И моји људи пољубише капетана и повукоше се натраг. Ја, сирмах, овако рекох: „Бане, нека му скину сада окове с ногу.“ А бан рече: „Ако се закуне св. Маријом да неће више по нашој држави палити, пљачкати и пустошити, онда га нећу држати више у ропству. У противном случају даћу га псећи на комаде.“ Ја, сирмах, одговорим на то овако: „Тако је стање на граници; и ви сте њихове крајеве пустошили па су и они ваше. Таки је то обичај у свету.“ И тако једва скидоше окове с ногу капетана. Сирмах Бехкејски капетан није био у стању ићи. Чинио је разне покрете рукама према мени захваљујући, те с великим напором седе поред мене на столицу.

¹⁵⁾ Према овом излази да Зрински није знао турски као што се тврди у делу А Pallas *nagy lexikona sub voce Zrinyi* 1180.

¹⁶⁾ Срем-арабаси (сремска кола) звали су Турци кола, која су затекли у Мађарској, а која се разликовала од њихових. Још и данас на турском значи срем-кола кочије а сремци кочијаш. У Иншу је та реч била у употреби још 50-тих год. прошлога века а сигурно и доцније.

Ја тада рекох: „Бане, не отпуштај бега овако го-лог! Подај му одело, једнога коња и поклони му гвозђе, које си му скинуо с ногу.“ Он му на то поклони једно одело, један огртач с первазом, једног коња и гвозђе. Била је за тим велика гозба и за време обеда је бан управно неколико пријатељских речи Бехкејском капетану. Ја пак овако сам говорио: „Бане! Да пошаљемо капетана с војницима, који су још овде, а ми да још дан два поразговарамо.“ Алај-чауши одмах скупине војнике и капетан, добивши од бана после ручка отпуст, опрости се с нама. Ја му рекох да не иде паши, док се с нама не нађе. И тако се они с 1060 одабраних војника удаљине, а ја, сиромах, остадох с четири стотине коњаника да разгледам варош Чакатурну.

Изглед и карактер Зерин-оглу. Био је паметан, разуман и веома смотрен човек. За Бехкејског капетана рекао је: „Хвала нека је алаху, капетан је одважан и храбар човек. У нашем херцештву су му нашијали здравице и име му спомињали у седам песама. Али такво је ратно стање. Алаха ми, ваљана је била то ствар, што нам је пао шака. Док је он доспео у ропство упропаћено је 8000 људи. Од њих је 40 Турака погинуло а седамдесет је допало ропства. Док га нису ухватили посекао је и збацио с коња својеручно мојих пет храбрих катана, те је напоследку у тешкој борби пао с коња. Три хиљаде мојих војника јуришали су на њега а он их је, као Татарин, још неколико потукао. Најпосле га свезаше, па је толико година био окован. Хвала Богу! Сада се ослободио па нека на другом свету одговара за људе, које је побио.“

„Бане, рекох, пошаљи капетану једну чепенку од соколова крила и распитај се како путују.“ Па ове моје речи пошаље бан одмах једно крило од сокола и једну хаљину с первазом за капетаном, а мени, сиромаху, поклони огртач с первазом, једну хаљину и једнога коња.

Када стигох с пратњом у наш стан, они беху послали педесет оваца, сто комада живине и десет кувара. Одмах тога часа предадосмо и ми херцегу од нашега господара *Мелек-Ахмед-паше*¹⁶⁶⁾ уметнички на

¹⁶⁶⁾ Мелек Ахмед-паша, брат од тетке Евлије. Био је намесник Халеба, Дијарбекра и Вагдада, па онда вел. везир. Кашње босански валија. (Hammer, op. cit. V. 518).

свили рађен њимим за молитву, један красан на свили бојадисани њимим за диван и од *ергаванске чохе* пачињену горњу хаљину с первазом.

Сви се људи у савету зачудише и задивише, а ја, сиромас, рекох: »Ово су поклони од твога оца, везира Мелека.« Пољубим огрлицу од горње хаљине и својеручно је ставим на рамена херцегова. Одмах за тим испалише пет до шест стотина топова и настаде весеље. После тога остадох још три дана у нашем стану и за то време сам прегледао варош.

Облик и земљиште града Чакатурна. Ово је петоугаони од камена зидани град, лежи на један конак даљине од Драве, на плодном земљишту, покривеном ливадама. То је предмет чежње свакога краља. Унутра у граду има десет хиљада лених каменитих кућа, које су покривене ћерамидом разне врсте. Особито вреди видети херцешку палату и палате седам капетана. Све су улице широки путеви и изгледају као табла за шах. Има две хиљаде продавница и набројао сам четрдесет цркава. Тргови су веома пространи и чисти. Једна капија на граду, Кањишка, гледа на север, одакле води пут преко Драве у нови град *Кечкивар* на земљишту Кањишком.¹⁷⁾ Друга капија води на исток и зове се Мословичка капија. Кроз њу смо и ушли у град.

¹⁷⁾ *Кечкивар.* Карачови мађ. преводилац Евлије (р. 53.501) мисли да је то име нагрђено мађарско име Kis-Kövar (Мали Каменград), град иначе сасвим непознат. По причању Евлијином и овде и доцније то би био Нови Зрињ. утврђење, које је Никола Зрињски подигао на левој обали Муре (и на острву) код ушћа Кањишког потока а близу става Муре и Драве, дакле мало више Леграда. Ма да је то било слабо утврђење, Турцима је веома сметало и тужили су се много на њега: прво што је подигнуто на левој обали Муре, дакле на земљишту Кањишког вилајета, друго што су отуда често испадале чете Зрињскога и четовале по турској територији чак до Осека. Најпосле је пошло за руком Турцима 1664 да га освоје и поруше и у погодбама Вашварског мира (пете године) има и та одредба да се град не сме наново подизати. То би утврђење најбоље одговарало речима Евлијиним. Смета само то, што он говори доцније много о том Новом Зрињу, па га зове само *Јеникала* (Нови град) и *Зеркивар*, а не спомиње идентичност с Кечкиваром, који је мало раније споменуо. Друга је сметња што је Евлија био код Николе Зрињског негде у јесен 1660 (пре смењивања Мелек Ахмед-паше с положаја босанског валије, што је по његову причању (Гласн. Зем. Муз. XX. 392) било у новембру 1660) а Нови Зрињ је подигнут (како се обично каже, па и Евлија вели 1071 — септ. 1660 — авг. 1661) 1661. Само име Кечкивар, које Евлија и доцније помиње, биће пре од мађарског: Kecskevár (козји град или козин град или Kecskekésvár, (козарски град), па се односи или на оне рушевине старог града на десној обали Муре, које су забележене на Монтекукулијеву плану (1664) сиром овог новог утврђења, или на то што је и Зрињски у својим одговорима на турске рекриминације рекао да то и није никакав град, него тор за овце.

Моја препирка са Зрињским. Неколико пута разговарао сам се и препирао са Зрињским.¹⁸⁾ Тако једнога дана седели смо саветујући се, када дођоше тужиоци због Кањишког Мухамед-паше и овако сташе говорити: „Господару, Кањишки пљачкаши непрестано долазе на обалу реке Муре. Из града *Пешке*¹⁹⁾ одвели су 200 хришћана у ропство, а на три стотине су поубијали.“ Осим тога поднесе они још много других тужаба. На ово ми Зрињски рече: „Зашто овај скитница-везир не заузда своје војнике?“ На ово одговорим ја: „Или немачки цар не зна да обузда своје војнике, те ови непрестано продиру у градове *Бехке*²⁰⁾, *Копар*²¹⁾, *Одунџа*²²⁾, тамо пљачкају, пустоше и носе собом многи плен и робље. И Бехкејски се капетан ево сада ослободио и отишао из ропства. Твој цар није на ово пристао, али ви све такве послове чините, који се противе миру, због чега и наши људи одлазе са Сихраб Мухамед²³⁾-пашом на ваше границе, прелазе реку Рабу, те долазе чак до градова *Енвар*,²⁴⁾ *Кеминкесе*²⁵⁾ и *Кемесвара*,²⁶⁾ тамо пале, пљачкају, пустоше и одводе робље собом.“ Бан на ово одговори: „Имаи право ти обешењаче Турчине. Ви овде на граници много пљачкате и пустошите, али и ми смо убили Бојну Егри Мухамед-пашу, сина Кањишкога везира, и заробили смо три стотине његових војника.“ На ово рекнем: „Ето видиш, Кањишки војници долазе да освете сина свога везира на вашем народу и држави, а ви се тужите да вам воде робље.“ Зрињски одговори: „Евлија ага, на крају крајева је

18) Никола Зрињски, бан хрв. и слав. 1647—1664, чувен као песник мађарски („Сирена Јадранског Мора“) и као војсковођа. Седео је обично у граду Чаковцу — у Међумурју на сп. од Вараждина, одакле је често узнемиравао турске крајеве.

19) Pölöske у Зала жупанији.

20) Бихаћ. Варош на једном острву реке Уне. Подигао је Бихаћки град угарски краљ Бела IV (1235—1270). У г. 1592 1717 и 1739, водили се у околини Бихаћа крвави ратови.

21) Котари, околна града Задра.

22) Удбина.

23) Кањишки валија.

24) Nemet-Ujvár (Güssing) у Жељезној жуп. (Vasmegye).

25) Биће Körmend на левој обали Рабе.

26) Kemendvár, сада пустава Kemend код Zala-Egerszeg-a. Сва три града између Влатнога Језера и Штајерске границе.

тако.²⁷⁾ О овоме се не може довољно говорити. "То рекавши ућути. Али се врло много тужио на војнике из Каџиџе, Черника и Пожеге.²⁸⁾

Сутра дан заједно с херцегом уседосмо на коње и, наговаривши наш пртљак на кола, пођосмо у град *Леградџик*.

*Град Леградџик.*²⁹⁾ Овај град је обновно стари Зрињски 921 г. (1515), у оно време, када је султан Селим покорио Мисир. Ово је шестоугаона грађевина, на равници, поред које има дубок шанац. Са седам бедема, који су достојни Искендерских зидова,³⁰⁾ опалише из хиљаду топова у почаст Зрињскога, те се и земља и небо затресосе. Зидове пак украсише с црвеном *пранкоја*-чохоом. На све бедеме, на лађарске греде приковаше весла, а на ова обесише заставе, које вреде 10,000 пијастара, и уопће град украсише и искитише на разне начине. Са свију црквених кула звонила су звона. Цела је војска изашла да дочека бана и сви се дубоко клањали, као да се Богу моле. На путу је опијао човеку мозак мирис од тамјана, амбре и монуса, који сагореваху у златним и сребрним судовима. Бан херцег је одсео у својој палати у граду, а и нас сместише у једну палату, одакле отидосмо на весеље, које су приредили варошки прваци. Тамо је сваки добио такмичарски ручак и толико вина, да ни један не остаде празан. Ови у Леградџику имају многе винограде и бањите, а варош је врло напредна, лепа и чиста. Имају једанаест лепо украшених цркава, на чијим су кулама крстови од сухога злата. Неколико цркава покривено је оловом. У граду је један капетан са 7.000 војника. П овде у продавницама седе жене и девојке с откритим лицем и тргују.

Пошто сам овај град прегледао по својој вољи, замиштем одобрење од бана да се могу удаљити. „Три дана

²⁷⁾ Из Хамера се често види да су на граници хришћани Турцима више наносили штете и пакости него ови њима, због чега су Турци више имали разлога тужити се на хришћане (Сравни писмо вел. везира Ибрахима ерцхерцогу Матији непосредно после освојења Каџиџе. Hammer. Gesch. des osman. Reiches Pest, 1829. IV. 654—657).

²⁸⁾ Пожега у Славонији на Орљави. Главно место Пожешке жуп.

²⁹⁾ Леград сада на десној обали Драве али спада у Међумурје. Он је сипрам ушћа Муре у Драву.

³⁰⁾ Легендарни зид Алекс. вел. против варвара на источном крају Кавказа

је тек како си дошао, остани још неколико дана! Сутра идемо у лов, а лов је врло занимљив призор,“ рече он и задржа ме. У јутру изнесоше топове на седамдесет кола и тако изађосмо из вароши Леградника, праћени звуцима бубњева и труба, са 100.000 коњаника и пешака, наоружаних коњима и пушкама; ови не носе франачки калпак, него зелени и црвени калпак с первазом.

Опис лова. Ишли смо пуних седам сати према нашој граници, на коме месту у гореспоменутом Кириптику има Зрињски један висок дворца.³¹⁾ Кад се, стигавши онамо, заустависмо, поче жестоко пуцање из топова. Прво је ишла раја и ово море од људи стаде викати хај! хуј! а из топова су непрестано пуцали, на што се планинска дивљач скупи на место звано *Кирипти*, и тако стиже у своју пропаст. Велики боже! У коцута, грдних као слон, изгледали су рогови као виљушке, а животиње по имену дивокозе и срне беху налик на *Настамунске*³²⁾ брзе мазге. И дођоше медведи црвене длаке, који беху слични Багдадском лаву. Страховити, пакосни, дивљи вепрови су били већи од магарца, а дивокозе и овце изгледале су као јунад. Лисца, шакала, вукова, рисова и зечева дошло је толико, да би њихов број сам Бог могао знати. Људи су непрестано пуцали из топова, те се животиње, бежећи од грмљавине топова, скупише све на једном месту, што смо ја и краљ све из дворца посматрали.

Сада краљ рече: „Хајде, убијајте“, и онда људи, ушавши међу толике хиљаде животиња, сташе пустошити, но ипак вепрови и медведи растргоше скоро 500 људи.

„Ево га, овуда је прошао, тамо је отишао!“ викали су и одостраг у брдима направисше ретку мрежу као за рибе од франачкога ужета, намазаног катраном, који су собом донели и тако животиње нису могле побећи. Вепрови и курјаци су од беснила толико растрзали животиње, које им дођоше на пут, да су све остале жи-

³¹⁾ То би било негде око Новиграда, од Леграда право на југ, а Никола Зрињски је ловио обично на Међумурју. У једном таком лову је и погинуо 18 нов. 1664. Распорно га је вепар у шуми од Чаковца, близу данашњег Дравског моста код Вараждина.

³²⁾ Вилајет у сев. делу мале Азије (стара Памфлогија).

вотније дрхтале од страха. Медведи се пак скупише на једно место, сваки узео по један комад гранатог дрвета, те се усправише као људи и удараху вепрове и курјаке с моткама. Ђуди их поубијаше и тога дана одржане такав лов, да у славу тога попише можда и хиљаду кола вина.

За тим се опет повратисмо у град Леградник. Плућега дана добијем допуст од херцега да се могу удаљити. Осим тога добијем од њега за господина Мелекпашу једне кочије од стакла, постављене франачком кадифом, заједно са шест коња, десет пари пушака, оклованих златом, које имају карице за окретање, десет комада чохе с ројтама и педесет пари живописних, кратких немачких огртача, с первазом у боји, да таког нема ни у једној држави. Давши ми десет комада коже од јухта и десет комада немачких медвеђих кожа, предаде ми уз то и списак свих тих ствари. И десет мухамеданских заробљеника је ослободио, наоружао и свакога посадио на коња. „За пашину љубав пуштам их на слободу“ рекао је и предао свих десет људи мени. Мени пак поклонио је једну кесу новаца на пут, десет комада чохе и десет пари пушака. Пошто ми је предао писма за пашу, даде ми као пратњу 500 коњаника. Опростивши се од бана, кренемо на пут.

Прво смо ишли у југоисточном правцу и, прешавши границу, на обали реке Саве отпустисмо граничаре. Прешавши реку Саву на мађама, сретно стигнемо у варош *Градишкју*.³³⁾ Одавде пошљем свога човека Бехкејском капетану с писмом ове садржине: „Чим примеш моје писмо, дођи нашем господину паши да се састанемо.“ Одавде, кренувши се према југоистоку, дођосмо у варошицу *Жен*,³⁴⁾ а одавде за четири сата стигосмо у велику варош *Бањџ Луку*, где сам отишао нашем господину паши, пољубио његову благословену руку и предао му поклоне од Зрињскога заједно с кочијама и списком. И десет ослобођених заробљеника пољубише пашину руку. „Ево, рекох, сваки од ових провело је у ропству десет до двадесет година, а сад их је Зрињски пустио на слободу из пријатељства према

³³⁾ Веспанска Градишка (Бербир).

³⁴⁾ Треба Три који раније спомиње као касабу (варошицу), путујући од Вањџ Луке у Градишкју (Гласник Зем. Музеја XX.).

моме господару.“ Паша ме од радости загрли и много од поклона дао је својим агама. „Мој Евлија, Бог те је донео, али где је Бехкејски капетан?“ рече он. „Ја, спромах, извео сам га из ропства, разбио сам ланце и окове и посадивши га на добра коња наоружана, одевена у хаџине с первазом, пустио сам га на слободу. Али ја сам рекао у себи: непријатељска је ово земља; може бити да ће се кајати што су га пустили на слободу, за то одмах измолим од краља дозволу, рекавши, нека Бехкејски капетан иде куд му драго. Моја молба беше саслушана и Бехкејски капетан оде журно с хиљаду одабраних коњаника у *Бехку*.³⁵⁾ Сада сам му поручио из Градишке, те ће он сутра или прекосутра доћи овамо, да ти укаже своје поштовање.“ За тим је распитивао о стању, држави и уређењу код Зринскога, а особито се распитивао за сваки град појединце, који сам ја видео, те смо о њима говорили.

Сутра дан стиже заиста Бехкејски капетан с поклоном од 10.000 пијастара. Како је он био краљев љубимац, паша му се јако обрадова и рече: „Капетане, тебе смо на заповест славног падишаха ослободили за 87,000 пијастара. Тебе зову на Порту због саветовања о државним и народним пословима. Мој Евлија, и ти се спремај. Ти си ишао да ослободиш капетана, ти си предао за њега новац и поклоне, ти си видео и упознао те државе. Иди дакле с мојим писмима и одговарај по свом знању Кебрили Мухамед-паши.³⁶⁾ Ја, спромах, одговорим: „Господарево је да заповеда“ и стадох се спремати за пут.

Узнем собом писма пашина и писма, која стигоше од Будимскога *Сиди Ахмед-паше*,³⁷⁾ за тим писма капетана *Исплета*.³⁸⁾ Паша ми даде 200 дуката, да на свакој станици сваком станичном надзорнику дам поклон. „Хајде, Евлија, рече, пожури, па макар се неколико дана намучио, само да што пре стигнеш, јер у овим писмима има врло важних ствари по државу.

³⁵⁾ Бишаћ.

³⁶⁾ Вел. везир Мухамед-паша Гуприлија 1656—1661.

³⁷⁾ Будимски везир г. 1659—1660.

³⁸⁾ Исплет је Спљет. Тако су га Турци звали, али он никада није био Турски.

Пишалах, ако се здраво повратим, богато ћу те наградити. Крени се дакле и нека алах да, да ти послови пођу за руком, али на путу буди пажљив!³⁹

Канетан доби десет коња, ја три и пошто пољу-бисмо наши руку, кренусмо у име алаха на пут.

После тога је у близини града *Шебеша*³⁹⁾ издана наредба свима везирима, већелима и емирима, да иду на зимовање. Према наређењу сердар Али-паша имао је презимити у Темнивару, Чаусзаде Мохамед-паша у *Веру граду*,⁴⁰⁾ а наш господар Мелек Ахмед-паша у Београду, због чега смо се одмах и кренули у Београд на зимовање.

С војском Мелек Ахмед-паше кренули смо се испод града Шебеша, те, идући јужно за четири часа, стигосмо у село *Џебел*.⁴¹⁾ Ту је Мелек Ахмед-паша разделио двома хиљадама *селбана*, двома хиљадама сарица, двома хиљадама кунџи 79 кеса плате, те им је, с изузетком *каракукуџија*, дао слободу и распустио их кућама. Одатле за пет часова стигосмо у село *Килад*,⁴²⁾ за тим у *Сентмихал*,⁴³⁾ па у *Алибунар*.⁴⁴⁾ а одатле у село *Желдес*,⁴⁵⁾ и напокон у село *Јабука*.⁴⁶⁾ Ова села описали смо већ раније. Јабука је српска реч и значи Елмакеј т. ј. село јабука. То је лепо влашко, бугарско, српско село и зија мет с три стотине кућа, које се преко од Београда простире на обали једнога потока, који се одељује од Дунава. Сва та равница убрја се у Темниварски вилајет.

Идућег дана пређосмо преко велике реке Дунава и стигосмо на зимовање у рајски Београд. Прваци и старешине ове вароши изашли су у пристаниште да нас дочекају, и наш господар Мелек Ахмед-паша ушао

³⁹⁾ Карансебеш.

⁴⁰⁾ Вршац.

⁴¹⁾ Жебел јужно од Темнишвара од прилике 90 km. најкраћим путем од Карансебеша и то право на запад. Биће да је пут трајао 4 дана, ако се хоће Евлијиним податцима да даде бар нека важност.

⁴²⁾ Гилад на југ. зап. од Жебела од прилике 15 km.

⁴³⁾ Сентмихал поред негдашњег Алибунарског рита на север. исток. од Алибунара.

⁴⁴⁾ Алибунар, велико село на зап. југ. зап. од Вршца.

⁴⁵⁾ Zöldes (Селеуш) сев. зап. од Алибунара.

⁴⁶⁾ Јабука село код Панчева, на левој страни Тамиша.

је с толиком војском у Београд, да се то не може описати. Београдски угледни људи и прваци приредили су гозбу нашем паши, и на тој је гозби толико јела потрошено, толико весеља приређено, да је свака жеља срца била испуњена. И заиста такога граха, какав смо јели приликом Београдске гозбе, нисмо видели ни у Румелији, ни у Арабији, ни у Персији. Београдски је грах заиста чуден. Та и сама варош је Египат Румелије.

Мелек-паша је чинио излете у Београдску околину, те смо том приликом и ми, идући седам часова према истоку, стигли у град *Нохале*.⁴⁷⁾

Град Хавале. Творац му је Јилдирим Бајазит-кан, који га је сазидао са Шехабедин-пашом. Да би загрозио неверницима у Београду, оженио се Јилдирим-кан ћерком хришћанскога управника Смедерева Дели-оглу Дуција, па је с помоћу овога сазидао овај град.⁴⁸⁾ Не давши Београдским неверницима мира, пресекао им је сваку сигурност. Када је кашње Јилдирим-кан умро у ропству код Тимур-кана, заузеле Срби град Хавале. Кашње пак, 846 године,⁴⁹⁾ када је Аб-ул-Фет султан Мухамед-кан⁵⁰⁾ дошао да освоји Београд, заузео је овај град са Гази Порчом. Град се уздиже на високој стени, која допире до неба, а око те високе стене нема никакве друге висине. Град спада у Смедеревски санџак а у Београдски вилајет.⁵⁰⁾ Тај високи град види се са сваке стране за читавих пет конака

⁴⁷⁾ У турском препису погрешно место Хавале, јер се неколико редниже збиља налази ова правилна форма.

⁴⁸⁾ Евлија је овде побркао тачне с нетачним подацима. Знајући да је Бајазет I имао једну ћерку кнеза Лазара, побркао је Бајазета I са султаном Муратом II, који се оженио 1436 Маром, ћерком деспота Ђурђа Вуковића, на кога Евлија мисли, спомињући Делиоглу Дуцију. Али је збиља Шехабедин-паша, беглербег Румелије, подигао 1442 град Аваду (Жрнов наших летописа), како се то види из визант. писца XV века Халкондиле (*καὶ ἐπιτελεσθὲν τῆ Μελογοράδῃ ὁ Σαβατίνης ἐτετίθειεν, ὅτε τὴν Παιονίαν ἐλήξετο, καὶ φρουρὰν ἐγκαταλίπων ἐν αὐτῇ, ἀνδρας τῶν βασιλέως θυρῶν, ἀπὴ λαντες*, Chalkondylas, De reb. Turcicis, Bonnæ 1843. lib. X. 555) и наших летописа (Въ тожде лѣто (1442) бысть Хадумъ баша подъ Бѣлградомъ и съзида градъ Жръновъ (Гласник срп. уч. др. LIII. 88).

^{48a)} Мај 1412 — мај 1443.

⁴⁹⁾ Аб-ул-Фет — отац освајања, дакле велики освајач, надимак султана Мухамеда II.

⁵⁰⁾ То је погрешно. Београдски и Смедеревски санџак су исто; друго је име старије, јер је Смедерево раније пало у турске руке и раније постало седиште санџак-бега. Београдског вилајета такођер није било. Београдски је санџак спадао у Вудински вилајет као што и сам Евлија на другом месту (стр. 232 мађарск. превода) каже.

даљше. Град су стога назвали Хавале, јер он, како кажу, „у споменутим вилајетима има да послужи као узор високога града,“ и збиља нема висине, која би му одговарала.⁵¹⁾ С куле овога високога града може човек да догледа до херцеговачких планина.

Пошто је Гази-Порча освојио овај град с четрдесет витезова, повукао је ван града прост јак зид, и отворивши на овом зиду просту гвоздену кашију, начинио га је јаким и стрменитим градом. Околина града са све четири стране толико је стрменита да бог сачува! Чисто човек не сме да погледа доле.

На западној страни има мало подграђе, и с те стране у стену усечен ров толико је дубок као какав студенац. Из овога маленога града излазило је за време Порчино на хиљаду одабраних и добро оружаних коњаника, уливајући страх и трепет вилајетима због свога пљачкања на обали Дунава, одакле се враћали у Хавале, своје орловско гнездо. И сада још стоје у граду одаје ових ратника. То су мале тесне собе, једна поред друге, саме за се, јер дворишта нису имале. Ну ове собе, напуштене, пропадају из дана у дан, јер је град сада сасма унутра, па нема потребе да се оправљају. У граду има заповедник, педесет наоружаних војника, ратног прибора у довољној количини, неколико шахи-топова, једна цамија, лепа цистерна, пет кућа. Двориште је врло уско. Са западне стране изван града има свега стотину кућерака, покривених трском и ћерамидом, с виноградима и баптама. Има сем тога једна цамија, али чаршије, базара и другога нема. Ну за то има много винограда и места за шетњу, која су налик на рајски врт. На овом високом брду, поред виноградских лагума, имају добри студенци, ископани на два до три лакта удаљења, који су све до дна чисти. Ови су виногради Београдском угледном свету омиљена места за шетњу.

Поклоничко место Гази-Порче. Између ових винограда на гробљу има један високи пистаћ (*pistacia vera*), којем се диве, јер у покрајини Румелији не успева пистаћ. Над гробом Гази-Порче нема здања ни кубета, него он мирно почива у хладовини овога пистаћа. Он

⁵¹⁾ „Хавале“ значи арапски брег, узвишење. Често се тако зове утврђење које доминира неким градом.

је још за живота наредно ово: „Погинем ли као мученик, борећи се за веру, или умрем ли по вољи алаха, то нека нада мном засаде какво ретко дрво.“ Сада је то славно и добро посећено поклоничко место.

Одатле смо с нашим господарем Мелек-пашом на ново дошли у варош Београд, те се кроз двадесет дана весело проводили с Београдским првацима, када 1072 пред крај месеца џемади-ил-аххира⁵²⁾ стиже с високе Порте угледни ага по имену Мустафа ага. Он је долазио нашем господару Мелек Ахмед-паши и носио високи отиш Мухамед-султана кана. И пошто је прочитао високо писмо, сазнасмо да му је ово садржина: „Ти си Мелек Ахмед-пашо онај, који си мојим претходницима учинио велике услуге и за то, чим овај мој високи отиш стигне, одмах дођи на Порту и буди најмакам, а с твојом младом султаном Фатимом, мојом тетком, одликован будући, моли се богу за одржање државе твога падишаха.“ И због тога сви рекоше: „Пиши ћемо у Стамбол,“ те се почеше спремати за пут.

Мисије и изненадни послови. Мелек Ахмед-паша, позвавши мене, спромаха, к себи, овако је говорио: „Ти знаш Евлија да сам ја за време ердељскога ратовања позајмио бегу Искендерије, Јусуф бег оглу Мохамед-бегу, три хиљаде пијастара без интереса, бегу Дукађинском позајмио сам десет кеса солтарпала, а бокурли Меми-бегу хиљаду златника. Ево ти предајем све документе и обвезнице с тим, да ми тај новац наплатиш. Дакле ево ти двадесет храбрих пратилаца и две кесе путна трошка! Узми обвезнице на похитај у арнаутску Искендерију,⁵³⁾ а отиди и беговима (Оз-санџака).⁵⁴⁾ Новац узми све у злату, како би га лакше могао собом носити. Писао сам и то да ти бегови, сваки у свом санџаку, даду људе, који ће те чувати. Ја идем у Истамбул. Новац ми је због свадбе Фатиме султане и других издатака потребан, јер сам у ердељском рату за осам дана потрошио хиљаду шездесет кеса. Сав тај новац, синко, донеси неизоставно у Истамбул, пре него што ја онамо стигнем.“

⁵²⁾ Средина фебруара 1662.

⁵³⁾ Скадар.

⁵⁴⁾ Ози-Очаков у Бесарабији. Експонован санџак на многогодишњој грацији државе, Озџа наших пар. песама.

Задивљен због тих речи одговорио сам: „Ти знаш, тако ми алаха, да сам се ја, сиромах, много обрадовао када сам рекао, да ћу ићи у Истамбул. Твоје је да наређујеш и расположеш, а ја ћу поћи у коју год државу ти наредити да идем.“ За тим, пољубивши Мелек Ахмед-пашу у руку, рекао сам: „Султану с усрдном готовошћу спреман сам. Хајдмо!“ И ја се стадох спремати на пут.

Пошто сам разгледао ову варош,⁵⁵ опростим се од пријатеља. У путовању разабрах да се зет Самизаде Мохамеда ефендије рејс-а҃лхитаба, Никопољски паша Кадизаде Ибрахим-паша, кренуо на војни поход. С тога пођосмо брзо напред, те се после седам часова заустависмо у селу *Азгур*.⁵⁶ Ибрахим-паша логоровао је са својом војском на равници по имену *Самачаури*⁵⁷ и када сам се онде састао с њиме и пољубио га у руку, овако ми је прозборио: „Хеј душо моја Евлија ефендија! Бог те донео! Буди здрав! Твој господар Мелек Ахмед-паша преминуо је. Така је воља божја, а нас двоје нека здравље подржи! Него хајде са мном заједно на поход против Јаника.“⁵⁸ Тако ме је паша именовао за свога капуџибашу, плату ми одредио и свакада ме одликовао својом високом дружбом, пошто сам му постао љубимац.

Међу тим пређосмо на коњима реку Тимок, која истиче из Тимочких планина, па се између градова *Видина* и *Фетислама*⁵⁹ улива у Дунав, те тако за пет часова стигосмо у град *Куршицу*.⁶⁰ Одатле стигосмо

⁵⁵ Евлија мисли ту на Видин. Када се најме вел. везир Ахмед Куршиџи кренуо 1663 с војском у Угарску против града Бура (Јанок), кренуо је и Евлија с војском везировом. Ну он се већ у Источној Румелији одвојно од везирове војске, па је преко Ловче, Шевне, Марашког Трстеника, Рахови, Влечдраме доспео у Видин.

⁵⁶ Подсећа обликом на Арчер, али ће бити рђаво записано име. Због тога је немогуће одредити шта је.

⁵⁷ Погрешно записано или преписано, те се не зна шта је. По свој прилици незнатна локалност (чајир, ливада). Пошто је од Видина за Њажевац било два пута, један на Кулу (турско име Адлије је новијег порекла) па на Грџан, а други на Рабиш па на Кадибогаз, биће место на једном од та два пута.

⁵⁸ Под Јаником мисли се овде на Бура (Јанок наших летописа) у сев. зап. Угарској. Ратовање у Угарској 1663 називају Турци с тога јаничким, што је првобитан турски план био да крену против Бура. Упор. илп. 55.

⁵⁹ Код Кладова.

⁶⁰ Према положају биће Гургусовац дан. Њажевац.

у село *Бану*.⁶¹⁾ Бана значи топлу воду. Овај је град у доба Фати Мухамед-султана освојио од Срба Коџа Махмуд-паша.⁶²⁾ То је војводство у Видинском округу и каза с годишњим приходом од 150 акча. Има кеткуду, јаничар-сердара, градскога заповедника, педесет војника у граду и мутесиба. Град је ове казе на ивици једне велике планине. То је од камена зидан град на пиљастој и окомитој стени, који је временом био опустео, али га је Целали Абазе-паша, када је био Будимски валија, оправрио.⁶³⁾ Покривши куле даскама, сместио је у град довољну количину војника, топова и другог ратног прибора. Како се град диже на стрменим вису, нема око њега рова. У граду има само неколико стражара, а остали војници станују доле у селу, које има четрдесет до педесет кућа. Од овога града на исток, иза брегова, на шест часова даљине, налази се град Ниш. Идући од града на запад око две хиљаде корака и прешавши преко једнога виса,⁶⁴⁾ уђосмо у варош *Бању*. То је варош која се простире на вису, а броји на две стотине кућа, даском покривених. Има четири махале и шест богомоља, између којих су две џамије покривене оловним кубетом. Свака махала има своје минаре, има даље два хана, два манастира, две мектебе и једну медресу. Има 54 продавнице и два купатила. Једно је од ових врло лепа грађевина с оловним кубетима, пливаоницом и собама за купање. Засебно је онет друго купатило, одређено нарочито за жене.⁶⁵⁾ Вода је толико топла, да човек не може у њу ући док је прво не помеша с хладном

⁶¹⁾ Соко-Бања на левој страни Моравице. Вила је у Видинском сандраку Видинског вилаета.

⁶²⁾ Мухамед-паша, вел. везир под Мухамедом II (1453—1467 и 1472—1473). Први истакнутији вел. везир. Отуда се и зове коџа (стари) који се предикат даје знатним људима.

⁶³⁾ Целали („Бунтовник“) Абазе-паша, чувени противник Јаничарски. Одметнуо се 1623 (после убиства Османова) од централне власти, која је била у јаничарским рукама. Није никад био Будимски него је био босански валија а после тога, пошто је узалуд тежио да постане Будимски валија, дошао је за Видинског пашу.

⁶⁴⁾ Мисли се ту на вис Превалац, источно од Бање, преко кога се пређе када се из Књажевца иде за Бању.

⁶⁵⁾ Евлија овде мисли на купатило ван Бање, на т. з. Бањцу, на источној страни Бање, непосредно поред реке Вањце. И данас се верује да је ова вода нарочито за жене лековита.

водом. Лечи од келавости и губе. Ваздух је у вароши добар, воде су текуће, а има врло много винограда и башта. Вела со је у вароши врло куска и љута. Становништво носи погранично одело. На ногама имају кожне ципеле, а главу покривају калпаком. То су верни, доброћудни и питоми људи.

Кренувши се одавде и идући пуних осам часова преко планина, изађосмо на главни пут између Софије и Београда, те се заустависмо у паланци *Радина*.⁶⁶⁾ Одавде је наш господар Ибрахим-паша с хиљаду ага коњаника и 670 хрватских сеџбана отишао у Београд великом везиру. Ми остали с пртљагом, а тако исто и пашин кеткуда, хазнадар и друге аге, идући шест часова и проишавши поред града *Перакен*,⁶⁷⁾ стигосмо у *Јагодину*. Кренувши се одавде, уместо да за четири сата стигнемо у паланку *Пајчина*,⁶⁸⁾ стигосмо онамо тек после осам часова због грднога блата на путу. Ту су баш тада зидали један врло леп хан. Одатле смо за шест часова стигли у *Хасан-пашину паланку*, а одатле у паланку *Кулар*.⁶⁹⁾ Кренувши се одатле, дођосмо за четири часа у паланку *Хисарџик*,⁷⁰⁾ а одатле за четири часа у *Београд*.

Наше путовање у Унђурску¹⁾ и Аламанију²⁾.

У петак трећег дана месеца зилкаде 1073 године (8. јуна 1663) пређосмо код Београда реку Саву на дрвеном мосту, начињеном од педесет комада лађа. Ја сам, сиромах, ишао пешнице и ширина реке износи потпуно четири стотине корака. Заједно с војницима прешао сам 4000 корака дуг мост, који је склопљен из стотине хиљада греда преко савских баруштина и земунске равнице и који стоји у вези са горе помену-

⁶⁶⁾ Ражањ.

⁶⁷⁾ Параћин.

⁶⁸⁾ Ваточина.

⁶⁹⁾ Колари.

⁷⁰⁾ Гроцка.

¹⁾ Угарска. Тај облик (унђурска) долази и данас у нар. песмама наших муслимана.

²⁾ Аламанија, Немачка.

тим мостом. На крају мочари подигосмо шаторе. Због куповања одлазио је сваки у Београд.

Опис града Земун. Сазидео га је маџарски краљ Јанош.^{2а)} Год. 927 (1521), онога дана када освојише Београд, на заповест Соколи-паше³⁾ Гази Хусрев-бег, босански паша⁴⁾ с 500 јаничара и 1000 јигита отиде под град Земун, опседне га и почне га тући из топова. Када је градски капетан више отвора за пуцање узвикнуо: „Да изађемо!“, погођен топом падне мртав, а правоверни уђоше у град и заузеше га. Лежи на земљишту сремског санџака. Својина је сремскога бега и има прихода 150 акча. Има заповедника, педесет војника, субашу и мугесиба. Град је на Дунавској обали, на брду, које се издиже над Дунавом, зидан је на пет углова, али га је зуб времена опустошио. Варош је источно од града, лежи на равници на обали Дунавској, а један део вароши је само блато. Има четири стотине шиндром покривених сиромашних кућа. Има једну џамију, покривену оловом, шест мунарета, једну школу и један манастир. Чаршије нема. Становништво подмирује потребе у Београду и због близине иду тамо амо на чирник-чамцима. На гласу је фино, лако и свеже масло и кисело млеко. Један лонац кисела млека, тежак три оке, продају у Београду за један пенз (шовац). Овде станују Београдске занатлије.

Кренувши се одавде стигосмо у село *Којничу*.⁵⁾ И ово је српско село на сремској равници. Све сремске кирџије станују у овом селу. Ово село лежи на равници, која оскудева водом, због чега је падших платно раји надницу, те ископаше студенце и од лађарских греда начинише точкове с ваљком, довлачећи тако горе воду с ведрима. У старо време снабдевали су водом ову велику равницу канали за заливање. Тадашњи римски писци писали су: „Сремска равница је

^{2а)} Једно од фантастичних имена, каква чешће сретамо код Евлије.

³⁾ Мухамед Соколовић постао је вел. везир тек 1565. 1521 био је вел. везир Мухамед При-паша.

⁴⁾ Хусрев-бег босански валија 1506—12. и 1521—43. (Basagić, *Kratka prita i prošlost Bosne i Herce.* 25. 27) Постао је по други пут босански валија тек после освојења Београда. За време ударања на Београд он је био Смедеревски санџак-бег. Он је заиста освојио Земун (11/VI 1521).

⁵⁾ Треба можда Карлица—Карловчић, село у сремском Подужју на сев. од Кушинова. Туда је водила веза између Земуна и Митровице.

налик Премском врту.⁶⁾ Сада је земљиште начињено опет плодно. Војску су обилато снабдевали медом, маслом, овчим, говеђим и коњским месом и са разноврсним зељем. Кренувши се одавде, ишли смо према западу по сремској равници и преправили велике канале,⁷⁾ приспесмо у град Митровицу, која такође лежи у равници.

Град Митровица. Освојен је у време султана Сулејмана у г. 977 од стране Гази Кхозрев-бега.^{7а)} Ово је столица сремскога паше и спада у Будимски вилајет. Приход пашин износи 32,562 акче, има 154 зијамета и тимара. Војска јој броји 2000 оружаних војника. Овде на граници особито су чувени поседници зијамета и тимара, јер у ма коју битку ишли, сваки пут су побеђивали. Њихов алај-бег и чери-баше су храбри и одважни. Странце не вређају. Има неколико напредних срезова, сваки од 150 акчи прихода. Има осам срезова и у време рата даје 3600 дебели-војника. У четата имају већином по два коња. Узде причврсте на руке, те се коњи не могу један од другога одвојити. Једном речи то су страховити и одважни војници. На глави имају кашаке од самура, лисице и тигра, а на леђима носе кожух од дабра, курјака и медведа, испод пазуха пак везују орлова крила. Руке своје покривају вучјом кожом, а оружје и ратна опрема даје неколицини од њих некако особит и чудноват изглед. Страховита је то и за непријатеља опасна и победничка војска.

Облик вароши Митровице. И на граници босанскога вилајета има једна Митровица, чиј је град опустео, а варошица међу тим цвета.⁸⁾ Ова пак Митровица је у сремском вилајету и веома је лепа варош. Лежи на обали реке Саве, на месту покривеном ритом, а има дванаест махала: Бегова варош, Доња варош, Горња варош, чаршија, Бајазетова варош, Мемибегова варош, Бајрам-варош, Ага-варош, Кункјар⁹⁾ и Мурат-паше

6) Турски Прем баги, рај.

7) Јарчина, вештачки канал, који је још у римско доба водио од рим. града Bassiana (код Путинана) у Саву код села Јарка.

7а) 877 одговара 1569. Ну то ће бити штампарска грешка. Треба 927 т. ј. 1521.

8) Косовска Митровица.

9) Кункјар перс. »крвник«, придев владара (султана), јер тај има право располагати са животом и смрти својих поданика.

варош.¹⁰⁾ Има дванаест михраба и у малој чаршији џамију Гази Бајазед-бега џамија, у доњој чаршији Мемибегову џамију, у великој чаршији Бајрам џамију, Ага џамију, Кункјар-џамију и Мурат-пашину џамију. Ово су познатије. У горњој вароши је пространа, каменом зидана а самим црепом покривена џамија Мурат-паше. Има свега шест минарета. Има 1500 кућа, покривених шиндром и ограђених тарабом. Има много приземних кућа а мало на спрат, али има и лепих камених кућа, покривених ћерамидом. Становништво је већином ханефске вероисповести.¹¹⁾ Има свега пет виших школа (медреса). Познатије су медресе Гази Бајазед-бега, Бајрам-бега и Мурат-паше. У џамијама јутром и вечером предају хадис, право (фик) и законе о наследству (фераиз). Има дванаест основних школа, које су све задужбине, оних који и џамије подигли. Дена међу тим слабо маре за науку, него сви жуде за јуначком славом и воле кавгу.

Има три манастира, три купатила, од којих једно није за употребу, али друга два раде дању ноћу. Једно је у чаршији купатило Гази Бајазид-бега и врло је пријатно. По кућама има много купатила с фуруном. Пошто је зима врло оштра, има у свакој кући печ. Има свега три гостионице од камена. Оне су све покривене ћерамидом. Има и три гостионице за трговце, у којима има свега 400 продавница, само нису од камена. Од продавница у чаршији 23 су задужбине Бајазид-бега. Ту је свега три стотине продавница на јужној страни вароши, на обали реке Саве. Већином су то мале продавнице под шаторима. Раде се у њима преко године четрдесет дана и четрдесет ноћи. У пролеће се скупља у вароши 40—50 хиљада људи, који, станујући под шаторима, приређују нарочита весеља. У јесење доба пак веома је велики вашар, када се с границе скупе *цеманур* у гомилама, те разне плодове беснотлени људи купују и продају.¹²⁾ За време продаје

¹⁰⁾ Махале имају већином имена од џамија у њима.

¹¹⁾ Једна од 4 главне мусулманске (сунитске) секте. Њој припадају Турци и сматрају је за најбољу. Зове се по оснивачу своје Ханџи. Ово је један од 4 велка имама, који су основали секте на које је мусулманска вера и данас подељена. Живео је у VIII веку.

¹²⁾ Митровички вашар помиње Brown, A brief account of some travels. (1673) стр. 38.

говоре босански, српски и бугарски. Одевени су у тесно и кратко одело, имају опанке и чакшире на копче. По гдекоји од њих је пратилац или слуга каквог поседника или имућног човека.

Ваздух и вода су пријатни, пољски су производи обилни. На гласу су бели хлеб и бели мед у саћу. Војска је задовољна с варошким становништвом и благосиља богаство вароши. Има прилично времена од како путујем по свету, али овако пријатне и гостољубиве људе нисам нигде видео.

Нарочити посао. Ова варош има на реци Сави на по две лађе смештене воденице. Ове воденице су предмети с врло чудноватим колом. Противну страну красе виногради и бабите. На крају вароши има једно пространо место за молитву. Гореспоменути канали протичали су у старо доба на источној страни вароши. Сулејман-кан је одсео у овом вилајету у време сераскерџата Сали Хусејин-паше.¹³ Непријатељ је једне ноћи на обали реке Саве узео уставе из канала, те сремска равница постаде слична мору. Многи од исламске војске утопише се, па чак и коњи, те је у тaborу било врло много штете. Пдућега дана стиже помоћ од татарскога кана, те разбише непријатеља. После тога је Рустем-паша разрушио уставе, те Срем постаде оскудан водом. Међутим се и сада, ако се копа у дубину пет педаља, вода опет појављује.

Поклоничка места. У малој чаршији, у гробљу Бајазид-бега, сахрањен је покојни мученик Гази Бајазид-бег у једној лепој каменитој капели, с кубетом оловнога крова. У његовој џамији и лепој капели с кубетом читају читачи корана свете катеме. У доњој чаршији, поред своје џамије а у једној малој капели с кубетом, погребен је Меми-паша. Тамо је ваиз Хазим. Алах нека им освети гробове!

Кренувши се из ове вароши приспесмо у паланку

¹³ Сулејман I био је у овом крају 1521 (кад је код Шапца ирешао у Срем и ишао према Београду), 1529 (приликом похода на Беч) и 1543 (кад је полазећи на градове у Славонској Подравини, прошао и кроз Митровицу. *Hammer*, 3^a 711). Епизода која се овде спомиње није иначе позната. Биле су истина и 1529 и 1543 (нарочито ове) баш у доба кад је султан био овде силне кише, које су војсци много сметале, али се не спомињу та узнемиривања од стране хришћана и те вештачке поплаве.

Товарник.¹⁴⁾ Ово је војводство и намесништво на земљишту сремског санџака. Има градског заповедника и 150 војника. Паланка је четвороугаона, од дрвета начињена тврђава. Лежи на дунавској обали, на високом брежуљку, на широком и равном месту.¹⁵⁾ Има у довољној количини ратног прибора, има 50 кућа с дачичаним крововима и једну џамију с дрвеним минаретом. Преко од гостионице и поред ње има 15 малих продавница. Има много винограда и вртова. На оном месту, где се војска утаборила, има 400 бунара на чекрк с добром водом.

Одавде, идући у западном правцу три часа, стигосмо у паланку *Сотин*.¹⁶⁾ Ово је војводство на земљишту сремског санџака. Има заповедника и тридесет градских војника. Град јој је лена од дрвета грађена паланка; лежи на високом брежуљку на обали Дунава. У околини нема узвишења. У граду има једна џамија и двадесет војничких кућа. Унутра у граду има једна порушена црква. Ван града је једна мала гостионица, а пред градском капијом, над градским шанцем, је лонџа кеск. Овај град је у старо доба био у рукама непријатељским, али је заузет 937 (1526) приликом Петроварадинске битке. Одавде одосмо у град *Вулко*.¹⁷⁾

Град Вулко. Ово је грађевина маџарскога краља Фердинанда.¹⁸⁾ Пошто река Бука тече поред града, то је и град добио ово име. Заузет је у месецу шевалу 937 (јула 1526). Ово је војводство на граници сремског санџака и постао је каза с приходом од 150 акча. Има градског заповедника и педесет војника. То је мали, јаки град од цигаља на дунавској обали, а са северне стране наслања се на реку Вуку. У граду је кућа заповедника, џамија Сулејмана кана, оружница и стовариште за храну. Има шест кула, покривених даскама, и једну капију, која се отвара на запад. За тим долази спољашњи град. Има 40—50 војничких собица,

¹⁴⁾ *Товарник* на путу Митровица — Вуковар.

¹⁵⁾ *Товарник* је на јужном подножју Фрушке Горе, дакле далеко од Дунава (15 км.)

¹⁶⁾ На Дунаву ниже Вуковара.

¹⁷⁾ Вуковар.

¹⁸⁾ Вуковар је много старији, помиње се још у 13 веку. Кад је Фердинанд (I) постао краљ Угарске (1526) већ је био у турској власти.

у које никогa не пуштају под оружјем. На минарету има сат који откуцава. Иза капије је тамница, дубока као пакао, и у њу сваке вечери затварају робље од становништва у подграђу. Стражари вичу сваке ноћи: „Јек дир алах, јек“ (Један је Бог, један), а у 5 часова свира музика. Некада је овај град био палата једне краљеве кћери. У виноградима према северу и западу су узвишења и неколико комада градских шахи-тонова гледају на ова брда. Бедеми и отвори за пуцање су у добром стању.

Подграђе. На обали реке Дунава и на ивици Вуке леже у једној мрачној долини пет стотина лепих кућа, покривених шиндром. Баште и зидови од дворништа нису се могли видети. Има пет махала, пет михраба, и једна цамија. Има три мале гостионице, где одседају путници. Свега има једна трговачка гостионица, једно мало хладно купатило и педесет продавница. Има две основне школе и један хинди-манастир, који лежи преко пута моста. На оном месту, где река Вука утиче у Дунав, има на реци Вуки дрвен мост, дугачак седам стотина корака. Мост је предан саобраћају двадесетого дана месеца зилкаде 932 (20 августа 1526). Овај мост је због прелаза мусулманске војске дао начинити за три дана и три ноћи погубљени Ибрахим-паша,¹⁹⁾ када је на заповест Сулејмана кана²⁰⁾ полазио у Бечку битку, скупив тада из свих еснафа неколико хиљада мајстора. Овај мост је још из оставине овога великога везира, који би, када би се удесио и оправно, био још врло добар. Река Вука, која тече испод овог добро начињеног моста, извири из Баковичких планина, те се овде спаја с Дунавом. То је сасвим мала речица.

*Поклоничко место Хинди-бабе.*²¹⁾ Преко од овога моста је шеталиште, које чине лепе баште и цветни ружичњаци, слични рајским баштама. Ту је и манастир

¹⁹⁾ Ибрахим-паша дугогодишњи и свемоћни велики везир (1523—36), љубимац и зет Сулејмана I. Удављен је у самом султановом сарају 15 марта 1536. (Hammer За 162) пошто се био и сувише осидно.

²⁰⁾ Судтан Сулејман I прешао је, идући на Мухач (1526), преко тога моста 13 авг. 1526. (Види дневник тога похода Hammer За 642). Мост тај помињу многи путници у 16 и 17 веку.

²¹⁾ *Хинди-баба*, „отац из Индије“, неки дрвени који је сматран за светога и има тулбе којем долазе на поклоњење.

у коме почива Хинди-баба из породице пророкове. Бог нека му гроб благослови!

Ту је од многих пролазника подигнута гостионица за неколико поклоника, те и ја, бедник, не одседох на другом месту него ту, додирнувши праг својим лицем. Ја сам са свом сиротињом љубазно разговарао и као побожну милостињу дао сам неком сирوماху једно печење за душу светитеља. Изговорио сам пророкову молитву и отпевао једну страну из корана. После вечере, пошто очитасмо молитве Еврад и Ечкијар и отпевасмо муавизитеинт, легосмо спавати.

Сретни сан овога сиромаша. У брзо па сам видео у сну како је приступио мени један хабешки²²⁾ човек средњега раста и поздравио ме. Примипо сам поздрав, јер сам знао да је ово сопственик манастира, Хинди-баба. Он овако говораше: „Сине здрав ћеш отићи, борићеш се и сретно ћеш се вратити натраг у своју домовину. Једнога дората и једнога мркога коња ће ти непријатељ узети, али ти ћеш се спасти. Промисао божји с тобом је много милостив и ти ћеш предузети неколико путовања по Аламанији.“²³⁾ Чим сам се пробудио осетио сам да ми срце дрхће и да ми се памет помутила. „На што ће ме судба упутити? Алах нека ми се смиљује! Што је суђено мора се испунити.“ Тако сам рекао и све своје послове богу препоручио и за душу Хинди-бабе отпевао сам из свег срца један фатих. Ујутру сам донео за алахову милост поклон на жртву и то сам поделио сиротињи, која је била у манастиру Хинди-бабе. Нека је примљен од мене! Овај Хинди-баба је био заједно са Сулејман-каном у Мухачкој битци и дочекао славу и победу. Хинди-баба је на седамдесет дана у напред прореквао смрт краља Лауна, бегство седам краљева²⁴⁾ и погибију две стотине хиљада непри-

²²⁾ *Хабеш* (арапс.) — Абисинија.

²³⁾ Аламанија — Немачка.

²⁴⁾ Седам краљева је фраза, која је од Турака прешла и нама, и долази у нашим народним песмама. Неки мисле да турско „једи краљ“ (седам краљева) значи управо оних 7 кнежева — бирача (Kurfürsten) који су од 13 в. до Вестфалског мира имали право да бирају цареве немачке нације. Тих је било прво 6, доцније 8 па и 9 и 10. Број „7 кнезова — бирача“ био је најпопуларнији. За време последње аустријске окупације Београда била је ту механа „Zu den 7 Kurfürsten“ (можда доцнија код 7 кочлјаша). Према је то објашњење у извесним случајевима веројетно (нпр. немачког цара (пре 1806) називају „једи краљ бави“ (глава 7 краљева), ипак не мора да се узме, јер број 7 код

јатеља, што се и десило у исто време и истога часа. Зато је после победе покљонио Сулејман-кан Хшидибаби место, где је овај манастир, у којем он је и сахрањен. За време његова живота објавила се много чудновата појава. Алах нека благослови његов славни гроб! Кренувши се одавде, стигосмо за седам часова у варош Есек.

Варош Есек. Сазидео га је мађарски краљ Матија.²⁵⁾ Четвртога редсеп-ил-ферда 932 г. (16 априла 1526) у понедељник, када се султан Сулејман кренуо у Мухачку битку, кашње погубљени Ибрахим-паша водио је као велики везир предње чете и са својом велико-везирском војском јурио је с највећом брзином напред. Узевши те године градове Срем, Петроварадин, Плок и још четрдесет већих и мањих градова, опседне за тим град Есек. Неверници бана Бочкаја,²⁶⁾ који је био у граду, нису могли одолети јаком нападу и борби него град предаду,²⁷⁾ те се непријатељ распе из града на све стране без оружја, празних руку и јадан. Неки, замоливши милост у сердара, остадоше да постану раја. После тога, на кнежеву заповест, скупи се читаво море војске код града Есека, који за три дана сранише са земљом све до темеља. За тим је сердар Ибрахим-паша²⁸⁾ месеца зилкаде 932 (августа 1526) целу мусулманску војску пребацио у четама преко реке Драве и с помоћу неколико хиљада раје дао начинити један јак дрвен мост, преко кога пређоше сви мусулмански одреди у поход на Мађарску. Када је Сулејман-кан, идући на Мухачку битку, прешао преко овога моста, исекоше га на царску заповест, те је тако војсци одузета нада

мусулмана има мистично значење и употребљава се у фрази често да се означи неки одређен број. Има за то примера и у овом Евлијином делу а и иначе.

²⁵⁾ Као и народно предање тако и Евлија тежи да постанак неког града, вароши итд. припише извесној личности. То су обично познатије личности из ближе прошлости, а врло често такве, које с градом уопште немају никакве везе.

²⁶⁾ *Стеван Бочкаји* ердељски кнез (1605—06). Нема истина никакве везе с Осеком (ни он ни који други Бочкаји) и у доба Мухачке битке није се још био ни родио, али је његово име могло бити познато Евлији, јер је Б. био турски савезник, те га је за то споменуо.

²⁷⁾ Осек се предао још док је војска турска била пред Плоком (8 авг. 1526) (Види дневник тога похода Hammer, За 641).

²⁸⁾ Ибрахим-паша тек је 1529 постављен за сераскера. Hammer За 79.

на повратак.²⁹⁾ Сви се дакле одлучно борили на Мухачком пољу и, хвала нека је Богу, поубијаше 200.000 непријатеља а 100.000 заробише.³⁰⁾ Сулејман-кан, вративши се сретно, настанио се у близини града Осека. Тада се окупише погранична господа и поглавице и рекоше: „Падипшаху! Овај је град код моста безусловно потребан, јер је то прибежиште за бегунце; због тога га треба поправити и наново назидати.“ Њихов савет изгледао је на свом месту, те падипшах, давши из своје благајнице пет стотина кеса и потребан материјал, повери Печевили³¹⁾ Касим-пашу оправку и зидање. 932 почеше из основа зидати и доиста 932 г. био је град Есек сасвим готов. За мирлива³²⁾ би постављен Печевили Касим-паша, коме је поверено било подизање града, и пошто доведоше у ред све куће и магацине, сместише унутра три хиљаде одабраних стражара. Тако су дакле границе Срема, Плука и Петроварадина осигуране. Када је овај град био у непријатељским рукама били су у овом граду Есеку намесници неверника, скипнице крволочнога херцега седам Хрвата и Маџара, те је тако Осек био столица изопаченог блуда. Капетан немачкога цара императора био је Бочфалиш.³³⁾ Наконлетку је Сулејман-кан с овима раничиство и сада је војводство у Пожешком вилајету и срез с приходом од 150 акча. Има шејк-ил-ислама, накиб-ил-есрафа, диздара, дванаест градских ага, 700 градских војника, агу порезника, мутесиб и цариника. Међу тим нема снахи-кеткуду и капу-кул-сердара. Има још јаничарског сердара, егри-чауша, мимар-башу, последнике зијамета и тимара, алај-бега и чери-башу. Једном речи ова напредна варош препуна је исламских чета.

Земљиште и облик града Есека. Град лежи на једној скровитој, правој, пространој и плодној равници,

²⁹⁾ По дневнику тога похода (Hammer 3a 642.) прешла је војска турска 21 и 22 авг. преко Драве а 23 су спаљени и Осек и сам мост.

³⁰⁾ Страшно увеличани бројеви. По дневнику Сулејманових ратних похода сарањено је после битке 20000 пешака и 4000 оклопника (мађарских). Hammer 3a-642.

³¹⁾ Печујски — Печуј (Pécs, Fünfkirchen) у Барањи. Печуј је пао у турске руке тек 1543 и тек тада је постао седиште паше.

³²⁾ Мирлива је санџак-бег а Евлија сам мало даље каже да је у Осееку био само војвода.

³³⁾ Корумпирано од Бочкаји али (као толика имена код Евлије) употребљено тек као декорација — да се неко име каже.

чије скоро три стране облива велика река (Драва), па идући даље улива се на један пушкомет на ниже у Дунав.³⁴⁾ Близу овога места је овај троструки јаки град, чије и унутрашње и средње и спољашње вароши град има врло јаку дрвену ограду.

Средњи град. Ово је леп, четвороугаони град, зидан црвеним циглама, с јаком оградом, а лежи на земљишту без икаква узвишења. Када је велики везир Ибрахим-паша с великом муком (1526) порушио овај град остао је још јаки зид, дебео од прилике као тело с петорице људи. После када је по наредби владао-чевој опет сазидан, ставише на споменути јаки ниски зид „сандуке,“ начињене од дебелих храстових греда; на сваки стуб наменен је огроман сандук, на јаке цигље поставише сандуке са решеткама и испунише их кречем, гипсом и цементом.³⁵⁾ Тако град начинише вишим, јер на сваку страну поставише куле и путове у вези с њима насуше. Свуда у наоколо поставише отворе за топове, али пресобрана нема, како је то обично код других градова. Пошто је овај град на обали реке Драве и река га Драва облива с три стране, а на тим странама су јаке и брежуљци, шанца нема а није ни потребан. На тим странама на обали су само прости зидови од набоја, на неким местима су мале капије за проветравање, које гледају на воду. Осим тога је с три стране јак зид. На тој страни од једне капије до друге је ископан дубок и широк шанец. За време неверника је вода из Драве текла кроза њ, те су у шанчевима ловили рибу. Уставе за ловљење рибе могу се и данас видети у шанчевима. Са стране, на којој је шанец, од једне воде до друге има хиљаду и сто добрих корака, а страна без шанчева, која је на обали реке има две хиљаде корака те тако обим града Есека износи три хиљаде корака.

³⁴⁾ Од Осека до ушћа Драве у Дунав има у правој линији 20 км. Не стоји ни то да Драва облива Осек с 3 стране.

³⁵⁾ По описима хришћанских путника као да нису та турска проширења старих утврђења била баш тако импозантна као што их описује Евлија, Пугачета (1567) на пр. каже да су ти турски зидови од плетера (di gratici, Starine 22. 185) а Грличевих (Georgiceo) 1626 да су од олењених греда (legni impastati di creta, Starine 17. 134), дакле нису друкчије него код обичних паланака турских (плотњ улепљивъ Јеротија Рачанина Гласника 31. 310). И Марсељ (Sé-tat militaire de l'empire Ottoman II. 86) каже да Осек онда, кад су га освојили Аустријанци (1686), није био plus considerable qu'une Palanque.

Има две капије: једна је широка капија, која гледа на исток. *Филибен*³⁶⁾ *Мустафа-паша* на унутрашњој страни ове источне капије дао је начинити један леп, велики бедем од набоја, који изгледа као *Каккала бедем*. Врх му је украсно *баљемез-топовима*. Друга капија је на јужној страни и води у спољашњу варош, и позната је под именом *Чаршијска Капија*. На своду од капије су обешени јеленски рогови. Врхови од зидова између оба две капије украшени су многобројним разноврсним оружјем, које чувају стражари. Иза ове капије је један велики *шајка-топ*, у који може стати човек.

Дрвене мостове испред ових капија, које воде преко шанчева, дижу на чекрк стражари сваке ноћи и причврсте за капије. Споменуте капије нису обложене гвожђем, него су склопљене од јабланових греда. У овом граду има 400 које већих које мањих кућа, зиданих каменом и покривених шиндром. Има шест махала и шест богомоља.

Унутрашњи град. На северном углу овог средњег града, на обали реке Драве, на извојењу, које је у вези са средњим градом, диже се овај лени, четвороугаони град од цигаља, чврсто зидан, са четири куле као стубовима на сва четири угла. Кров високих кула, напуњених разном ратном опремом, свршује се у шиљасто кубе од дасака. Над једном капијом, која се отвара на југ, свира сваке ноћи мусуلمانска војна музика. Осим куће заповедника и оружнице нема других јавних зграда. Пред капијом је цамија Сулејмана-кана. На обали су Драве житнице, начињене од дасака. Пред житницама је велики простор за топове. Ту је један редак топ Сулејмана-кана³⁷⁾, дугачак 40 педаља, чија су гвоздена ђулад тешка 60 ока. Нека се од тих ђулади употребљавају сада као мера у стоваршиту брашна и њима мере разне ствари.

Када је Сулејман-кан полазио у Аламанију да освоји Беч³⁸⁾, понео је овака два топа, па је један топ пото-

³⁶⁾ Филибен — из Филибе, Пловдина (Филипопоља).

³⁷⁾ Сулејман I Велики 1520—66. То ће бити онај топ што га помиње Гргичевић (Georgiceo) 1626 и каже за њ да је грубо израђен, да има турски натпис и да је дуг 36 шака (palmi). *Starine* XVII 134. Помиње га и Браун.

³⁸⁾ Поход против Беча 1529.

нуо на овом месту, јер су га хтели брзо да пренесу преко Драве. Кажу да и сада стоји овај стари топ у води поред моста.³⁹ Разумнији у војсци видели су као неки предзнак у томе што је топ потонуо у воду, те су овако међу собом говорили: „Тешко да ће га освојити топовима, него ће се вратити без икаква освојења.“ Чудне су бојке тајне! Сулејман-кан је с овим Осечким топовима пуцао на град Беч седамнаест дана и за време његовог бављења онде изненади га велика хладноћа.⁴⁰ Руке и ноге посташе неупотребљиве; сувише, једнога дана паде тако дебео снег, да нико не могаше изаћи из шатора. И Сулејман-кан оставивши свој прљаг, Сулејмански шатор и благо, довуче у то зимско време овај топ и остала четири баљемез-топа и спасе своју дуну дошавши у *Цанкуртаран*.⁴¹ У том студеном зимском времену донео их је сретно на двадесет конака даљине од немачкога Беча.

Чудновата је међутим ствар, да су људи, када је један од ових топова утонуо у Драву, говорили: „Није добар знак што је овај топ потонуо; судбина је неповољна. Бог ће знати! У овој години неће бити освајања нити победа.“ И заиста тако се и догодило. Вративши се натраг без победе, приспеше у Осек. Поред овога великога топа има и четири баљемез-топа, од којих сваки вреди колико један град.

Сви ови топови гледају на град *Дарду*,⁴² који лежи с оне стране Драве више Осечког моста, управо на два сата од улаза у мост.

³⁹) Тај мост (1529) није био код самог Осека него један конак даље уз Драву. Дневник похода на Беч спомиње хитњу којом се прелазило Драву и губитке због тога. (Hammeg 3^a 648).

⁴⁰) Сулејман је био под Бечом од 29 септембра до 16 октобра 1529 г. Дневник спомиње често за то време хладноћу, али јак снег тек у повратку (код Врука на Лајти). (Hammeg 3^a 650, 651).

⁴¹) То је Адоњ на десној страни Дунава, испод Будима. »Цанкуртаран« значи турски »безбедност душе, спасење душе,« долази више пута као постичко име утврђења у опасном пределу. Тако се звало и једно утврђење на путу између Арада и Вел. Варадина, које и Еванја помиње. У оба случаја није далеко хришћанска граница на је била нарочита опасност од хајдука (граничних, које су хришћани слали у турске крајеве). Анегдоту, да је овај Цанкуртаран на Дунаву добио то име приликом проласка Сулејманова туда, помињу и многи путници хришћански. Дневник Сулејманових војених похода показује неоснованост те анегдоте пошто је Судтан у повратку ишао (од Пеште) левом страном Дунава. (Hammeg 3^a 643). Само име Цанкуртаран за Адоњ било је у употреби и после одласка Турака из ових крајева (Б. Стојановић. Записи бр. 1940. 1963, 2047) па чак и у другој поли XVIII в. (Ј. Вујић. Животописание стр. 10).

⁴²) Дарда под Турцима паланка, сада село 10 км. од Осека у правој линији.

Подграђе. Пред источном капијом средњег града, на главном путу, идући све до Панаир-капије,⁴³⁾ која је на јужној страни, има дугачко подграђе од хиљаду и стотину корака. То је јак град, опасан једноставним зидом од прошћа, начињен од дебелих дрвених греда. Има бедеме, а отвори за пуцање долазе често један за другим. Има две капије: на јужној страни је пијачна Панаир-капија, а на источној је страни Вуковарска капија. Нема велике прсобране. Над Панаир-капијом има само десет *шахи-топова*. Тобџије им дању и ноћу стоје спремни. Шанац око подграђа се напунио у току времена ђубретом и земљом, те би сада било потребно да се очисти.

Обим овога града је пет хиљада и девет корака. Има свега четири стотине кућа с кровом од дасака, склопљених од дасака и са дрвеним подом. Каменитих зграда и плочаника уопће нема у овој вароши, јер је место ниско, подводно и мочарно.⁴⁴⁾ И ако има чврстих зграда све су то грађевине од цигље и цемента. Ну зато поред сваке куће има мали врт. То су доста простране и лепе куће. Подграђе има седам махала, средњи град пет и тако дакле има укупно дванаест махала. Главније су Хасан-пашина махала, Бег-серај махала, *Мехкеме-махала*,⁴⁵⁾ *Анбар-махала*, Ага-махала и Велика — *Којумци-махала*.⁴⁶⁾

Има свега 46 места за молитву. Између осталих знатна је џамија султана Сулејмана пред капијом унутрашњег града, која је у старо време била црква. Пије бог зна како украшена а и у погледу посете је врло напуштена. У средњем граду је Касим-паше џамија, која има тарих, који каже да је подигнута 1558. Ова сјајна џамија стоји на изласку из средњег града, на десној страни главног друма. То је сјајна џамија с кубетом, покривена плавичастим оловом; има у дужину и ширину по сто стопа. Врло су лепо и уметнички израђени предикаоница и *махфиџ*. Код спољних степеница на шест чисто белих мраморних стубова има

⁴³⁾ Панаџур-капија.

⁴⁴⁾ Пиџаџета (1567) помиње у Осеку онаке плочанике од греда какве је Евлија споменуо у Темишвару (Starine XXII 185) и каже да су такве улице и у Сигету.

⁴⁵⁾ Мехкеме — мешџема, судница.

⁴⁶⁾ Којумци — којунџија, златар.

седам илских, плавичастих кубета. Тако лепе џамије нема ни у једном пограничном месту. То је јака зграда од цигаља и има простран харем.⁴⁷⁾ Унутрашњост харема је хладовито шеталиште, украшено ретко лепим дрвећем. Има веома уметничко украшено и високо минаре.

У подграђу је џамија Мустафа-паше. Истина да је ова џамија покривена ћерамидом, али прима у се велику множину људи, јер стоји на месту где се скупља свет у чаршији и базару. Над капијом има тарих.

Осим ових има још четрдесет минарета у варошким махалама. Има свега четири завода за науку. То су: Касим-пашина и Мустафа-пашина медреса. Овдашњи народ врло воли науку, али за то нема *дар-ун-кура* и *дар-ул-хадиса*. Али ипак њихови учитељи излажу у џамији *хадис*. Има четири манастира и пет основних школа. Међу овима су знатније: Касим-паше и Мустафа-паше, и оне су тако пуне као да су палате. Почетком сваке године дају сваком сиромашку из вакуфа заједно с новцем и поклонима цело одело, капе и повезаче.

Имају дванаест студенаца с кровом. Између осталих је Касим-пашин студенац с дрвеним кубетом при излазу на Чарши-капију из средњег града, на левој страни на обали шанца. Овде за душу *Кербелских мученика*⁴⁸⁾ дају јула месеца *воду из Ћевсера*⁴⁹⁾ сваком ожедном човеку. Од јавних студенаца познати су још сердарев и кеткудин студенац са стрехом. Када човек изађе на капију средњег града, те прђе у чаршију, опазиће на десној страни лепе бање с оловним кровом и кубетима. Има шест трговачких гостионица. Има један хан за караване, где се добива свака опскрба. Позван утврђења подграђа има једно место ограђено проићем и начињено као град, које је удешено за вапшар (панађур). Сви пролазници добивају овде стан и храну. У вароши осим овога нема другог караван-сераја, али има много отмених домаћина и старешина, који, када странци почну стизати, отворе вратнице,

⁴⁷⁾ Харем (светиња) се зове предворје џамије.

⁴⁸⁾ Хусејин (син Хазрети Алије, четвртога калифе, а унук Мухамедов), који је као претендат на калифски престо погинуо са својим друштвом код Кербеле (близу Еуфрата) 680. Нарочито га поштују Шиити (мусулманска секта којој припадају Персијанци) и много походе његов гроб.

⁴⁹⁾ Ћевсер, река која истиче из раја. Тип добре воде.

приме их и неколико дана издржавају, јер је ово богата варош. Има две стотине безистен-продавница, нису од камена зидане, али је зато нагомилана у њима сва роба из Индије, Арабије и Персије.

Има једну текућу воду, која је чиста и здрава; то је велика река Драва.

Почетак је ове реке у западном правцу на јужној граници и она се с два места слива. Један јој огранак тече из хрватских планина, а други се скупља планинама Дудушке⁵⁰), Мегуморије⁵¹) и Еславона,⁵²) те јурећи у свом току поред града *Леградџика*⁵³) и *Кечкивара*⁵⁴) протиче поред наших градова *Маслука*,⁵⁵) *Валпова*⁵⁶) у близини града Есека и испод моста града Дарде. Она је неколико пута поплавила овај град Есек, те се у правцу града Есека улива у мајку вода, у реку Дунав.

(Свршиће се у XXX годишњаци)

⁵⁰) Дудушка (од Tedesko) Немачка.

⁵¹) Међумурје, крај између Муре и Драве.

⁵²) Славонија. Под тим се именом тада још назива цео крај између Саве и Драве.

⁵³) Леград код ушћа Муре у Драву.

⁵⁴) Кечкивар ће бити Нови Зрињ (види нац. 17 стр. 74).

⁵⁵) Маслук Мославина на десној страни Драве. О њој је раније био говор.

⁵⁶) Валпово на десној страни Драве више Осека.

ОДСТУПАЊЕ АУСТРИЈСКО-СРПСКЕ ВОЈСКЕ ПОД ЂЕНЕРАЛОМ ТОДОРОВИЋЕМ 1849.

(Одломак из још нештампаних мемоара мајора Јована Стефановића Виловског и неколико његових и Книћанинових писама, која се односе на ратне догађаје из тога доба.)

ОБЈАСНИО И ЗА ШТАМПУ УДЕСИО
ТОДОР СТЕФАНОВИЋ ВИЛОВСКИ

Међу догађаје из српског народног покрета 1848. и 1849., који ни до данас нису потпуно објашњени, спада и одступање аустријско-српске војске, којом је заповедао ђенерал Кузман Тодоровић, и њено стално повлачење од Сегедина и Темишвара ка Дунаву. И наши и страни историци понајвише су се до сада занимали историјом ратних догађаја од почетка српскога устанка па све до времена кад је на измаку 1848. и на самом почетку 1849. после знаменитих битака код Панчева (21. Дец. 2. Јануара) и Вршца (7. 19. Јануара) наступио обрт у ратним операцијама у корист Срба а на штету мађарске војске, која је морала напустити Банат и Бачку услед наглог продирања главне царске војске од Ђура и Коморана ка Будиму.

Мало је који од савременика, који су доцније писали своје мемоаре, и од историка, који су описивали историју мађарске буне, обраћао пажње овом перижоду у који пада ово злосрећно и судбоносно повлачење аустријско-српског војеног кора, повлачење које је у истини више личило на бегство него на какво смишљено тактично одступање какво је требало да буде.

Овај перижод, колико важан за ратну историју, толико и значајан за историју политичких догађаја у тадашњој Војводини, остао је у тами, па му се ни до данас не зна ни почетак ни крај, а још се понајмање знају

прави узроци оном сасвим неоправданом и наглом узмицању аустријско-српске војске чак и с онога земљишта у јужном Банату, које је дотле сматрано као утврђена основа њезиним операцијама, а које је од почетка самога устанка било у рукама Срба, чијим су бројно слабим и неизвећаним али свакојако храбрим четама командовали млади и неискусни поручници и стари и исслужени наредници. Нарочито се не зна шта је узрок, те је у ову на почетку 1849. год. наново организовану и дисциплиновану војску, којом су заповедали царски ђенерали и виши штабни официри, ушло страховање од напредовања непријатеља и који су то били елементи, који су не само у војску него и у народ уносили толику пометњу, да је целим становништвом могао завладати страх од Маџара и да је могло наступити дивље бегство свеколиког српског живља и савршено расуло народних добровољачких чета, које су се дотле одликовале, као што су то показале борбе код Вилова и Мошорина под Стратимировићем и мојим оцем, колико својом дисциплином толико и својим храбрим држањем.

Чувени аустријски историк Александар Хелферт, који је иначе брижљиво сабирао грађу за своју историју маџарске буне,¹⁾ није, на жалост, доспео да доврши своје дело и да опише и све оне занимљиве догађаје којима је била испуњена ратна година 1849. Службене публикације аустријске владе само су овлаш спомињале одступање српске војске под Тодоровићем. У њима нема ни трага о томе шта су прави узроци тако наглом одступању аустријско-српске војске после Виндишгрецова неуспеха, као ни о томе, какве су инструкције давале ђенералу Тодоровићу и његовом шефу штаба, потпуковнику Хердију. Разумљиво је да се о томе не могу наћи потребни подаци ни у мађарским делима. Ни Гергеј ни Кланка нису у својим мемоарима улазили у детаље, за које им је недостајало материјала. То исто се може казати и за познату Ппковљеву књигу, коју је Др. Стеван Павловић са својим примедбама и допу-

¹⁾ Helfert Alex. Freiherr von Geschichte Oesterreichs vom ausgange des Wiener Oktober-Aufstandes 1848. Prag, 1869.

нама издао 1883. у Новом Саду.¹⁾ Сигфрид Капер, чија је књига о српском устанку 1848 и 1849²⁾ поред свих њезиних мана још и сада дело, које се може корисно употребити, неће да се упушта у разматрање овог тако важног периода у историји нашега покрета, јамачно зато, што главном инспиратору његове књиге, покојном Ђорђу Стратимировићу, није ишло у рачун, да се о томе штогод дозна у доба, када му је нарочито било стало до тога да се допадне власничким круговима у Бечу и да их увери о својој свагдашњој исправности. Па ни мој отац, коме се ипаче не може пребацити да је икада хтео штогод затајити, није у својој познатој књизи о рату 1848 и 1849³⁾ богзна колико говорио о овом предмету, било да није хтео о њему давати површну оцену, било да у свом службеном положају (он је тада још био активни официр), није смео износити факте, који су тако сумњиву светлост бацали на тадашњу војену управу. Близу је памети да га је то онда могло довести у опреку с војним законима и да је могло осујетити штампање његове књиге.

Тек је у најновије време др. Драг. М. Павловићу пошло за руком да у својој академској расправи „Србија и српски покрет у јужној Угарској 1848. и 1849.“⁴⁾ дигне завесу с политичких и ратних догађаја 1849. и да објасни узроке опадању народног покрета, услед којег је овај добио аустријско обележје, а народна војска карактер царске војске, у којој се није више водила брига о потребама народним. У овом делу приказане су тадашње прилике на основу архивских докумената, нарочито на основу поверљиве преписке између Илије

²⁾ Др. Отеван Павловић. Срби у Угарској. Њихова повесница, повластице, црква, политичко и друштвено стање. С францускога превео и поправио доцнио. Н. Сад, издање књижевне Луке Јоцића 1883.

³⁾ Die serbische Bewegung in Südungarn. Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Revolution. Mit einer Karte. Berlin, Verlag von Franz Duncker, 1851. Ово је Каперово дело превео на српски и спадео га ситнијим прилозима Светозар Ј. Здравковић у Београду. Ово је дело изишло у две књиге под именом: Српски покрет у јужној Угарској (1848—1849). Београд, штамарија Н. Стефановића и друга 1879.

⁴⁾ Die Erlebnisse k. k. officiers ein oesterreichisch-serbischen armee-corps in den Jahren 1848. u. 1849. Semlin. 1861. У исто доба изашла је и српска књига под називом: Из живота једног ц. к. официра аустр. срп. војеног хора у години 1848 и 1849. Написао Јован Стефановић витез од Вилова. У Земуну штамарија П. К. Сотропа 1863.

⁵⁾ Драг. М. Павловић, Србија и српски покрет у јужној Угарској 1848 и 1849. Београд, штампано у Државној Штампарији Краљевине Србије 1904.

Гарашанина и Стеве Кишћанина, те се из њих јасно види, како је управа Војводине прешла у руке царских ђенерала и како је упоредо с обртом на политичком пољу наступио и обрт у организацији војске. Као крајња консеквенција овога преокрета, испољава се тенденција команданата да војску изолују од народа и да јој поставе нову задаћу, која се је битно разликовала од задаће, коју је некада вршила народна војска. Разуме се, да таква војска није могла више служити као одбрана народу у моментима највеће опасности, какви су наступили, чим је мађарска војска опет поврела ка југу у намери да наново заузме оно земљиште у Бачкој и Банату, што га је била раније напустила, и да концентричним операцијама и снажним продирањем сатре аустријско-српски војени кор. Овај је моменат врло важан за упознавање прилика какве су онда биле у српској војсци. У књизи Павловићевој има напомена о томе шта је управо био узрок те је српска војска, која је још једнако била снажна, многобројна и снабдевена оружјем и муницијом, наглим кораком одступала и не покушавајући да опроба своју снагу, или барем, да непријатељу да толико отпора, колико би нужно било да се народ може спасти и да се повлачење српске војске не мора претворити у бегство.

Што је др. Павловић у својој књизи само нагласио, то је мој отац у својим још нештампаним мемоарима тачно описао, бележећи неколико занимљивих епизода из тога доба, из којих се могу јасно видети узроци овим до сада слабо објашњеним немилим појавима. Причање мога оца толико је драстично и тако осветљава догађаје, о којима се до сада није ништа позитивно знало, да ће се будући историк нашег народног устанка морати зауставити на њему, тим пре, што је приповедач и сам био један од главних учесника у овим догађајима и што умал није постао жртва у овој неједнакој борби између власничких и народних интереса.

Овај одломак из његових мемоара, који је посвећен ли предмету који је истакнут на челу ове расправе, допуњен и објашњен је преписком, која је тада вођена између мога оца и војводе Стевана Кишћанина, а која се односи на период, о коме сам мало час говорио.

Кад већ на овом месту помињем приложена писма ђенерала и војводе Стеве Книћанина и мога оца, не могу пропустити прилику а да не рекнем коју и о томе на који је начин мој отац добио своја ориђинална писма из год. 1849, која су се налазила у архиви Книћаниновој. Ова су писма била неко време у Книћанинова старијег сина Антонија, који је умро као пуковник 1875. године. Кад су моме оцу требала његова писма 1863. год. при изради његове књиге »Из живота једног ц. кр. официра«, он их је затражио од свога пријатеља Антонија и овај му их је дао.

Његових је писама у Книћаниновој архиви било свега седам. Остала писма, којих се мој отац добро сећао, као да су се у току времена изгубила. Од ових изгубљених писама било је, по казивану његову, најважније оно писмо, у коме он Книћанину описује бегство војске из Вел. Бечкерека у Томашевац и догађаје који су претходили ратном савету у Томашевцу, у коме је дошло до конфликта између њега и шефа главног штаба, потпуковника Хердија.

Од книћанинових писама, која су се наша у архиви мога оца, унео сам у ову збирку само три, јер се њихова садржина односи искључно на догађаје, који су се дешавали за време одступања царске војске из Кањиже у Бечкерек и Томашевац. Остала ђенералова писма нису ушла у збирку што немају везе с овим догађајима и што су писана много доцније, а нека чак и после рата, кад се Книћанин није више налазио на аустријском земљишту.

Ради потпуности и што бољег објашњења догађаја, о којима је реч, држао сам да ми ваља додати овим до сада нештампаним писмима и једно писмо ђенералово, које је штампано 1881. год. у »Јавору«, па отуда исте године прештампано у »Српској Зори.« Ово је писмо, по извесним знацима и по месту где је нађено, писано пок. ђенералу Пери Биги. Оно је у толико значајно, што се у њему укратко излажу догађаји, на које се односи мало час поменута прешиска између мога оца и Стеве Книћанина.

Српска војска прелази у офанзиву и заузима Бачку и Банат.

Ускоро после изненадне смрти српског војводе Стевана Шупљикца¹⁾ — тако прича мој отац у својим Мемоарима — стиже вест о уласку Виндишгрецове главне војске у Будимпешту (24. Дец. 5. Јан.).

Овај свечани улазак царске армаде у престоницу Угарске био је за мађарску владу опомена да ситуација за њу и њезину војску постаје озбиљна. Уочи овога догађаја пресели се Кошут с владом у Дебрецин, где закључе да мађарску војску концентришу у унутрашњости, тамо, где, сем Мађара, нема других народности.

Ова концентрација мађарских трупа изазвала је кретање и оних одељења, која су дотле чувала Бачку и Банат, те која су се спремала да замене свој офанзивни положај према нама с новим дефанзивним положајем на реци Моришу.

Но пре него што би извршили ово повлачење, њихови команданти закључише да нас сатру, или барем, да нас својим нападајем толико ослабе, како ми не бисмо имали доста снаге, да их при њихову одступању узнемирујемо или да их гонимо.

Овome плану мађарских ђенерала има да се припину нападаји на наше позиције код Јарковца и Томашевца и, као крајња последица, битка код Панчева (21. Дец. 2. Јан.) и за тим битка код Вршца (7. 19. Јан.). Мађарски неуспех код Панчева морао нас је окуражити у толикој мери, да смо из наше дотадашње одбранбене позиције одмах могли прећи у офанзиву, поред свега тога, што је љута зима, какву дотле нисам запамтио, отежавала наше операције према Вршцу, у коју се варош противник бејаше повукао у намери да ту прикупи сву своју војску из околине и да с њоме крене у назад у правцу Мориша.

Вршачка битка о св. Јовану 1849. била је за нас дакле сигнал за нашу офанзиву, а за Мађаре почетак њихова одступања и напуштања Баната, који је све дотле, с изузетком дунавске линије, био у њиховим рукама. Ова је битка, правилна у концепцији, пуна не-

¹⁾ Војвода је умро 15. 27. Дец. 1848. у Панчеву.

обичних ратничких епизода и славна по својој резултату, означавала савршени неуспех планова мађарског генерала Дамјанића, који мишљаше себи осигурати леђа при својој повлачењу, као и потпуни успех нашег оружја, које је у овом знаменитом боју показало, шта је кадра учинити наша народна војска под командом добрих и храбрих старешина. Тада је — слободно се може казати — српска народна војска, она иста, која се онако храбро борила код Карловаца, Беле Цркве и Томашевца и која је неколико пута у Сентомашу пројекти одбијала навалу противничку, последњи пут у овој рату имала обележје народно, у колико су њој докле командовали официри, које је постављао патријарх, а распоређивао војвода Шупљикац, те који су били вазда спремни да бране интересе свога народа, како се њиховој оданости према цару није имало шта замерити.

Од тога доба наступио је обрт у организацији и распоређивању наше војске. Безиним напредовањем и заузимањем Баната, који је докле био у рукама мађарским, она је све више долазила у додир с великом царском војском, која се беше упутила из Будимпеште к југу и истоку и све је више, добивши за команданте царске официре и генерале, губила од свога народнога карактера, онако исто, као што је и политичка администрација Војводине добијала све то више обележје царске војничке управе. Ово се је нарочито обелоданило, када смо у нашем поступном напредовању у Банату и у Бачкој заузели Белу Цркву, Бечкерек, Стари Бечеј, Врбас, Кулу, Сомбор, Богшан и Лугош, те стигли у Хаџфелд, где је наш заповедник генерал Кузман Тодоровић заузео своју главну позицију и у њему етаблисао свој главни стан. Овај наш врховни заповедник, који је командовао целом аустријско-српском војском, коју је још био прикупио и организовао блаженопочивни војвода Стеван, и под чијом је војничком управом била сва територија од Дунава до Тисе и од Тисе до Вршца и Лугоша, дакле цела Бачка и главни део Баната, изузевши Варадин и Нови Сад, мораде ући у склоп царске војске и покорити се дирекцији генералу Глазеру, који је имао задаћу да разбије мађарску опсадну војску код Арада и да снабде аустријску градску посаду свежом војском и храном.

Од тога тренутка престала је наша војска бити народна војска, јер је прешла у руке царских ђенерала који је распоређиваху како су они хтели, а који су ишли на то да је ослабе као целину, у којој је дотле владао српски дух и живо народно осећање.¹⁾

Кор ђенерала Тодоровића губи обележје народне војске.

Недаће, које су маршала, кнеза Виндишгреца и његову војску гониле после тродневне неуспешне битке код Капољне (14/26, 15/27, 16/18 фебруара), нису могле остати без утицаја ни на нашу војску, која беше заузела линију од Бебе преко Оросламоша на Керестуру и Ђали. У исто доба стајаше капетан Давидовац с повеликим одељењем (у коме је било 1000 шајкаша, 600 добровољаца из Србије и 8 топова) у Турској Кањизи, а ђенерал Тодоровић, коме не пође за руком да заузме Арад, између овога места и Теминшвара. Шеф штаба био му је онда мајор Маројчић (доцније Фелдцајгмајстор и командант бечког војеног кора), а после њега ђенералштабни потпуковник Херди, који је од тога доба био зао удес не само за свога старешину доброћудна Тодоровића, него и за целу изнова организовану аустријско-српску војску и за српски живаљ у оним крајевима Бачке и Баната, који је био поверен бризи његове војске.

У то време некако мораде се и ђенерал Стеван Кишњанин²⁾ услед спољних и унутрашњих интрига и

¹⁾ Детаљни опис догађаја из овога времена морао је с обзиром на главни предмет о коме се говори, изостати. Овај ће опис бити од интереса кад једном буду угледали света целокућни мемоари и дневници мајора Стефановића Видовског. За сада упућујемо оне читаоце, који су ради о томе периоду дознати што више, на књигу мајора Видовског „Из живота једног ц. кр. официра“, на превод Каперова дела: „Српски покрет у јужној Угарској“. (Превео Св. Ј. Здравковић) и на већ поменуту акад. расправу Д-ра Драг. М. Павловића: „Србија и српски покрет у јужној Угарској 1848 и 1849“.

T. C. B.

²⁾ Мој отац назива Кишњанина у својим списима од 1848 и 1849 год. Стално „ђенералом“, а само у изузетним случајима „војводом“. Ово је појмљиво кад се зна, да су сви учесници у тадашњим догађајима, необично ценили војне чинове и титулатуре, које је онда декретовао Главни Одбор или Патријарх. П он сам потписивао се на свима актима из онога доба, као „народни мајор“ чин, који му је патријарх подарио после битке код Ечке 28. јуна 1848. Вој-

по упутству свога владара, кнеза Александра Карађорђевића, с већим делом својих добровољаца вратити у Србију. Бејаше доиста тужно видети како се овај храбри војсковођа, који је победи царског оружја више допринео него ма који од царских ђенерала на јужном ратишту, оставља војводину, за коју је залагао своју главу. Венерал Тодоровић, који се бојао свога подчињеног шефа штаба Хердија, не смеде Книћанина испратити, кад се овај са својом војском на Тиси укрцаваше у лађу. Све ово догађало се, када је велика царска војска већ увелике почела одступати ка Будиму, па отуда све даље и даље, гоњена мађарском војском, која се беше оснажила и бројно умножила а којом је заповедао млади и вешти ђенерал Артур Гергеј.

На нашем ратишту бејаше такође наступио обрт и наша се војска спремаше за одступање, које се вршило, најпре поступно, а већ после све брже, док се најпосле није извргнуло у срамно бегство.

Раштркани од Ст. Миклуша у Банату до Сомбора у Бачкој, без сваке тактичне везе, поверена ђенералу Тодоровићу, човеку без сваке иницијативе и војничког духа и слаба карактера, српска војска није могла да држи у својој власти моринску линију и да заштити

вода Стеван Книћанин добио је чин српског народног ђенерала патријарховом дипломом, о чему су извештени војени команданти овим расписом: „Саветник и полковник Књажевске Србије Госп. кавалер Стеван Петровић Книћанин, пошао је први из Књажевства Србског у Банат, у младу непријатељском силом притесњену војводину нашу, да као војено начелник спомогате ише Књажевства Србског војске, са истом нама помогне победити Мацаре, душманина царског и народа нашег. Битка код Беле Цркве, Темишвара и Јарковца дале су народу нашем прилику неустрашимог полководца у Госнодну Книћанину уознати. Но решителна 21 декемврија прошле год. код Панчева за сав Банат спасоносна битка, дада је народу, војски и њеним управитељима у Г. Стевану Книћанину почаствовати оног редког мудрог војда, ком после Бога победа непријатеља код Панчева, а чрез ову спасеније Баната благодарити имао, јер је он разбивши непријатеља код Панчева, омет победоносној за нас битки код Вршца на Св. Јована Крститеља 7. јануарија ове године предначио, и тако име своје у народу Србском, у историји нашег народа и млађане војводине, у историји Аустријске Империје, прославио и обезсмртио. — Ове заслуге Господина Книћанина тако су отличне, тако велике и за народ наш многоважне, да ји ја, као управитељ у име народа војводине Србске отличније наградити и признати нисам мого, него производством у чин народа Србскога Венерала мајора, на који сам реченому војеноначелнику Диплому издао, коју је он с отзивом благодарности примио. Види: Србија и српски покрет итд. Стр. 133.

Бачку, на коју је био бацно око мађарски ђенерал, хитри и свирепи Мавре Перцел, који бејаше на себе узео задаћу, да је у лету освоји па да отме Сентомаш и да удвојеном силом и заштићен бедемима града Варадина форсира излазак преко Тисе, како би могао с те стране обићи војску ђенерала Тодоровића. У исти мах требао је ђенерал Бем, очистивши Ердељ од аустријске војске под ђенералом Пухлером (она је доиста прешла на влашко земљиште) да обухвати нашу војску с истока и да је скупа с главном војском, која гањаше Тодоровића и с војском Перцеловом, која долажаше са запада, опколи и смрви.

Истина је, мађарска војска продирала у Бачку и Банат са више страна и у више праваца. Изгледа, да је био план Кошутов, да најпре поништи српску војску, те да тако аустријској сили одузме главнога савезника и најјачу потпору. Мађарска је војска уз то била подмлађена, снажна и одушевљена, а при том напојена страховитом мржњом према рацким бунтовницима, којима у мађарском логору приписиваху све раније своје недаће и које уопште сматраху као главни узрок грађанском рату и положају, у који су дошли према Аустрији, а нарочито према династији, с којом се нису мислили тако љуто завађати.

У исти мах, кад је Гергеј на западу све више потискивао царску војску и када је доцније намеравао опсађивати будимски град, који се налажаше у рукама храброг царског ђенерала Хенција, а ђенерал Бем на крајњем истоку, у Ердељу, испред себе гонио војску ђенерала Пухлера, продираше Перцел из Баната у Бачку и хиташе ка Сентомашу, који је био слабо снабдевен с топовима и муницијом и у коме је посада била тако незнатна, да се је могло готово унапред знати да ће ова дотле најјача српска позиција у Бачкој морати подлећи мађарској сили.

За све то време Тодоровић није чинио ништа, да противника задржи у његову напредовању. Шта више, он је, подлежавши кобном утицају потпуковника Хердија, оставио Бачку њезиној судбини и само је гледао да се повуче натраг у Бечкерек, а отуда, ако је поле

могуће, у Срем, само како би се спасао мађарског ронства, које му је, као каква визија, излазило пред очи и од којег је имао толики страх, да је почео подцењивати и себе и своју војску, ма да је аустријско-српски војени кор био јак на броју, добро организован, дисциплинован, свеж и свакад спреман на најживљу акцију, онако како се то само могаше очекивати од трупе у којој су Граничари сачињавали језгро војске и у којој су ниже команде имали официри, опробани у прошлом рату 1848. и вољни, да се заложу за службу цару и народу. Но све то није био продукт сопственог размисљања или сопствених осећаја, јер Тодоровић не имахаше ничега свога и оригиналног. Он је био сав утонуо у мислима и назорима свога шефа штаба Хердија, који му умеде сугерисати све оно, што је сам осећао и мислио, било да је тиме користио општој ствари, било да јој је наносио штету.

Време је, да се мало позабавим с овим за нас, а за мене понаособ, тако несрећним човеком.

Потпуковник Херди, нови шеф штаба.

Бејасмо у главном стану у Мокрину у кући Србина Риђичкога. Најпре угостисмо патријарха Јосифа, који пђаше у Темшвар. Баш некако тих дана стиже и ђенерал Тодоровић у пратњи свог новог шефа штаба, мајора Маројчића, човека војнички образована, храбра и племенита. Ја сам га познавао још из доба, када сам као кадет премеравао карпатске планине у северној Угарској. Маројчић ми бејаше старији друг, коме је била поверена читава једна секција. Радовао сам се његову доласку, јер сам знао да као Хрват и поштен царски официр воли Србе и да ће имати добар утицај на ђенерала, који је иначе био добар и поштен човек, но коме је у свакој прилици требао искрен и одлучан саветник. Да је остао Маројчић на томе месту, једва да би се имали потужити на ђенерала Тодоровића и једва да би нашом војском завладала пометња, какву је у њу доцније уносио његов последник Херди.

Херди се бејаше појавио међу нама у исто време кад је Маројчић добио заповест да иде у Ердељ и да

се тамо стави на расположење ђенералу Пухлеру. Од тога дана ишло је све низбрдице и да нам није било битке код Меленаца, за коју Херди не имађаше ни најмању заслугу, ми се у одступању не бисмо задржали до Дунава.

Херди се хвалио да је родом Мађар, и ако је био словачког порекла. Ако је доиста у души мађарски осећао чему је био доказ његова искрена мржња према Србима, онда се може слободно рећи, да главна команда царске војске, која га је нама послала, није могла ништа боље урадити, ако је имала озбиљну намеру: да сузбије национални дух у српској војсци и у српском народу, који се министрима у Бечу чињаше толико исто опасан, као и национални дух у мађарској војсци и у мађарском народу.

Да ли је потпуковник Херди имао какве тајне инструкторије да с нама поступа као да смо ми бунтовници, а да су Мађари лојални државни грађани, не знам извесно. Мени је Јаша Игњатовић после рата причао, да је дознао од угледних Мађара, да је намера Виндишгрецова после освојења Будимпеште била, да помоћу мађарске аристократије задобије Мађаре и да их натутка на Србе и Хрвате, како ови после рата не би тражили награде за услуге учињене бечком двору. Ако је Јаша истину говорио — а по свему изгледа да је тако било — онда није немогуће, да је Херди имао мисију, да ради онако како се то онда подједнако желело у министарском кабинету у Бечу и у краљевском двору у Будиму, у коме је становао маршал Виндишгрец. Ово би било у толико вероватније, у колико је доиста било знакова, да су се господа у Бечу, мислећи да су сатрли Мађаре, хтели и нас отрести, да им не бисмо били после рата на досади с нашим националним захтевима. Бар се тако може протумачити догађај, који се десно у првој половини фебруара исте године у Београду, онда, када је Мајерхофер једном приликом кнезу Александру неучтиво казао „Rufen Sie, Durcklaucht, Ihre Rauberhorden zurück.“ („Вратите, Светлости, ваше пустахијске чете“). Нећу погрешити ако кажем, да су Мајерхофер и Херди вршили једну

те исту мисију сваки на свој начин и у своме делокругу.¹⁾

Није дакле никакво чудо, што је Херди наводио Тодоровића на мере, које нису могле имати доброг утицаја ни на операције нити на војничку управу у крајевима, у којима су живели Срби. Сем тога, он је мрзео све српске официре, који су се ма чим одликовали у рату, те који су дотле уживали поверење и поштовање ђенерала Тодоровића. Услед тога се старао, да их уклони из близине ђенералове већ и зато, да му не би како сметали најпре у његовим политичким плановима, па доцније и у распоређивању војске и у операцијама при одступању. Нарочито је мрзео мене већ од самога почетка, ваљда зато, што је приметио моје интимне личне односе према Книћанину, којег није могао никако да трпи. Да је иначе био храбар и интеллигентан војник, ни по јада. Али, на жалост, он је био скроз шупаљ, и ако се издавао за свезналицу, и, што је још најгоре, он је био и кукавица, као што ће се доцније видети.

Одмах је почео да ме кињи. Били смо у Банатској Кањижи. Имађах тада посла доста. Хердију не беше ништа право и замерио би сваком моме послу, ма како да сам га извршио добро и савесно. Наравно, да му ни ја нисам остао дужан одговор, кад би се тицало какве крупне ствари и кад би он претерао у својим замеркама и у својој критици.

Било је тада доба честих сукоба и бојева с Мађарима између Тисе и Мориша. Једном добисмо вест да је Банова војска стигла до близу Сегедина, отпри-

¹⁾ Онда је Книћанин хтеоћи у Беч да се на двору оправда од клевета барона Рукавине и да се представи младеме цару. Српска влада имала је доста велике муке, да га одврати од овог неозбиљног пута, у чему је тек успела после одлучне интервенције самога кнеза. У писму Гарашанинову Книћанину од 29 фебр. 1849 каже се на једном месту ово: „...Ви ми нешто помислете, да је и Мајерхофер донео те сте се ви на тај корак одважили, Господине! Мајерхофер је дволичан. Једним говори он за, другим противу Срба. Овај последњи већ награђен с чином генералским, а онај први биће сад од двора псчунан; јер је и онако у нужди највећој само на време накалењен како ће се лако уништожити. Највероватнија убеђења имам о овом мајмуну да је он пре четирп дана овде најгоре клевете против вас и вашије трупа и то доста слободно просицао и кад је то овде чинио помислите да ће код Двора још горе чинити. Ви ћете се о овом овде и од другиге боље известити.“ Види Драг. М. Павловића „Србија и српски покрет итд.“ стр. 129. У овоме као и у многим чему подударају се факти, које мој отац износи у својим мемоарима с фактима утврђеним по архивском материјалу, за који мој отац није ништа знао.

лике код Филеђхаза. Ваљало је ступити у везу с Бановим трупaма. План је био да цела наша војска изврши концентровање код Сирига, па да отуда ударимо на Нови Сегедин, који је био утврђен, не би ли противник изишао с целом својом војском из вароши Сегедина, па да се уверимо колика је ова на броју. Бејасмо сви на окупу. Али се нападај не могаше извршити, јер шеф штаба, потпуковник Херди, још не бејаше на лицу места. После два сата бескорисног чекања дође Тодоровићу саопштај Хердијев да је пао с коња у некакву јаругу и да се тога ради вратио својој кући ради преобуке. Тодоровић не смеде извршити пројектовану акцију без Хердија, те је тако на празно прошла ова лепа прилика, да се уверимо о бројној снази наших противника. Другом приликом укаже се противник с оне стране Тисе код старе Кањџе. Ми имађасмо на реци Ћуприју од сплавова, коју су заштићавале три затворене редуте, које сам ја подигао. Ту су била три батаљона ради одбране. Шеф штаба, чим дознаде, да се непријатељ указује, заповеди да се Ћуприја растави, и ако је ово била згодна прилика, да се Мађари сузбију и да прелаз преко Тисе сачувамо. Таквих је случаја, к жалост, било доста и предоста. Још онда, када за нашу војску није било велике опасности, могло се видети, како ће бити спреmano повлачење наше војске к југу и каква ће бити заштита, коју нам је ваљало дати народу у тим крајевима.

Сигурно зато, да му не би сметао код Тодоровића и да не бих прозreo његов кукавичнук, он је 18. марта у главног команданта издејствовао заповест: да се одмах кренем у Сомбор (дакле у Бачку) и да се тамо јавим потпуковнику графу Албергу Нижану (сину маршаловом) као ђенералштабни официр коњичког одељења којим је исти заповедао. Морам одмах приметити, да ни Тодоровић ни Херди нису били власни, да ме премештају у туђу војску, нити је командант ове имао право да ме тражи. Али сила Бога не моли. Видео сам, да је Херди био рад да ме се курталише. Заповест се морала извршити. Истога дана у вече јавим се по обичају службено код ђенерала, а већ сутра дан 19. марта изјутра кренем се на пут у место мога новог

опредељења преко Бечеја и Сентомаша. Пред вече 20. марта стигох у Сентомаш.

Тодоровић напушта Кањижу и Кикинду и одступа према Вел. Бечкереку.

После пада Сентомаша (23. марта 3. Априла) и после повратка Книћанинова из Србије и познатих ратних догађаја на тителском брегу, којом је приликом моја и Стратимировићева војска одбила ђенерала Перцела (у бојевима код Вилова и Мошорина 1. 13. априла), те тиме нашој главној војсци осигурала десни бок, добих налог од ђенерала Тодоровића, да се што пре нађем у Вел. Бечкереку, у коме је тада био главни стан наше велике војске.¹⁾

¹⁾ Овде су морали изостати описи ратних догађаја, у којима је мајор Стефановић Виловски учествовао све од онога дана, када беше на своме путу у Сомбор стигао у Сентомаш, па све до свога повраћаја војсци ђенерала Тодоровића. Како би се боље могло разумети све ово, о чему се говори у овом и пдућим одељцима, хоћу овде да изнесем кратак преглед догађаја на које се мој отац у овом одељку позива, догађаја, који су у првом реду допринели, те је Тодоровићевој војсци, којој је претила највећа опасност од Перцела обезбеђена одступницом у јужноме правцу према Дунаву.

Ево како су догађаји текли:

Мој отац беше стигао у Сентомаш пред вече 20. марта. У исто доба добиле Сентомашани писмо ђенерала Перцела из Врбаса, у коме им овај прети да ће их заробити, опљачкати и попалити, ако му се за 48 сах. не предаду. Сентомаш бејаше досе утврђен, шанчеви проваљени, мостобран разрушен. Мој отац увериши се, да се Сентомаш не може одбранити и да у њему нема доста војске, којом би се могао противнику одупрети, предложи Сентомашанима, да напусте варош, а он ће их војском штитити док им жене и деца не буду на сигурном месту. Но они, сећајући се славе одбране њихове вароши под Пером Вилом, када је војске било доста и када су утврђења још била нова и јака, одбише овај предлог и решише да се бране. Мој отац тада прими као најстарији офидир команду над војском у Сентомашу и распореди ову како је требало. Тодор Боснић, који је све дотле заповедао војском, стане на чело одељевима, која су бранила утврђења и варош на северној страни. Српска посада бројала је један батаљон народне гарде, две компаније шајкаша, четири чете Варадинача и 200 добровољаца из Србије, који остодеше иза Книћанинова одласка и 8 трифунтовних шајкашких топова. Перцел је имао 10.000 војника с нужним бројем артиљерије. Браниоци су показали велику храброст и чинили су чуда од јунаштва, али су на крају ипак подлегли мађарској сили. И војска и народ бежали су путем у Бечеј, говени од непријатеља, који је своју реч одржао и варош опљачкао и запаљено све поубијао што је у њој живо нашао.

После пада Сентомаша Перцер заузео без великог отпора све положаје Каћа, Госпођинаца и Чуруга, те сви римски шанчеви дођу под његову власт. Огуда и из оближњег Ваната наступиле опште бегство народа у Срем. Попаљена села означаваху пут, којим се мађарска војска примичаше тителском брегу, једној још слободној тачци, коју су заштићавале баре (стара корита Тисе). Патријарх у своме очајању умоли на ново српску владу и Книћанина, да овај дође у помоћ браћи, која су била у највећој опасности. Војсци Тодоровићевој претијаше опасност да изгуби одступницу. Книћанин српске 26. марта (7. априла) у Карловце. У његовој пратњи бејаше и Милној Петровић

Кад је царска војска под Виндишгрецом 2. априла прешла на десну обалу Дунава била је свршена ствар и за нашу војску, да се и она мора повлачити с Мориша ка југу и тражити заштите на Дунаву у непосредној близини Срема и Србије. Ово дакле није било никакво чудо, па се зато Тодоровићу не може замерити нешто, што је морао учинити према приликама, које су биле наступиле услед општег одступања царских трупа на свима тачкама. Али му се с правом мора замерити, како је он то извршио. Он је то одступање, које се могло извршити поступно и у прописаном реду, толико пренаглно, да је личило на бегство; у коме се је зауставио тек код Бечкерека.

У овом свом лету преко банатских равница ђенерал је одмах из почетка учинио нешто, што се у први мах могло тумачити као некакво размишљено дело, но које је у ствари било велика глупост и несавесност. Он је сенатора из Србије, Лазара Зубана, који после одласка Книћанинова изиграваше »делију« и »војводу«, овластио, да се може оружаном руком противити напредовању противника. На жалост, овај уображени јунак с »оружаном руком« није имао ништа друго, до неколико чета мотикама, секирама и косама снабдених добровољаца, којима је фалило све а да се могу назвати војницима. Њему, човеку уображеном, који је живео од полтронства, би намењен задатак, који би се једва могао поверити редовној, наоружаној војсци, која

Блазнавац. Али је Патријарх већ пре тога послао Стратимировића да организује народну одбрану на тителском брегу. Овај се прими мисије па скупа с Јованом Стефановићем Вилковским прикупи војску, појача је добровољцима и регрутима, распореди је и стави се на чело оном одељењу, које је заузело позицију код Мошорна. Другу позицију заузео је Стефановић Виловски код Вилова. Миливој Блазнавац, који је међутим похитао за њима у Тител, заповедаше артиљеријом, која је била постројена на брегу између Вилова и Мошорна, тако, да је могла притицати у помоћ час Стратимировићу, час Вилковском. Перцел, долазећи из Каћа, нападне најпре на позицију мошорнску, којом је заповедао Стратимировић, па затим, видећи да не може да продре, на позицију Виловскову код Вилова. Борба на овој тачки бјеше врло жива. Мађари покушаваху неколико пута да отму насип и да продру до српских позиција, али им не испаде за руком. Перцел се мораде вратити у Бачку са стеченим уверењем да је немогуће форсирати, тителски брег и прелазак преко Тисе. У скоро после виловске битке доби мајор Стефановић Виловски позив да дође главној војсци, чиј је главни стан тада био у Вел. Вечкереку. Догађаји код Сентомаша, Вилова и Мошорна описани су у Вилковским Мемоарима врло опширно. Опис борбе око Сентомаша и пада овога утврђења ипшао је у новосадској »Застави« од год. 1898, а опис борбе на Мошорну и Вилову у Живаљевићевом »Колу« од г. 1902.

T. C. B.

располаже нужним бројем официра и подофицира и целим ратним прибором. Зубана поставити за команданта онако бедној војсци, која није имала ни најобичније оружје, значило је не само све те људе жртвовати, него и све остало становништво, које је било поверено њиховој заштити.

Нема сумње, и ово је Тодоровић учинио по савету Хердијеву. Зашто је Херди лази Зубану поверио мисију, која се морала свршити с потпуним поразом његових чета и с истребљењем српскога живља у Кикинди?

Ако је шеф штаба озбиљно мислио да може једна чета збрда здола скупљених људи без оружја одбранити Кикинду и заштитити главну војску у њезину одступању према Вел. Бечкереку, онда је оправдано било мишљење о њему да је незналица и да својим незнањем само посведочава, да није био спреман за место, које је заузимао. А ако је све то чинио свесно и с рачуном, онда је јасно, да је био непријатељ српскога народа и да му је хтео нанети штету, жртвујући га свирепству љутога непријатеља, који се Кикинђанима, који за све то нису били криви, хтео светити. За неколико сати Кикинде је нестало у пламену!

Прилике које сам после ових недаћа наше војске, затекао у главном стану, нису биле најбоље. Народ, видевши да војска од Кањиже до Вел. Бечкерека бежи без икаквог боја и задржавања, поплаши се, па се листом диже за војском, тражећи у дивљем бегству свој спас. Куд војска, ту и народ. Старо и младо, људи, жене и деца, коњи, кола, стока — све се то беше упутило џадом и преко поља, онако, како је ко могао стићи, само да спасе свој живот од мађарских хусара, који за њима јурише убујајући све живо нештедице и отимајући од народа све што су могли собом понети. Том гоњеном, уплахиреном и несрећном народу, који се бојаше Мађара као ђавола, чинило се, да је војска, за којом је ишао, његов анђеоски хранитељ, шта више његов — спаситељ. Он је сву своју наду полагао на војску и од ње очекивао заштиту. Народ је доиста имао право. Војска, у којој су били оцеви, синови и мужеви оних, што су бегали од непријатељске сабље, имала је свету дужност, више но ма која друга, да

народ одбрани и да га заштити све догле, док се не би спасао. Ова је војска требала да одступа поступно, да се непрестано бори с непријатељем, да непријатељу препречи пут, да га збуни колико је год могуће и да тако заклони народне бегунце, који бејаху крв од крви њихове. У место свега тога, ја сам морао пред собом гледати војску, која се само брине о себи, која само „ретерира“ и која само спасава себе, не водећи бригу о народу, баш као да је војска страна, а не српска.

Но још сам већма био запрепашћен и забринут, кад ми Херди заповеди да правим редуте око Перлеза. То је дакле значило, да се главна војска мисли повлачити ка југу, жртвујући Панчево, које је у овом рату показало толико пожртвовања, храбрости и истрајности за народну ствар, то је значило сада већ напуштати цео јужни банат и мислити само о томе, како ће Тодоровићева војска наћи заклона у Срему.

У Перлезу не могах наћи раденика, па и не почех посао, који ми бејаше заповеђен.

Нађем се у Тителу с Книћанином, саопштим му, да Тодоровић и Херди мисле жртвовати Панчево и цео јужни Банат и наговорим га, да заједно одемо у Велики Бечкерек, не би ли у овај несрећни начин војевања унели нову методу и више живости.

Приспевши у Вел. Вечкерек, јавим се ђенералу Тодоровићу. Он ме топло и усрдно дочека.

— Хвала Богу — овим ме речима ђенерал предусрете, — што сте дошли. Од кад вас нема поред мене, све једнако ретерирамо. Народ је срдит. Све се на мене дигло. Ви сте познати у народу и он вам верује. Кад вас види уз мене, држим, да ће се умирити.

Врата од собе бејаху отворена. Тамо у другој соби се указа као зао дух Херди. Тодоровић, све догле пријатан и одлучан, збуни се, видећи овога и хтеде ме одвући иза некаквог заклона, који стајаше пред фуруном. Беше се поплашио, да ме не види Херди, како се с њиме интимно разговарам.

— Идите за часак за онај заклон — рече ђенерал благим, молећивим гласом.

— Господине ђенерале! — одговорих му, усправивши се и ставши на сред собе, тако да ме је Херди

могао видети, — ја служим као официр и отпављам своју дужност тачно и савесно, па немам ни од кога да зазирем. Ја се, то знајте, не бојим, осим Бога, никога, па ни потпуковника Хердија!

Изговоривши ове речи гласно и одлучно, изиђем из собе гњеван и пун презрења према свом слабом и страшљивом старешини, који страховаше од свога подчињеног, који му беше шеф штаба.¹⁾

Книћанинов долазак није остао без успеха. Његова одлучност утицала је на Тодоровића у толикој мери, да је он почео мислити друкчије, него што је мислио дотле.

Већ сутрадан по моме и Книћаниновом доласку би заказан ратни савет, коме је присуствовао и војвода. Херди је ћутао и пристајао на све. Решење ратног савета гласило је овако: Војска неће више даље одступати, него ће се у Вел. Бечкерек утврдити. Циљ је овоме заузимању утврђене позиције, да се не допусти противнику да даље продире. Мајору Стефановићу се заповеда да на западној страни вароши, на топо-мет далеко од ове, подигне један низ затворених редута у полукругу, од којих ће сваки моћи примити један батаљон посаде. Генерал Книћанин прима се задатка да брани тителски брег и она два кланца код Вилова и Мошорина. У исто доба би једногласно решено да пређемо у офанзиву и да ударимо на непријатеља између Бечкерек и Бечеја где га нађемо.

Одмах после ових закључака у ратноме савету, врати се Книћанин у Тител, а ми остали приоуусмо, да што пре и што боље извршимо што смо наумили.

Битка код Меленаца.

Према закључку ратнога савета крене се наша војска у подне 16. 28. Априла 1849. из Вел. Бечкерек у правцу Меленаца с намером да се сукоби с противником. Она је била овако распоређена

¹⁾ Пре тога, кад се још говорило о избору новог војводе сматрао се, да је Тодоровић најозбиљнији кандидат за овај положај, и ако је било пуно света, који је био за Книћанина. Тодоровић се — као што мој отац на једном месту примећује — поуздано надао да ће избор пасти на њега па је зато шептањски лавирао између љубави народне и милости царске. Његово бескрајно попуштање Хердију могло би се и на овај начин тумачити.

Заповедник војске :

ђенерал *Кузман Тодоровић*

Шеф штаба :

потпуковник *Херди*

1. Бригада пуковника $\left\{ \begin{array}{l} \text{Бригадир: пуковн. } \textit{Пуфер.} \\ \text{Шеф штаба, капетан } \textit{Јован} \\ \textit{Стефановић.} \end{array} \right.$
Пуфера

2 батаљона *Варадинаца*.

1 батаљон *Диштрикћана* под командом капетана *Виће Бесарабића*.

1 одељење ($\frac{1}{2}$ ескадрона) *Шварценбергових* улана (копљаника).

1 батерија шестофунтовних топова под командом поручника *Гаковића*.

2. Бригада потпуковника *Билека*.

2 батаљона *белоцркванских* граничара.

6 водова *Шварценбергових* улана ($1\frac{1}{2}$ ескадрон) под командом мајора *Ширндинга*.

1 шестофунтовна батерија под командом поручника *Вноровског*.

3. Бригада потпуковника *Оцверека*.

2 батаљона *панчевачких* граничара.

1 ескадрон *народних* улана (копљаника).

1 шестофунтовна батерија под командом потпоручника *Алберта Клајна*.

У *Бечкереку* остаде као посада 1 батаљон добровољаца из *Диштрикта* (*Кикинда*) под командом капетана *Тодора Лазића* и 1 ескадрон *народних* улана.

Било је дакле свега у битци на нашој страни: 7 батаљона пешадије, 3 ескадрона коњице и 18 топова.

Противник је имао: 6 батаљона пешадије, 8 ескадрона кавалерије (хусара) и 24 топа, међу овима 8 дванаестофунтовних топова.

Бригада *Пуферова*, у којој сам ја био ђенералштабни официр уз бригадира, била је авангарда чисте војске.

Бригада потпуковника *Оцверека* имала је да изврши обилазни марш у лево према *Елемиру*, па да удари на непријатеља с деснога бока. Ова војска није,

међутим, стигла на време, па према томе, није ни учествовала у битци.

Пут у Меленце, које бејаше 14 километара далеко, вођаше равницом. Код 8. килом. од Бечкерека а 6. километра од Меленаца пресеца га други пут под углом од 90° , који везује Јанкахид и Сентмихаљ с Елемиром. Раскрсница је на такозваном Совљу и на Високом Пољу. Од ње бејаше онда у североисточном правцу, отприлике 1 килом. далеко, једно дворште (мајур), коме је онда било име Кишова одаја, а која се данас зове Данилова пустара и пустара св. Димитрија. До ње бејаше велика камара сламе.

Ту око те сламе сукобила се је наша коњичка извидница с мађарском пешадијом, која се одмах повуче у мајур. Овај сукоб наше и мађарске војске бејаше повод узбуни у мађарској војсци.

Чим опазисмо непријатеља, одмах се распоредисмо као убојна линија. Бригада пуковника Пуфера удари у правцу на поменути мајур. Она сачињаваше десно крило главне војске, чије је лево крило (бригада Оцверекова) пошла на Елемир, а чиј је центар (бригада Билекова) заузео положај с обе стране главнога друма (à cheval).

На крајњем десном крилу Пуферове бригаде, а у новом убојном реду, бејаше диштрикхански (кикиндски) батаљон капетана Виће Бесарабића.

Обе бригаде стајаху једна поред друге у убојној линији, спремне да се сукобе с Мађарима. У исти мах ови се помоле иза Дубоке Долине и развију се на Високом Пољу, пуцајући из својих топова на нашу позицију.

Ми стајасмо на пољани без наслона и без заклона. Наши топови, петина, одговараху противнику, али је зато ипак наш губитак био знатан. Од један пут ми сише кроз главу, да би нам Кишова одаја могла послужити као заклон и да би је тога ради ваљало отети непријатељу. Похитам пред батаљон Виће Бесарабића, који је био најближи мајуру. »Јунаци«, подвижних Диштрикхансима, »ако смо данас ради да победимо, ваља да на јуриш отмемо онај мајур!« »Хоћемо, хоћемо господине« зачу се као из једнога грла. »Е онда на јуриш јунаци!« Бејаше милина гледати ове младиће, како јуначки ступају напред. Понекад се осврнем, да видим

да ми иду за мном. Све је у свом реду. Јуришним кораком, раме уз раме — тако се Бесарабићеви добровољци приближиваху мајору, из којег се сипаше ватра. „Браво, храбри Кикинђани!“ узвикнух у намери да их похвалим и охрабрим. „Нисмо ми Кикинђани“ заори се отуда из њихове гомиле, „ми смо Букошинци (Мокринци)!“ Тако отмемо Мађарима „Кишову одају“ и заробимо 30 моака. Ово бејаше за нас неоспорно велика добит. Оставих Вићу да брани мајур, па се вратих свом бригадиру, да му јавим да смо на крајњем десном крилу заузли јаку позицију.

Стигавши к њему имао сам шта видети. Наши батаљони из Пуферове и Билекове бригаде почели су одступати. Само је наша артиљерија вршила своју дужност. Пуковник Пуфер чинио је све могуће да их задржи и да их нагони да се врате у бојну линију. Видећи овај покор станем им говорити: како је срамно што раде и како је стидно видети старе и опробане војнике како беже, докле млада момчадија из Диштрикта јуначки улази у бој. „Они отеше мајур на јуриш, а ви, стари граничари, бежите од топовске ватре. Срам вас било!“ То их опет окуражи, те се врате натраг у бојну линију.

После тога похитам на друм, ђенералу Тодоровићу. Нађох га, где усред најљућег пљуска од пушчаних зрна, наговара граничаре да не беже него да се врате у линију. Јавим ђенералу, да смо на јуриш отели мајур Кишову одају и умолим га, да заповеди сложено напредовање свих бригада, како би наша војска што пре заузела Високо поље.

— Е мој Стефановићу, то треба најпре да јавите потпуковнику Хердију; он је и наредно да се одступа — одговори ђенерал, који ваљда и не осећаше колико је овим својим одговором сам себе понизио.

Дакле опет Херди! Мени се смучи кад чух ово име с којим је увек била скопчана каква наша несрећа.

— Господине ђенерале — рекох гласом љутита човека — ви сте наш једини главни командант, од којег наша војска има да прима наредбе. Молим вас, да заповедите напредовање наше војске, а ја ћу да потражим Хердија и да му саопштим, да сте издали заповест за опште напредовање. Ено где хусари чине

покушај да нас код мајура обиђу и да нам пресеку одступницу. Не смео више оклевати, ако нисмо ради да нас противник натера у Тису.

Изгледало је, као да су моји разлози убедили ђенерала, јер већ после кратког времена бејаше заповест саопштена свима одељењима и војска се поче кретати унапред.

Окретох коња у назад да нађем потпуковника Хердија.

У последњој линији, иза целе војске, смотрих гомили Шварценбергових коњаника, који као каква телесна гарда окружаваху потпуковника Хердија, који бејаше спреман да први бежи, чим се битка сврши на нашу штету.

Крв у мени узаври кад спазих потпуковника овде у последњем куту бојишта.

Заборавих и на учтивост и на војничку дисциплину, па се дрзнух, да пун гнева и разраге довикнем шефу штаба и своме старешини:

— Нисам мислио да ћу шефа нашег ђенералштаба наћи четири хиљаде корачаји иза ватрене линије!

Потпуковник Херди, блед као крпа, погледа ме очима, које нећу заборавити. Тек тада увидех, шта сам учинио. Али што би — би. Ја сам овај тренутак, у ком се изли сав мој праведни гнев, доцније скупо платио. Херди никада не могаше заборавити увреду, коју сам му код Меленаца нанео, и ако сам имао право. Видеће се, каквих је отуда последица било за мене и моју војничку каријеру.¹⁾

Јавим шефу штаба, да је ђенерал наредио опште напредовање и у исто доба диверзију према Кишовој одаји, око које се врзмаху непријатељски хусари. Ову диверзију имао је да изврши коњички мајор Ширдинг са својим уланима (коњаницима).

Упутих се ђенералу, али се у јахању још једном осврнух, да се уверим, е да ли је наша коњица доиста ударила правцем, који јој беше означен. Ово, истина, беше случај, но у исти мах приметих, да се она једва

¹⁾ Ово се односи на догађаје из доцнијег времена, о којима се говори у Мемоарима, а из којих се види да је Херди, који је после рата као ђенерал и бригадир спречавао мога оца у напредовању и стварао му разне кривице.

помиче с места и да ће промашити циљ, ако буде и даље напредовала у кораку. Појурих за командантом и рекох му, да се неће ништа постићи ако он не буде коњицу натерао, да она касом пође на непријатеља. Мајор Ширдинг убрза марш своје коњице, те тако овој пође за руком да отера Хусаре с позиције код Кишове одаје.

Међутим стигох на место, на ком је био ђенерал Тодоровић.

Војска бејаше сва у бојној линији, али не напредоваше баш ништа. Сунце је било на заласку, па се сутон хваташе свуда у наоколо. Наша војска стаде на једанпут одступати без икакве заповести и договора. То исто учини и непријатељ. Тако одступасмо ми а тако одступаше и непријатељ. Ми у Бечкерек, а противник у Бечеј. Битка се сврши без правога резултата. Изгледаше као да смо један од другог зазирали.

На жалост се тога дана показало, да наша војска, изузевши храбре и послушне Диштрикћане, почиње попуштати у дисциплини и у јунаштву и да карактером слаби и неодлучни командант и његов шеф штаба, чиј се кукавичлук за време битке обелоданио нису кадри, да своју војску задахну ратоборним духом и да је присиле на вршење своје дужности. Сва несрећа долазила је од главешина, у које беше ушао страх. У томе је предњачио несрећни Херди, који је својом страшливошћу, да не рекнем издајством на бојноме пољу, помео војску, а свога старешину, ђенерала Тодоровића, иначе човека добра, поштена и лично храбра, направио жалосном фигуром Дон Кихота, која није могла служити на част ни српској војсци ни српскоме народу!

Наше одступање према Томашевцу.

Ми смо се, поред свега тога, још могли држати. Војска нам је била компактна. Утврђена позиција код Бел. Бечкерекa и природни услови за одбрану од противника, који долажаше са севера и с истока, даваху нам могућност да се без великог напрезања одупремо сили противничкој.

Тако је и било. Ђенерал се реши да остане у Бечкерекy. Редути, које сам по ранијој његовој наредби

направио у полукругу око вароши, били су готови. Пошљем 18. априла још пре зоре једну уланску извидницу преко Клека путем у Теминшвар, а у 8 сати изјутра одем лично ђенералу да му јавим, да су редути готови и да у њих могу стати у првој линији 4 батаљона.

У том истом тренутку пријави се једна депутација српских госпођа из места с молбом да сме изићи пред ђенерала.

Он их прими у својој соби. До њега стајаше потпуковник Херди, шеф главнога штаба.

Госпође су молиле да им се каже чему имају да се надају Срби у Вел. Бечкереку и они у Дпштрикту. Оне питаху ђенерала: не би ли било боље да овај бедни народ сад већ пође ка Дунаву и Тиси, па да отуда пређе и да се за времена склони у Шајкашкој или у Срему све док није дошло до крајне опасности, када се већ више не може бежати.

Ђенерал Тодоровић одговори госпођама: да му капетан Стефановић баш тога тренутка јавља, да су редути готови, који су подигнути за одбрану вароши и да ће он са својом војском у овој утврђеној позицији истрајати. „Немајте, дакле, бриге“, рече ђенерал одлучно, „останите где сте. За становнике нема баш ни најмање опасности“.

Одем задовољан у мој стан. У 10 сах. пре подне стиже рапорт од оне уланске патроле, коју сам био послао ради извиђања противничког положаја. Патрола јављаше, да је наишла на извидницу од 6 хусара, који су, по свој прилици, припадали војсци мађарског ђенерала Вема, која долажаше из Ердеља.

Пошљем извештај у главни стан, који бејаше у вармеђској кући.

Одем доцније и сам тамо. Ал чимам шта видети! Цело здање, стаје, авлија — све то бејаше празно и пусто. Не беше више никог живог од чланова главног стана, ни официра, ни војника, ни слугу. Све је то било побегло услед мога извештаја.

На столу нађем писану заповест која је гласила: Опште одступање из Вел. Бечкерека према Томашевцу. У 2 сата по подне полази бригада пуковника Билека, у 4 сата бригада потпуковника Оцверека, у 6 сати бри-

гада пуковника Пуфера. За мене бејаше нарочита заповест. Под моју команду стављена су оба батаљона Диштрикћана (она иста, што су се при јуришу на Кишову одају одликовали) под заповедништвом капетана Тодора Лазића и Виће Бесарабића и једна батерија топова. Ово моје одељење бејаше аријергарда наше војске и имало је да напусти Бечкерек у 8 сати у вече. У исто се доба саопштава, да је врховни командант војске, ђенерал Тодоровић, већ отишао у Томашевац и да је у његовој пратњи шеф штаба и остало особље које је припадало главном стану.

Кад народ то све чу и кад виде одступање наше војске, униће у њега страва: вика, ларма, јаук и лекање жена и нејачи. Све то наже да бега.

Кад око 7 сати Пуферова бригада изиђе из вароши, постадох командант места. Киша пљушташе. Народ као да је од страха померио памећу. Све је то мислило, да су Мађари пред градом. Настаде мрак, а с њиме општа забуна и метеж, какав се ни замислити не може.

Сад је ваљало умирити ову гомили престрављена света. Пошљем добошаре у најживље крајеве вароши да обзнане народу: да народ не пренагли с поласком, да моје одељење остаје у вароши до зоре, да сам спреман да га браним, ако би нас непријатељ напао и да се нико не боји све док сам у вароши.

Затим се улогорим на источној страни вароши, тамо где је пут, који води у Клек.

У то дотрча пуковски хирург Др. Гмајнер с извештајем да у болници има болесника и рањеника. Одмах наредим да се ови укрцају у лађе и дереглије, те да се под надзором докторовим низводно евакуишу за Тител. Само се тешки рањници имају предати месној власти да их чува и да их препоручи човекољубљу противниковом.

Моја војска стајаше до зоре у приправности све док су бегунци јатомице напуштали варош.

Сутрадан освану красно јутро. Сунце бејаше обасјало земљу како одавно није. Моје одељење иђаше друмом обичним кораком и стиже у највећем реду пред Томашевац. Био сам необично задовољан и расположен што сам извршио одступање без икакве сметње и што сам народу дао прилике да се жив спасе.

Шеф штаба, потпуковник Херди изиђе сам у среташе до Радивојевићева споменика.

Пре но што сам му још могао поднети рапорт, запита ме он леденим гласом: зашто сам прекорачио добијену заповест и зашто нисам пошао из Вел. Бечкерека још синоћ? Одговорим му, да је томе узрок био заплашени и збуњени народ, који бејаше колима загазио пут. Остадох у логору у вароши да га умирим и да му дам прилике да се спасе, сем тога лежала ми је на срцу и судбина рањеника и болесника, које нисам могао оставити без даљих наредаба. Но најглавнији је узрок био, што су момци из мојих батаљона (Диштрикћани) тек два месеца под пушком. Њихови родитељи, жене и деца налазе се међу бегунцима. Како ли се лако могло десити, да се оба батаљона на друму у мраку растуре и разбегну, видећи своје у бегству. На крају, једва бих се могао са својом војском провући кроз ону гомилу народа, што је прекрила друм од Вел. Бечкерека до Томашевца.

После ове моје одбране рече Херди озбиљним, непријатним гласом:

— Г. капетане, Ви ћете у првој прилици, кад вас опет ухватим у непослушности, доћи пред ратни суд!

Ово ми, дакле, бејаше добродошлица од стране мога непосредног старешине зато, што сам једанаест сати дуже остао на лицу места, ближе непријатељу и ближе опасности, и што сам за све то време мислио и радио на томе, како да спасем народ и како да заштитим болеснике и рањенике.

У место похвале, коју би ми извесно дао сваки праведнији старешина, добих укор и претњу, да ћу доћи пред ратни суд. И то од кога све то? Заиста права иронија!

Ратни савет у Томашевцу и мој сукоб са Хердијем.

Моји су живци и иначе били узнемирени од туге и жалости, посматрајући ову беду народну, а нешто и од сувишног напрезања и неспавања. Све је то још горе било сада после мога сретања са Хердијем и после његове претње са ратним судом, из које је и

одвише јасно проговарала освета за онај мој прекор за време меленачке битке.

Стигавши у Томашевац напao сам се у тако очајном расположењу, да сам с места написао оставку на чин царскога официра. Казао сам у њој на крају: Да се не би помислило да се уклањам онда, када се наша војска налази у незгодном положају и када се јавља општа народна несрећа, то молим, да ми се као народном мајору одреди какав положај на другом ком ратишту, на коме ћу истрајати све до свршетка рата.

Ово писмо предам после подне својој претпостављеној војној власти.

За сутрадан 20. априла бејаше заказан ратни савет, за који добих нарочити позив са својеручним позивом ђенерала Тодоровића.

Одем на уречено време у савет. Присутни су били: ђенерал Тодоровић, као председник, потпуковник Херди као управитељ ђенералштаба, пуковник Билек, потпуковник Оцверек, мајор Ширидинг (командант уланске дивизије), мајор Филип Шарпћ, мајор Павелчић, корпусни ађутант мајор Јанош и капетан Тодор Лазич. Пуковник Пуфер није био присутан, јер је пре тога одјахао у околину да прегледа наше предстраже.

Први узе реч потпуковник Херди.

— Ердељ је — говораше он — за цара изгубљен. Царска војска, којом заповеда ђенерал Пухлер, прешла је из Ердеља на румунско земљиште. Мађарски ђенерал Бем упутио се с војском из Ердеља у Банат. Он се налази иза наших леђа. Ми се у Банату не можемо више држати, него морамо прелазити преко Дунава. Врховна команда, господо моја, ево вам подноси на решавање питање: у ком правцу да се повлачимо, на ком месту да пређемо преко Дунава? Да ли је боље да идемо на Панчево, па отуда даље, или на Опаво, па отуда да се упутимо у Срем код Сурдука? Истина је да би најбоље било да одступимо преко Перлеза у Тител. У овом случају послужила би нам позиција код Перлеза као мостобран. У тој цели издала је врховна команда капетану Стефановићу заповест да око Перлеза подигне нужна утврђења. Но он нам ево јавља, да народ неће да иде на рад, сем ако би се употребила војна сила. Народ из онога краја налази се у бегству.

О Перлезу, дакле, не може бити више ни речи. Молим, да се изволите изразити о овом питању.

Настаде нема тишина. Нико не узе реч да каже шта мисли. Чекао сам неко време, па кад се већ уверих, да се нико не јавља за реч, умолах председника да смем казати шта мислим.

— Није вајде — рекох — преко Дунава се мора прелазити. То већ и ја видим па сам у томе потпуно сагласан с предлогом врховне команде. Но пре што би решавали о томе у ком ћемо правцу извршити наше одступање, треба да одговоримо на питање, које је много прече и много важније и које нам се само собом намеће. Ово је, господо, грађански рат. Наша војска није обична војска, то је народ под оружјем. Цео је народ саучесник у овоме рату. Последице оваког рата виде се ето у бегству народа из Баната и Бачке, од Сирига па до Томашевца. Окружени смо бедницима, који траже заклона под нашим оружјем. Где на другом месту може и сме да овај народ тражи спаса него баш тамо, где га штите крила царскога орла?! Његови синови, браћа, кумови и пријатељи — сви су они у нашим редовима и под пушком. Наша војска, то је народ српски. Ми смо готови да пређемо преко Дунава. До овога часа наша врховна команда ни поглед није бацила на овај наш бедни народ, она га није удостојила ни једне лепе речи, није му дала ни један савет. Народ управо не зна шта да ради. Крајње је време да се народу што каже. То се мора чинити већ из тактичних обзира; јер ова множина људства, кола и марве смета војсци и њезину кретању. Близина народа и његова невоља обара дух наше војске, јер је наша војска крв од крви народне. Овој се сметњи мора учинити крај. Нас, може бити, чека љути бој у тренутку нашега прелаза преко Дунава. Шта да радимо с народом у том случају? Зато — ово је моје мишљење: рецимо народу да иде својој кући и да се преда непријатељу на милост и немилост, будући нисмо кадри да га узмемо у заштиту. Изгледа да су Мађари вољни да га приме. Они су сада блажи према њему, но што су још пре кратког времена били. — Бенерал Бем је човек племенит и великодушан. Ако пак нисмо томе ради, онда треба искрено и отворено да кажемо народу, да бега и да пређе Дунав што пре,

да га не би спашла гора судба. Но у том случају, господо моја, налажу нам правила витештва, налаже нам дужност коју имамо као царска војска, да с ове стране заузмемо zgodну позицију и да се у њој боримо све догле, док последња породица и последња кола нису прешла Дунав.

Тек што доврших мој говор, а Херди ће љутито рећи.

— Нисмо ми овде да бригу водимо о народу. Он може ићи за нама или се вратити. Нас се то ништа не тиче. Ми смо овде да бранимо и спасавамо царев ратни материјал.

У мени опет узаври крв. Не могах а да не осудим овако криво схватање наше дужности. Узех и опет реч и наставих:

— Ја мислим да је верност народа и његова ода-ност владаоцу најдрагоценији ратни материјал. Топови, оружје, градови само су мртве ствари. Имадосмо јаке градове Коморан, Варадин и Осек, у којима је било пуно сваковрсног ратног прибора. Па где је то све? У рукама противничким! Шта је хасне, што смо све то имали кад није војска била верна, која је чувала тај ратни материјал! А војска није била верна, што народ није био веран! Војничка и витешка част налажу нам да се заузмемо за народ и да га заштитимо од непријатеља, јер наш народ страда само зато, што је остао своје цару веран. Останемо ли и даље, као ово до сада, равнодушни према његовим мукама и невољама и глуви према његовом вапају, онда се лако може десити, да ће ова светина кад једном пређе нашу државну границу и тамо оде у збег, остати где је, и да се неће више ни враћати у нашу државу, у којој је војска није умела и није хтела бранити, кад је била у опасности. Овако отуђивање највернијих држављана не жели, нити ће икад одобрити наш цар!

Био сам необично огорчен и узбуђен. Генерал Тодоровић покушаваше да ме ублажи.

Међутим се диже потпуковник Херди и рече оштрим гласом:

— Господине ђенерале, не слушајте што говори овај млади човек, који ништа не зна и који не познаје света!

Настаде дуга нема тишина.

После неколико тренутака узнем наново реч. Био сам одлучан, али при том миран и свестан онога, што сам мислио казати.

— Господине ђенерале, имао сам част добити лично позив на ово саветовање. У моменту у коме сам прешао праг ове дворане и заузео ово место, престао сам бити потчињен официр и постао сам равноправан друг овој господи. Моје мишљење и мој глас имају исту вредност, као и глас и мишљење осталих. Сваки поједини од нас не само да има право него и дужност да изрекче овде своје мишљење отворено и искрено. Ко тако не ради, није достојан овога места. По кад је тако, онда овде нема места заповедању, забрањивању и наговарању, нити се сме коме прописивати шта ће да каже. Сваки од нас говори и гласа по својој чистој савести пред Богом и пред владоцем. Зато овде није слободно укоравати и вређати људе, који казују шта мисле и осећају. Мени је мало час г. потпуковник Херди лично нанео увреду. Као члан овога савета, ја ову његову увреду не могу отрпети. Очекивао сам, да ћете ми ви, г. ђенерале, дати сатисфакцију. Ви то не учинисте. Мени не остаје ништа друго, пошто сам овде изобличен, него да напустим службу, и то с највећим болом у души, и да једанпут за свагда жртвујем каријеру, у којој сам до сада чистом савешћу и највећим одушевљењем послужио цару и држави.¹⁾

Поклоним се на све стране и изађем из собе.

¹⁾ О овом догађају ише Др. Драг. М. Павловић у својој књизи „Србија и српски покрет у јужној Угарској 1848 и 1849 и т. д.“ без сумње на основу извештаја Николчета Стојановића Илији Гарашанину од 22. априла 1849. ово: „Изгледало је да они (царски официри) намерно раде да компромитују народни покрет да цсте Маџарима да се са Србима разрачунају. Отуда она непрестана повлачења. Зао дух Тодоровићев, Херди, који је у истини, и ако не формално, био командант у једном ратном савету, у ватри и свађи добио је мајору Јовану Стефановићу, када му је овај оионирао, да се не војује за народ већ за цара, а народ нека се спасава како зна! Свађа, у којој су падале тако крупне речи, била је толико огорчена, да је мајор Стефановић у гневу тражио да се пошаље депутација Маџарима да се мире, али је ту депутацију спречно агенат српске владе, Николче Стојановић“. Кад се ово сравни с оним, што је о истој ствари забележио мој отац, а што се јасно види и из једног његовог писма Кишњанину (види прилог), онда је лако разумети како је постала ова Николчева прича о шаљању депутације Маџарима, које у истини није било. Разговор о томе, шта има даље да се ради био је другом приликом и на другом месту (у Панчеву) о чему ће још бити реч у последњем одељку. Николче је, без сумње, чуо о томе, како је мој отац у своме говору у ратном савету у Томашевцу, помињао алтернативу, да се царод или узме у

Збацивање Тодоровића и Хердија и прелазак наше војске у Србију и у Срем.

Како сам већ пре овога догађаја био поднео оставку на чин ц. кр. официра, то се убрзо решим, да напустим главни стан, у коме се није више знало ни ко пије ни ко плаћа.

Договорим се с мојим пријатељем Ђоком Поповићем Ирижанином из Панчева, да најпре одемо у ову варош, којој је претила највећа опасност од мађарске војске, па отуда у Земун, где се налажаху Патријарх и ђенерал Мајерхофер. На овом путу испричам свом пријатељу све, што се десило у Томашевцу.¹⁾

У Панчеву, где ме очекиваху моји пријатељи, који су већим делом били чланови панчевачког окружног одбора, упутим се одмах у одборску седицу. Мој побратим парох и одборски секретар Васа Живковић бејаше већ дознао за мој сукоб са Хердијем. Дискусија у одбору строго је одговарала парламентарном реду. Бејаше присутан и агент српске владе, чувени Николче, који је у то доба управљао месном полицијом. Његова управа и сувише је подсећала на турске оби-

одбрану или да му се каже истина, па да се мирн с Мађарима, тражећи у њих милост и заштиту, па је целу ову ствар представио као свршену само како би се могао похвалити пред Гарашанином, како је он лично спречно шиљање депутације. Међутим се све то догодило друкчије, а не онако како то Николче јавља својем министру у Београд, и ако се његов рапорат у погледу на саму суштину предмета, подудара с излагањем догађаја у Дневнику мога оца. Сем тога види се из писма Кишћанинова Петру Виги (XI. писмо у прилогу), да је о шиљању депутације Мађарима у Панчеву (а не у Томашевцу) било говора и да је ово заиста осујетно поменути Николче.

T. C. B.

¹⁾ На путу из Томашевца у Панчево, у селу Ковачици, деси се мајору Стефановићу Вилковском случај колико занимљив толико и загонетан. Ево како и он о томе прича у својим белешкама: Ја и Ђока Поповић возимо се у једним колима. Моја бедевија „Ласта“ бејаше везана за кола. До кочијаша седео је оружани Србин из прека, који је вршио дужност кавазу у служби Ђокиној. Стигнемо у Ковачицу и свратимо у гостионицу. Тамаи поседасмо за сто да ручамо, а нама јаве, да су дошле неке господске каруце и у њима један отмени господин. Изиђем на врата да видим ко је. У тај пар улажаху кола у авлију. У њима сеђаше — потпуковник Херди. Мора бити да је био уморан, јер је снавао. Ђокини каваз, слушајући ваљда шта се о Хердију у народу говори и познавши га, одједанпут потегне пиштољ на Хердија. Скочих и одбијем пиштољ. Зрно пројурн поред мога противника. Херди није никада дознао да сам му ја снасао живот, па ни много доцније када ме је књипо и мучно само да ми се освети за познати догађај у Меленцима. Да нисам осујетно намеру Ђокине слуге, тврдило би се, да сам ја убио Хердија, или барем, да је убиство извршено с мојим знањем и по мојој поруцибини.

T. C. B.

чаје, а да се могла допасти просвећеним панчевачким грађанима.

Кад ме чланови одбора питаху, шта ја мислим о ситуацији на нашем ратишту, ја им искрено исповедих: да сам уверен, да се наша војска неће навраћати на Панчево, него да ће из Томашевца тражити одступницу према Опаву и Сурдуку. Рекох, да ће Мађари за три, а најдуже за шест дана ући у Панчево и дадох им савет, да се спреме на овај догађај како најбоље знају. Препоручио сам им да иду у Србију.

Скочи Николче као да га је зоља ујела и викну:

— Неће бити тако, господине, ви сте љути и у завади с вањим старешинама, па све видите горе него што јесте.

— Жао ми је, господине управитељу — одговорих мирно овом жустром и насртљивом човеку — што нисам вашег мислења. Држао сам да треба да кажем истину, кад ме штате, шта мислим. Ја своје учиних. А ви, како вас Бог учи!

У приликама, у којима смо се налазили, није било тешко погађати унапред, шта ће се све догодити. Оно што сам одборницима казао, испунило се, на жалост, од речи до речи. Николче бејаше први који је побегао из Панчева. Да ме није за времена послушао, зло би прошао. Настаде бегство Панчеваца у Београд.

Из Панчева одох у Земун и одмах се пријавих Патријарху. Рече ми да нисам требао дати оставку и укори ме што сам тако прек и жустар. Патријарху, дабогме, није тешко било давати савете. Но да је он био тамо где сам ја био и да је својим очима гледао сав онај покор у Бечкереку и Томашевцу, уверен сам, да би он то исто урадио.

Јавим се затим ђенералу Мајерхоферу. Он ме саслуша мирно, па ми озбиљно рече: да не прима моју оставку и да ме поставља за ђенералштабног официра при штабу ђенерала и војводе Книћанина на Тителском брегу. Умолих га да могу одмора ради на један дан отићи у Београд. Ђенерал ми то допусти.

Таман да седнем на дунавској обали у чамац бечкеречанина Трифунца, који такође хтеде прећи у Београд, а отуд из вароши иђаше хитрим корацима један чиновник из Патријархове канцеларије, који за мене

ношаше посмену поруку ђенерала Мајерхофера, да се одмах вратим к њему, јер је имао да ми саопшти важне вести, које се тицаху мене.

Вратим се ђенералу у стан. Веселим гласом поздрави ме он при улажењу у собу.

— Ви сте добили сјајну сатисфакцију. Овај час добих писмо од пуковника Пуфера (он ми показа писмо) у коме тврди, да сте Ви имали право и да и он не би могао друкчије ни говорити ни радити да је како био у ратном савету у Томашевцу. Вели, да човек и војник од части не може да гледа ово кукавичко бегане од Мориша па до Тамиша, јер је то права срамота!

Ово писмо Пуферово силно ме је обрадовало. Мајерхофер настави:

— Све су мере предузете да ђенерал Тодоровић преда дужност пуковнику Пуферу, који је од овога часа врховни заповедник аустријско-српске војске. Потпуковник Херди је уклоњен и добио је ново опредељење. А вас постављам — ђенерал ми при том пружи руку — за шефа штаба нове Пуферове војске на место потпуковника Хердија. Идите на два дана у Београд и тамо се одморите, па онда похитајте на бојиште, на ком ће те бити нужни. Збогом и нека вам је са срећом!

Ово бејаше за мене потпуна сатисфакција. Збацивање Тодоровићево и Хердијево значило је спасење и за наш народ и за нашу војску, само је штета, што није извршено пре. Камо лепа срећа да су ова два за све нас и нашу општу ствар тако фатална човека, већ раније уклоњена. Нема сумње, ми бисмо потписнули Перцела још испод Меленаца и дали би нашем свету могућност, да се за времена спасава у Срем без по муке. А већ о Панчеву и да не говорим, које би се могло одбранити онако исто, ко што се одбранило и прошле године.

Али све је сада било доцкан.

После два дана одем у Панчево те дознам да се Пуферова војска концентрисала око Алибунара. Код Новог Села сретнем жену мога војног садруга и узорита јунака капетана Јевте Барајића, који пре неки дан беше погинуо код Страже. Барајић бејаше храбар војник, који је уживао поштовање и љубав своје вој-

ске као ни један од нас осталих његових ратних другова. Он је био, кад смо се оно бавили у Томашевцу, у Вршцу, јер су га храбри вршчани од врховне команде тражили, тврдећи, да их нико неће боље одбранили од Мађара, до баш јуначни Барајић. Али при свој својој храбрости, не могаше он у Вршцу учинити ништа без топова и без доста војске. Кад се три батаљона из Бемове војске указаше пред Вршцем, повуче се Јевта Барајић у Избишће, па чувши, да је противник ударио на воденицу близу Војводинаца, где се млеко брашно за царску војску, он пође 22. априла онамо, да Мађаре отера. То беше код Страже. Срећа га изневери. Цепријатељско тана га погоди у трбух и он издане у Избишту. Он је сахрањен у овом месту, које се може похвалити да чува земне остатке најхрабријег Србина из доба наших ратова с Мађарима!

У Алибунару не нађем пуковника Пуфера, него само мајора Павелића, коме је у део пао задатак да заклони нашу главну војску од вршачке стране.

Ја заноћим у логору код Алибунара и пођем сутрадан зором врховном команданту у Томашевац. Не нађем га више тамо, него у низама северно од Уздина. Баш се спремаше за битку, у којој сам и ја 25. априла учествовао као командант десног крила.

Битка код Уздина бејаше последња борба у којој се упустисмо пред наш полазац преко Дунава. Она је могла горе испасти. Резултат је био незнатан, и ако се војска под командом Пуферовом, Лазифевом, Јаношевом и мојом добро држала. Бејаше нам главна намера да задржимо противника дуже времена, а нарочито, како би се Панчевци могли спасти на ону страну Дунава.

У овој битци пао је мајор Јанон, командант центра, смртно рањен куршумом из пушке. Овај вредни и савесни официр умро је сутрадан у Панчеву, па му је тело пренесено у Србију, где је и сахрањено, да не би како ни мртав пао у руке Мађарима. Осим многих војника, који су у овој битци пали, изгубисмо и један демонтовани топ и — Банат!

Наша се војска повуче преко Сакула и Баранде ка Опаву.

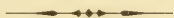
26. априла око 4 сата изјутра пређе наша војска преко Тамина и рита, који је због велике воде био

непролазан. Вредном капетану Стејину мора се у заслугу уписати, што је са својим Шајкашима за времена подигао мостове, преко којих могаше прелазити и војска и народ. У 6 сати у вече стиже наша војска у Сурдук. Као командант аријергарде (стражињег одељења) имао сам да испратим народ који се враћаше кући а који не могаше и не хтеде да с нама пређе у Срем. Казах људима да истакну беле заставе, чим се врате својим кућама и како да се понашају према непријатељу, тражећи од њега милост и заштиту. Опростих се с њима и превезем се с војском у Срем. Изгубисмо Банат. Нанустисмо толики народ. Био сам до крајности узбуђен. Хтеде срце да ми препуцне од туге и жалости.

Мајор Павлић, који је био од нас одсечен, напустио је у исто доба своје позиције и повукао се на Ковин, откуда је са својом војском прешао у Смедерево, па отуда преко Београда у Срем. Панчево је пало у руке Мађарима.

Тако је одступање наше војске извршено невинто и ружно само због невинтине и незнања оних, који су њоме из почетка командовали. Што су Тодоровић и Херди, свесно или несвесно, из почетка покварили, то се доцније није могло више поправити. Последњи бојеви око Уздина и Алибунара, у којима је наша војска осветлала образ своме народу, бејаху само последњи дубоки уздаси самртника, којег је спопао ронац.

И одиста. Тај самртник био је некада хваљени и слављени аустријско-српски војени кор, који у своме одступању од Сегедина до Сурдука све више губљаше од своје снаге и од свога угледа, док се није сасвим изгубио у магли на сремској страни и док се није коначно претопио у Банову јужну војску, којој ће ускоро бити задатак да поврати опет што је изгубљено. Книћанинови јуначки бојеви на тителском брегу и капитулација мађарске војске пред Русима код Вилагоша, биле су последње ступе у овом нашем тако дуготрајном и тако крвавом рату.

П Р И Л О З И

I. Писмо.

Од ђенерала С. П. Книћанина у Карловцима.

Господину мајору

Јовану Стефановићу

у Вилову.

Драгиј мој синовче!

Твоје сам писмо примио. Све сам видео шта ми пишете: да вам војске пошаљем, а и топове наново захтевате.

Мислим да је синоћ стигла у Тител под предводителством твога Миливоја.¹⁾

Кураж синовче, небојте се, иде војска из Србије.

Платиће главом Перцел; зацело биће Перцел ово дана са свом његовом трупом заробљен. То не вали.

Само држите се данас крепко.

у Карловци
30. марта 1849.

Твој
Љубећи те стриц
Ст. П. Книћанин с. р.²⁾

¹⁾ Миливоје Поповић Блазнавац (доцније ђенерал и намесник књажевског достојанства) био је за време Перцелових нападаја на Вилово и Мокорин командант артиљерије. Книћанин је пре тога Миливоја послао био да се нађе у помоћи Стратимировићу и Стефановићу, који су организовали одбрану тителског брега. Книћанин у своме писму нарочито помиње Блазнавца и назива га „твојим“ т.ј. Стефановићевим Миливојем, јер је још отпре знао, да су се Миливој и мој отац за време рата као рођена браћа волели и назвали. Ова је дружба између њих стајала до после рата, када се једном приликом мој отац поче уверавати, о неискрености Миливојевој, која се нарочито документовала 1867. год. када је Блазнавац био противан да мој отац ступи у српску војску, и ако је кнез Михаило то желео. О томе има у мемоарима мога оца такође врло занимљивих података.

Т. С. В.

²⁾ Ово је писмо писано два дана пред саму битку на Вилову, која је била 1. 13. априла 1849 на сам вел. петак и која се, као што је познато, свршила победом српске а с одступањем Перцелове војске.

Т. С. В.

II. Писмо.

Од народног мајора Стефановића — Црепајца.

Господину Ђенералу, командеру и кавалеру

Стевану П. Книћанину

у Тителу

Званично писмо

Високопочитајемо Господине!

Ја седим овде на хучем.¹⁾ Поплашили се Тодоровић и Херди што јуче 9000 Мађара уђоше у Стари Бечеј, те већ оће да беже у Бечеј. За Бога! ако тако пође даље, онда смо за неколико дана у Београду. Ни једну пушку избацити пак од Кањиже до Перлеза и Панчева бегати, то је страшно. Почитајемо чико ако ви не дођете у Банат пропаде све. Сад овде у самом Бечкереку дало би се држати, кад би скупили сву нашу снагу. Лево рит и Тиса, у целој линији, пред нама Бегеј, а сав један далеко десно крило чак до Темишвара, Стари и Нови Бечеј, а међу њима рит и блато.

Сачувај боже да Тодоровић и Херди јошт дуже при команди остану. Од 4—5000 Мађара одосмо ми у свет.

Мој понизни поздрав и с особитим високопочитањем.

8. априла 1849.

В. Бечкерек

Ваш верни синовац

Јован Стефановић Црепајца с. р

(на подећини налази се својеручни потпис С. П. Книћанина у знак да је писмо писано примљено)

¹⁾ Одмах по одступању Перцеловом после битке на Вилову и Мошорину и пошто се исти врати у Каћ, прими потпуковник Пуџер, командант варадинске регименте, 2. априла управу над најкашким батаљоном и над позицијом код Вилова. Мајор Стефановић добије у исто доба налог да оде у В. Бечкерек и да се тамо јави у главном стану ђенералу Тодоровићу. 3. априла стигне мајор Стефановић у Бечкерек и одмах заузме положај ђенералштабног официра уз шефа ђенералштаба такозване српско-банатске војске, потпуковника Херди-а, који је тада већ био alter ego Тодоровићев и коме су се покоравали сви остали посокоманданти, па и сам слаби и неодлучни врховни заповедник. Книћанин се беше међутим, по одласку Пуџеровом у В. Бечкерек, преселио из Карловаца у Тител, где је заузео посматрајући положај. У овом се писму јасно огледа расположење, које је владало у Тодоровићевом главном стану међу официрима, који су били наклоњени народу, а међу којима је највидније место заузимао мајор Стефановић — Виловски.

III. ПИСМО.

Господину мајору

Јовану Стефановићу

у В. Бечкерёку.

Драги мој синовче!

Твоје сам писмо примио и тамо сам одма писао г. Тодоровићу да се не шали, већ да одма иде напријед, и то не са једним батаљоном већ са свом трупом и са свим топовима, тим рјечма, да не чувају перлез и Ечку. Нама се не треба бојати Београда, то је, синовче, мало опоро писано, али шта знам радити. — Јуче после подне наша је војска одмаширала напријед и то 4500 под Пуфером за Бечеј и 3000 под Стратимировићем и Миливојем.¹⁾ Последња вата позицију на Јарку код Госпођинаца. Ја сам ову војску пратио до Турђева. У Вилову и Мошорину остало је нешто топова и нешто војске — то је, синовче, под мојом командом.

Ја би сам радо ишао напријед у бој, али ето нужде. Моја бедевија остала на три ноге и тако ти ја пешице не пођо, већ оста у резерви.

Синовче, мени ноћас дође писмо из Вршца, да су Маџари већ дошли у Лугош.²⁾ Вршчани ншту помоћ и то веле да су послали два курира у Србију. И то сад ми један каже за цело да су многи Руси ударили на Маџаре и то веле да Маџари беже од Руса на врат на нос. Мене већ један Маџар моли да учиним мир. На питање моје, да ли они знаду да ли је руска војска ушла у Ердељ, веди исти да му је познато да јесте зацело руска војска унутра.³⁾

Ја теби, синовче, сам пишем и јављам. Јави и ти мени што пре како је тамо код Вас по Банату о свему и за све.

У Тителу, 9. априла 1849.

Јесам твој тебе лубећи чика

Ст. П. Книћанин с. р.

1) Миливој Петровић Блазнавац.

2) То беше авангарда маџарског ђенерала Вема, који беше потиснуо аустријску војску из Ердеља у Влашку, па се сада унутро у Банат да помогне Перцелу и да освоји Темишвар, који беше у царским рукама.

Т. С. В.

3) Ови су гласови били прерани. Руска је војска доцније ушла у Ердељ из којег се тек бејаше кренуо маџарски ђенерал Вем.

Т. С. В.

IV. Писмо.

Од народног мајора Стефановића

Господиву ђенералу и кавалеџу

Отевану П. Книћанину

у Тителу

Званично чрез особитог
курира незадржано. По-
слато из В. Бечкерека
11. априла у 9 сати увече

Високопочитајемо Господине чико!

Од уговора ништа. Но прексутра одлази главни квартир у Меленце напред, па је тамо војени савет сазван. Сви штабни официри учествују. Ако Ви, господине чико, донде не узможете доћи, овда сам ја наименован да у војеном савету заступам ваше место. Молим Вас дођите. Ако није могуће, ја ћу се постарати Вас достојно заступати.

Сутра на вече овде ће бити 2 ескадрона оклопника. Ја се спет почињем добре надеати. Даће Бог. Само, драги Господине, највећу надежду, највећу сигурност имаће наш кукавни народ, кад Вас међу собом види.

У В. Бечкереку, 11. априла 1849.

С особитим почитанијем
остајем Ваш верни синовац

Ј. Стефановић Цренајац мајор с. р

НВ. Окружног Одбора председатељ из Кикинде баш сада дође и каза, да су Мађари данас у подне у Кикинду ушли. Жалост. Ја предлажем сад 3 батаљона и 1 ескадрон тамо да се пошље, па да се истерају, док нису ништа учинили.

V. Писмо.

Од народн. мајора Стефановића-Цренајца.

Господину

Стевану П. Книћанину,

ђенералу и кавалеџу

у Тителу.

Званично.
Најскорије.

Високопочитајемо Господине Чико!

Мој понизни поздрав Вама Господине! Данас дођоше једна стотина Србијанаца од Перлеза а с њима тобџијски официр Степа. Ја сам им казао, да Вас овде причекају, јер би и онако доцкан

приспели на бојиште. Г. Тодоровић,¹⁾ Херди²⁾ и сви напред одоше. Перцел је ту у Кикинди с његовом из Бачке војском. Ја сад полазим у Меленце и даље у Тител.

Дођите, господине Чико, само што скорије, иначе ће пропасти овај ваљани добри народ.

Ваш верни синовац

Јован Стефановић, Црепајац мајор с. р.

У В. Бечкереку, 12. априла 1849.

4 сата после подне.

NB. Сада баш дође жалосна вест, да се у Чакову налази већ једна непријатељска чета. То би зло било.³⁾

VI. Писмо.

Од народног мајора Стефановића-Црепајца.

Господину

Стевану П. Книћанину

ђенералу и кавалеру

у Жабљу.

Званично.

Хитно.

Високопочитајемо Господине Чико!

Где сте за Бога!

Овде горе не може бити. Ако сад непријатељ удари, сви одоше до врага. Белоцркванска регимента, ви звате каква је, у ватри лоша, готово сами Власи. Перцел је у Т. Бечеју.

Господине!

Дођите, то Вас у име овдашњег народа молим, јер овако несрећна опстојатељства нису никада била. Нико нема да заповеда, нико нема да слуша. Наши људи убијају, арају без примера. Ја већ не знам шта да се ради. Нико живи поверења нема у Тодоровића а сви вичу на оне друге команданте.

Дакле повторително молим, дођите, Господине.

Ваш верни синовац

Ј. Стефановић - Црепајац

нар. мајор с. р.

У В. Бечкереку, 13. априла 1849.

NB. Дошло ми је да манем службу и све пак да као прост војник војујем.

(На полеђини има запис: Примљено у Жабљу, 15. априла 1849).

¹⁾ Ђенерал и командант српско-банатског војеног кора.

²⁾ Потпуковник Херди, шеф ђенералштаба срп. бан. војеног кора.

³⁾ Авангарда Бемове војске.

VII. Писмо.

Од народног мајора Стефановића - Црепајца.

Господину

Стевану Книћанину
ђенералу и кавалеру

у Жабљу.

Званично.

Хитно.

Драги Господине Чико!

Перцел опет потучен. Да бејаше јошт два сата по дану, не изнесе Перцел ни један топ, ни једну главу из наше миле домовине.

У два сата кренусмо се. Пуфер напред, ја с њиме.

Ми дођемо до Кишове одаје и ту видимо непријатеља. Ми узесмо таки позицију. Пуфер на десном крилу, уз њега под његовом командом један батаљон Ваших храбрих »диштрикћана« под командом Бесарабића.

Лазић је остао да чува Бечкерек.

Царски уланери стајаху иза диштриктског батаљона.

Непријатељ прво на Одају удари, јер је то кључ наше позиције био.

Наше лево крило бијаше наслоњено на друм у Меленце.

Непријатељ, побојавши од Тисе и од Вас који би могли преко Тисе прећи, повуче се извајпре јошт лево, као да нас закрили.

Услед незгодног случаја напусте Варадинци Одају, која је готов редут био.

Непријатељ почне наше гонити.

Лево наше крило без сваке опасности такођер попусти и пође натраг. Цела линија дакле ретерира.

Драги мој Чико!

Тад сам Бога у помоћ позвао и потрчим од левог крила к десном.

Ал диштриктски батаљон у реду и у маси стоји каменом стубу српства нашег сподобно.

Ту им изговорим слово, ту их опоменем да Ви, Чико, њин отац сад у мислима на њих гледате, зато да се јуначки држе.

Штурм — јуриш — хура цео батаљон, Бесарабић и ја шњима и за 2—3 минута узедоше наши славни јунаци, цвет наше војске, бајонетом у руци, редуте и целу Одају.

На то опет и Варадинци пођу напред.

Непријатељ у највећем нереду почне бегати, услед чега дозовем царске уланере да за њима јуре. У том наступи по-

мрчина на жалост. Но наши славни Диштрикћани одоше за непријатељем.

У том истом часу приспе панчевачка 3 батаљона од Елемира у десно крило непријатељу. И тако се наши ослободише.

Добро су се држали Херди, Пуфер, Бесарабић, Шаван, капетан Миленковић и сви варадински официри.¹⁾

Особито се држао топиџски командант Вноровски, који је без сваке војске с топовима остао на првој линији и пуцао.

Најбољи међ најбољима био је Ваш диштриктеки батаљон. А, Чико, међу онима, који су се за свој род борили, био је и ваш синовац.

Чико! Без сваке хвале само Вама са чистом савести и задовољан собом кажем, да се јучер тамо аванзирало, где сам ја приспео.

Но то је моја бедевија
заслугу имала, јер је

.
Даклем с' Богом
Бог вас поживео да

Ваш верни синовац

Ј. Стефановић

мајор с. р.

В. Бечкерек, 18. априла 1849.

(Тачкама означена места на крају овога писма исцепана су, сигурно онда кад је примацац писмо отворио, јер се ова места налазе баш испод печата).

VIII. Писмо.

Од ђенерала Кићанина.

Господину

Јовану Стефановићу Прецајцу
народноме мајору

у Томашевцу.

Драги мој Сивовче!

Као што сам Вам писао, да се веома радујем, да су моји храбри синови Диштрикћани мејдан одржали и тиме мени као њеном оцу — а и народу српском — чест и славу придобили.

¹⁾ Кад сам једном мога оца питао зашто је у овом писму, упућеном Кићанину, поменуо и Хердија међу онима који су се храбро држали, а овамо је исти био спреман први да бега, он ми рече, да за љубав оште слоге није хтео да представи ђенералу Хердија као кукавицу, знајући да га Кићанин мрзи и да би био кадар писати му и пребацити му његово невојничко понашање. Доцније су се — заврши мој отац — и Кићанин и сви остали команданти и сами уверили да је потпуковник Херди био страљивац.

Изјавите им моје особито благовољеније и искрени поздрав.

Ми смо јуче, мислећи да ће те и Ви, по писму вашег победоносног ђенерала, напред ступати и непријатеља наново напаста. пошли из Жабља преко Чуруга, Фелдварца на Српски Бечеј и заиста, Синовче, ми смо исто место не само заузели били, него смо до 20 кола са солдатурама напуњени, заробили — на дамшиф мађарски пуцали и једек од шлена пресекали и за-добили. Ту је било за нас доста ђара — 9000 лебова, 10 акова мађаратера и једно буре црна вина. То нам је добро дошло. Јербо леба нисмо имали. После тога пођемо у правцу Турског Бечеја рекогносцирати и нађемо две скеле које привучемо к нама. — Ми смо се овом ђару веома радовали, јербо смо намерни чим топове Тодоровића чуђемо, у Банат прећи и непријатеља са леђа нападати. Но јест! У место радостан глас од топова ваших да чуђем, добиђем на велику жалост моју да сте ви — без и једне пушке — Бечкерек оставили и у Томашевац ретерирали. Можете мислити како ми је било. Ја сам онда наравно морао се повући на Јарак где и сада пребивам. Чуо сам да се један Перцелов војник породно и сива добио. Ето од каквог јунака ви ретерирате.¹⁾ — Да нисмо Тодоровића добили, ми бисмо могли војни пароброд Перцелов задобити, јербо му је пут одсечен био. — Он је имао 6 великих топова. Ми смо на њега неколико топова избадили и он је такође то исто учинио. Грдна штета, Све је то због вас. — Данас смо хтели на Бечкерек ићи, јербо смо чули да јошт Перцел Бечкерек заузео вије, но војска ми је веома уморна, јербо смо ово дана дан и ноћ марширали — но опет сам једну јаку патролу у Елемир и Арадац послао да се поуздано известим је ли тамо непријатељ или не. Иста патрола има настављеније да мађарске плачкаше, — који наше Србе плачкају, — растерају.

20. априла 1849.

у Жабљу

Будите здрави, то вам жели
ваш благонаклони стриц
генерал **С. И. Книћанин** с. р.

На коверту овога писма има ова прибелешка:

»Ово писмо које је ноћу дошло са осталим на г. Генерала управљеним писмима, отворио сам случајно у тој мисли да је и таково на г. Генерала управљено, а да га прочитао нисам, о томе вас на моју чест уверавам. Збогом.

22. априла 1849 у Уздину.

ц. кр. мајор **Јанош** с. р.

(Мајор Јанош био је ађутант генерала Тодоровића, о коме се у овој прибелешци говори).

¹⁾ Тада се у велико говорило да је у Перцеловој војсци била и једна амазонка, којој се десно мајер, те се у догору породица.

IX. Писмо

Од народног мајора Јоце Стефановића Црепајца.

Господину

Ђенералу и кавалеру
Стевану П. Книћанину

(није означено где)

Драги господине Чико!

Са радешћу вам јављам, да и Ви и ја и цео наш народ потпуну сатисфакцију добисмо. Хвала милостивом Богу! Мајерхофер се добро у свему показао, а и Свети Патријарх. Тодоровић јавиће се болестан. Херди одлази Бану. А наш вредни и способни г. Пуфер добија команду и ја к њему долазим као генералштабс официр. Г. Пуфер ће све чинити што је и како могуће. Та доста је када ваше високопочитаније имаде. Но једно јошт остаје. Ви сте од народа љубљени. Издајте народу једну прокламацију у којој му јављате да је сада доброг и способног команданта добио, који свако поверење заслужује. Ја ћу сутра у име Божије Пуферу.

Са овим радостним гласом о промени великој остајем са високопочитанијем

(Без датума)

Ваш верни синовац,

Јоца Стефановић Црепајца с. р.

NB. И Мајерхофер и Св. Патријарх примораше ме с'отим опет царски официр остати, да се не би „демонстрација“ у народу правила. Чико! Ја љубим народ, ал нисам претеран, ја радим за народ, ал' га нећу никада бунити

Јоца

Испод овог текста има прибелешка, писана руком мајора Стефановића Виловског, 1874. год. Она гласи:

„Примечање 20. августа 1874. у Салмансдорфу код Беча. Ово писмо писано је у Земуну 23. априла (5. маја) 1849. и то, пошто је од Пуфера дошло писмо, у ком мени мој постукач одобрава, и којим су ме Мајерхофер и патријарх Рајачић приволили да тргнем оставку и да одем Пуферу као шеф ђенералштаба. Али, на жалост, оно писмо фали, што сам га претходно писао и у коме јављам Книћанину, шта се збило како смо срамно бегали из Бечкерека у Томашевац, како сам ја лично увређен у ратном савету и тиме приморан да поднесем оставку. Овога по мене велеважног писма у актима Книћаниновим нема. Иначе тачан опис догађаја од меленачке битке па до уздинске садржи мој допис у »Застави« од октобра 1872.

Јоца Стефановић Виловски
мајор

X. ПИСМО

Од народног мајора Стефановића

Господину

Џеперату и кавалеру
Стевану Книћанину

У Мошорину

Званично.

Курир.

Високопочитајем Господине Чико!

Јављам да сам се пошкрбио и да сам сад стигао овамо са четири 12. фунтовна топа, са коњима и муницијом.

Г. полковник Пуфер наименовао је мене за команданта Титела ако г. Бунчић не буде ту.

Но даље ми налаже, да се Вама ставим сасвим на диспозицију. Зато дакле изволите са мојом персоном комендирати како за добро нађете. Ја ћу учтиво слушати.

Тако исто изволите заповедити шта да се чини са топовима.

Моје је понизно мњење да два топа остану овде, а два да оду у Вилово, јер од Вилова морају се непријатељске каубице далеко држати, иначе ће село горети, пак ће војску забунити. У Мошорину то није бојати се.

Када би Ваше Високоблагородије изволело мене за команданта у Вилову, а г. Бунчића овде наименовати, ја би се радовао, но то није могуће због малог ранга.

Даклем ја се поклањам без икакве жеље (осим што би најволнио поред Вас, чико, бити) Вашој високоразумној наредби.

Са највећим високопочитанијем

Ваш верни синовац

У Тителу, 9. маја 1849.

Јован Стефановић Црепајац с. р.

нар. мајор

NB. За четврт сата стиће овде батаљом г. мајора Шована. Заповедите, шта има шњиме бити.

Стефановић

XI. Писмо¹

Господине!

Истипа је, да су Мађари ушли у Бечкерек, но само са 5 топова и 1000 војника, а остало је све у Меленци, јер се Мађари боје, да им ја иза леђа незапћем, ако би и даље напредовали, сипоћ су Мађари на Бачки Бечеј читав сат са пароброда пуцали, мислећи, да сам ја још у Бечеју, но на жалост морадо ретерирати због неодржане од г. Тодоровића речи. Кад је г. Тодоровић у Томашевац дошао, онда је на предложене Хердијево решено, да се ретирају у Белу цркву, а овамо све напусти, на то г. Стефановић мајор дигне се и протестира противу тога говорећи, да није праведно оворлки народ упропатити без нужде, а Херди, кад му одговори, да он неће да зна за народ, него за царске топове и династију, онда исти Стефановић даде оставку на царску службу и оде у Панчево. Речено закљученије Диктатора Херди-а тако је опечалило Панчево, да су Панчевци одма закључили депутацију шиљати Мађарима и њима се предати, но Николче Костић предложи,²⁾ да се најпре депутација пошље г. Патријарху, и њега пита о стању ствари, и тако је и учињено, но пре овога ја сам писао обшеству панчевачком, да у случају ретерале Тодоровићеве мене о томе благовремено извести, пак ћу ја одма оставивши на Виллову и Мошорину посаду, са свом војском к Панчеву похитати и нећу Панчево напустити, док један мој војник траје и тако само, ако за благовремено извештен будем, да је Тодоровић куд одмарширао, ја одо у Панчево. Правитељство српско чувши да г. Тодоровић непрестано ретерира, и да сам ја у Бечеју, бојећи се у томе какве издаје решило је мене и моју војску у Субију позвати, но Представник Књажески г. Патронијевић, коме је то наложено, да то учини, једно због тога, што је руска војска у Маравију већ и у Ердељ прешла и даље на Мађаре ударати намерна, а друго што је светли Бан у Осеку и напослетку због тога, што је и г. Патријарх и Мајерхофер и Руски

¹⁾ Ово је писмо нађено без натписа и без куверта, тако да се не може позитивно казати на кога је управљено. Но, узевши у обзир на ком се месту нашло, може се претпоставити да је било управљено на покојног ђенерала Перу Бигу. Мајор Стефановић Вилловски, коме су биле тачно познате прилике и личности и који је свестрано оценпо ово Кнџаниново писмо, такође је дошао до закључка, да оно није могло бити управљено ни на кога дрргог, него само на Бигу, што се у осталом, види из завршетка, где Кнџанин адресанта моли да поздрави све пријатеље народа и цара, а особито пуковника (доцније Феддлајмајстора) Мамуду, јер се зна, да се Бига тада налазио уз овога.

²⁾ Кнџанин га назива Костићем, ади, као што изгледа, погрешно. Драт. М. Павловић у својој књизи Србија и српски покрет итд., који се позива на својеручно писмо Николчево Гарашанину, помиње га као Николчу Стојановића, што је свакојако праваније. Ова пометња у презимену долази отуда што су се у оно доба многи називали час једним час опет другим именом. У овом случају означују презимена Костић и Стојановић једну и исту особу. У народу је био познат под именом Николчета.

Конзул молио, Правителство Српско речено закључење неизвршује, — није мене позвао натраг, него је само питао, у каквом се стању налазим. Ја сам г. Тодоровићу писао толико за његову ретераду, да ће се сигурно на мене расрдити, но ја зато не марим, нити тражим какву милост, јер сам само дошо, да заповеди Тодоровићу, да напред иде, и да не ретерира и он ми је одговорио, да је заповедио то исто Тодоровићу. Моје мњење ја ћу г. Бану као мужу, коме срећа словенства и јединства монархије највише на срцу лежи, предложити и доставити му, како би требало напред одавде оперирати, уједно ћу му и то представити, да би потребно било, још сада у виду имати и постарати се, одакле ће се грдне штете Србима од Мађара учињене накнадити, а он сигурно својом важношћу код двора може много на то дејствовати. У осталом поздравите тамо љубазно све пријатеље народа и цара, особито г. Мамулу¹⁾ мога комората, коме и ово писмо знања ради саопштити немојте пропустити. Јесам ваш

У Жабљу, 22. априла 1849.

Почитатељ и брат

С. П. Книћанин

¹⁾ Генерал Лазар Мамуда, тада ц. кр. цуковник био је доцније гувернер у Далмацији, Умрo је и сахрањен је у Бечу на Марковом гробљу.

СИТНИЈИ ПРИЛОЗИ

ИСПИТИВАЊУ СРПСКИХ НАРОДНИХ ПЕСАМА.

НАПИСАО

АНД. ГАВРИЛОВИЋ

—...—

I

Стојан Степојевић.

У познатој лепој песми „Смрт војводе Капце“ (Вук II, 80) набрајање имена Ђурђевих војвода чешће је привлачило пажњу испитивача народних песама. Али ни половина имена није осветљена или потврђена историјским личностима.

Пре свега, о самом се војводи Капци није могло ништа поузданије рећи.

Пок. И. Руварац у својим раним истраживањима застао је и код тога питања, узимајући да се ту мисли на Радоњу Кратовца. Више се — као што ми је годину пред смрт писао — није ни враћао на то питање никако.

Ст. Новакковић држи да је име Капца деминутив од каквог страног имена на пр. пољскога Казимира.

Додајем, да се у светогорским записима помињу путници и поклоници из Хапце и Капце, према чему би Радоња Капца могао бити Радоња из Капца. Али је ово само узредна напомена. —

У песми се помиње и елчи-баша Дојчевић Вук. II. Руварац (у Годишњци XX) узред помену, како је о њему знао нешто Ст. Ђубиша. На моје чуђење поштовани је историк одговорио: „Ја сам то тек онако поменуо, нити мислим да је Ђубиша могао ништа знати о Ђурђевим војводама.“

Том је приликом Руварац показао како је песма збиља красно сачувала име и презиме Ђуре Големовића, војводе деспотова, коме је нашао потврде у савременој белешци.

Ако се овоме дода Чед. Мијатовића, Ст. Новаковића и П. Руварца истраживање о Облачићу Раду, па за тим оно, што Руварац помену о Грчићу Манојлу (Годишњица XX), као и оно што се зна о Дамјану Шајновићу, сину Шајпина из доба деспота Стефана Лазаревића — онда је то све што се до данас учинило за историјску потврду оних имена које песма помиње.

Међу тим је Руварац у поменутој Годишњици, и ако опет са свим узгред, обратио пажњу на другу једну околност. У песми се вели да су са Ђурђем за трпезом дванаест војвода, који се набрајају редом. А када се сва имена преброје, излази војвода свега — једанаест. Али — вели Руварац — „један к'о ниједан“, па после те напомене пређе на помен Ђуре Големовића.

Чини ми се, да се тој малој загонеци ипак може наћи одгонетљај.

Ђурађ — вели се у поменутој песми — разапешатор :

Под шатором седе пити вино.
 Посађује до десна колена
 Елчи-башу Дојчевића Вука,
 Па до Вука Бошка Рајчевића,
 Па Стојана Степојева сина,
 Па до њега Јовицу Ресавца,
 Кучајинска бојна копљеника
 Од Ресаве лепе воде ладне;
 Па до њега Големовић-Ђуру,
 Па до Ђуре Орловића Павла,
 Па до Павла Радо-бег Мијајла,
 До Мијајла Грчића Манојла,
 До Манојла Шајновић-Дамњана.
 До Дамњана Облачића Рада,
 А до Рада Каицу Радоњу;
 Каицом је совру зачелио
 Спрох' честитог лица краљевога.

Празницу, коју је овде учинио певач или преписач или, најзад, штампар, није тешко уочити. Она је одмах у почетку и налази се онде где певач вели :

Па до Вука Бошка Рајчевића — и одмах прелази:
Па Стојана Степојева сина.

Када се уочи како певач везује помен једнога имена за име које одмах после њега долази, види се да између имена Бошка Рајчевића и Стојанова има неке празнине. Та је празнина још јаснија ако се уочи да се за Стојана просто вели да је Степојев син, — а Степоје се нигде и не помиње!

Али је од свега занимљивије што се та празнина врло лепо попуњује другом једном песмом, која нема ни близу песничких лепота Вукових песама, али Вукову песму о Кајици баш на томе месту попуњује онако како се, у повољном случају, један текст старога рукописа попуњује другим рукописом.

У фељтону политичког дневног листа „Народа“, који сам уређивао преко лета 1902. године, штампао је Моја Хрваћанин, један од садашњих у Загребу осуђених Срба, повише народних песама из Дубице и околине. У збирци коју ми је тада Хрваћанин ставио на расположење, налази се и песма о смрти војводе Канце. Она је једва за половину Вукове песме, и није ништа друго до слаб извод од песме какву је Вук имао. Али је у њој — дванаест војвода. Њихова су имена иста, само што певач после деспота Ђурђа ставља:

Десно оца а лијево сина,
Десно старог војводу Стјепана,
А с лијева војводина сина,
Млађахнога на гласу Стојана.

За тим долазе, опет произвољним редом, набројана остала имена.

Држим, да се овим попуњује Вуково набрајање Ђурђевих војвода, јер је Стојан син Степојев у једној а Степанов у другој песми.

Остаје само да се види, да ли се које од ова два имена може осветлити историјом. Мислим, да је у том случају помен Степанов са свим на своме месту.

У 51. књизи Гласника Српског Ученог Друштва штампао је Иван Павловић стари рукопис о преносу тела Светога Луке у Србију за владе деспота Ђурђа

Бранковића, па се на стр. 92. казује, како је Ђурђе у посланство, које ће се старати о преносу светитељеву, одредио и „*муџа благородна и богољубива Стефана*.“ Тиме нам се казује, да се један од најзнатнијих великаша деспотових звао Стефан, а и песма нам казује то исто са додатком да је он имао и сина Стојана.

Наведене врсте потврђују, дакле, биће једног лица и попуњују једну лепу народну песму тамо, где је недостатак био толико видан.

II

Јован Новаковић.

У варијанту песме о зидању Раванице, у другој књизи Вуковој, набрајају се личности за Лазаревом трезом, па ту видимо:

До Стевана Кучаинца Јова.

У мало раније поменутој песми о смрти војводе Капце налази се међу Ђурђевим великашима и тај војвода:

*Па до њега Јовицу Ресавца,
Кучајинска бојна копљеника
Од Ресаве леце воде ладне.*

Ко је то?

Колико ми је познато, о њему нема засебних песама, а ни историји ипје позната личност његова. Могло би, дакле, бити да је његово име песма упамтила а историја не прибележила, и ако је некада, можда у доба када га песма и помиње, живео и радио.

Може ли се тако узети?

У сачуваном и ако позном одломку поменика благовештенскога манастира у Ждрелу на Млави, који ће бити посебно описан и објављен, помиње се и *Јован Новаковић, војвода и господин Кучајне*.

Према томе је народна песма добро упамтила једнога великаша онога доба када су чинјени последњи напори да се сачувају последњи остаци некадашње

државне снаге српске. Да ли та личност припада Лазареву или Ђурђеви времену, не може се само по једном таквом запису одређено казати. И у једно и у друго доба Браничево је било поље рада ондашњих наших државника.

Овом приликом да поменемо како је народна поезија упамтила једна а историја друга лица из овог знаменитог периода наше прошлости. Једно памћење обично не пориче оно друго, али се не може узети ни да се она узајамно допуњују. Док песма, на пример, ређа низ сјајних имена косовских војвода, историјске забелешке помињу тек по некога; док летописи помињу Лазареве војводе Црепа и Витомира, дотле песма пева о другима а о овој двојници ћути.

Тако је, врло вероватно, било и с личностима из доцнијега доба, Ђурђева. Пример је, било за једно било за друго време, у помену Јована Новаковића, „кучајинска бојна копљеника“.

У сваком, пак, случају — списку оних лица које песма помиње а историјска грађа потврђује ваља додати и име овога старог велможе.

III

Смрт Рада Неимара.

Данас се већ добро зна да је песмин Раде Неимар — протомајстор Радич Боровић, који је зидао Љубостињу па, вероватно, и ранију Раваницу, по којој га је песма и упамтила. Али има још једна, до данас необјављена, народна песма у којој се, на друкчији начин, пева о Раду Неимару. Та је песмица по све рудиментарних особина.

Избегавајући на овоме месту сваку реч која би могла изазвати полемику с оном страном којој се чини неоснованим моје мишљење о поетским рудиментима нашим, морам казати само нешто мало ради потврде коју даје и поменута народна песмица.

У неколиким својим расправама, објављеним у Гласу С. К. Академије или у Radu jugosl. Akademije

или и на другим местима, ја сам разлагао и заступао ново једно мишљење о развићу наше епске поезије. По томе мишљењу све до пред крај петнаестог века наша је народна поезија била мешавина епско-лирскога певања. Предмети нису приповедани него су само додирвани, наглашавани, и све је казивање врло кратко, тако да се раније песмице према пространству потоњих развијених епских песама потпуно губе. Таквих је песама у главном нестало када је настао период чистог епског певања, и шта је све са њима могло бити ја сам се старао разложити у поменутих ранијим прилозима. Ту сам гледао прибрати, колико се могло, сачуване образце некадашњег певања, па сам у једном прилогу („Поновно певање народно“, Глас 72) поменуо и ово: „Једна песмица, у свему рудиментарних особина, која пева о смрти Рада Неимара, сачувана је у народу до најновијег доба, и ја ћу је објавити у целини на другом месту“.

Ту је песмицу 1893. на путу по Црној Гори забележио пок. О. Глушчевић, и ја је овде наводим по његову запису.

Песма гласи:

Цркву зида десет неимара,
 Цркву дижу — црква се обара.
 Говорило десет неимара:
 »Да зовемо Рада неимара,
 »Да он нашу грађевину сврши«.
 Дође њима Раде неимаре,
 Сузе лије, њима проговара:
 »Браћо моја, десет неимара,
 »Ја сам многе цркве подигнуо.
 »Задужбине наших цара славних:
 »Под овом ћу себе сахранити«.
 Изведоше врхом до облака.
 Ал' се црква сруши на гомиле,
 Те погibe Раде неимаре.
 Живо оста десет неимара.

У Црној Гори постоји и причање народно о такој смрти Рада Неимара, и о томе је писао нишки епископ Ипканор у својим скупљеним списима.

Песмицу објављујемо као прилог библиографији поетских рудимената.

IV

Један туђински мотив

„Царица Милица и Змај од Јастепца“ (Вук II, 43) казује како Милици преко ноћ слѣће с Јастрепча змај, који је, преко воље њене, љуби, те је зато бледа и увела. Даље се пева како змаја убија Змај Огњени Вук. Шта је послужило овде певачу као основа за песму и шта га је, позније, одредило, да у таку грађу унесе историјска имена Лазара, Милице и Змај — Огњенога Вука — све су то питања посебне врсте.

Имајући задаћу да докаже како су се наше епске песме народне развиле из прознога приповедања, др. Т. Маретић у 97. књизи *Rada jugosl. Akademije* на стр. 88—89. указује на две паралеле које је нашао у зборницима Афанасјева. У даље указивање вероватнога порекла тога мотива Маретић се није упуштао. Зато додајем ово неколико врста што даље долазе.

Године 1887. штампана је на немачком песма К. Херцена под именом „Скандинавска скаска о рибаревој љуби“. У прози преведена та скаска гласи овако:

„Ветар хуји, обара стара дебла и ваља морске валове. Све се повукло у своје кућице; само стари рибар, борећи се с елементом, напреже последњу снагу да се на трошком чуну приближи обали.

„И Бог му поможе. Ено га на суву, где извлачи и тврдо везује чун, па се, уквашен морском водом, жури својој топлој колиби. О, како јој се радује, јер му она допушта залогај у сувоти и мирни почивак!

„Отвори, дете, врата!“ кличе пред колибом, и љуба му, сузних очију и бледа лица, отвара улаз. „Ти си плакала? Зар ме тако дочекујеш, мене кога си избрала да младости својом подмладиш?“

„А она му онда казује како јој је дојадно змај, који јој долази сваке оне ноћи када стари рибар по мору мреже растура, те је силом љуби. Измампо јој је заклетву да ће све чувати као тајну, али она не може више да одоли и зато казује све.

„У том страховито духу ветар, од чије силе зархташе највише катарке и продераше се најскупоценија једра. А шта ће сиромашка колиба? Шкрипнуше

њене греднице, али се она одржа. Само се врата широм отворише, као да их је бес разломно.

„Шта је, љубо, што си тако пребледела од страха?“ — „Ено га! ено оне утвари, како ми с врата прети! Али не, ја сам твоја, брани ме!“ — И несвесна му паде у наручја.

„Горе од рањене звери писну немам и нестале је: пљуснуше морски таласи и прогуташе је. А поплашени рибар на рукама држи своју младу љубу у несвести, покушава да је згреје старачким дахом својим, дрхти али се нада, и чека зору да обасја њен лик који је хладан као комад леденога кристала“...

Врло је лако уочити шта је у овој скандинавској скасци слично и управо истоветно с оном грађом која је, у нашој песми, везана за историјска имена. И према томе држим да је мотив порекла скандинавскога и да је ишао одатле и источно и јужно, те је походно и руски и немачки и српски народ, па, вероватно, и даље тражио средину која ће га примити и на свој начин обрадити.

V.

Хајдук Милутин.

Бавећи се по други пут у Бечу, Доситије Обрадовић изгуби на некој домаћој забави од својих пара два петака, па онда напише песму „Плач за два петака“. Неки дан доцније придобије, на истој игри, своје новце натраг па, продужујући шалу, напише „Песму за два петака“. Ова се друга његова песма овако почиње:

Ја сам звао на помоћ ми Краљевића Марка,
Младог Мусу Арбанасу, и Рељу Бошњака,
Те сам опет придобио моја два петака.
Молио сам и звао сам Војеводу Јанка,
И његова млад' делију, Секулу нећака,
И тако сам придобио моја два петака.
Сердечно сам призивао Змај огњена Вука,
Милутина Арамбашу, на гласу ајдука,
Радивоја и Грунцу, и старог Новака,
Зато и сад опет владам с моја два петака....

Ово набрцавање јунака из српске народне поезије показује како је Доситије знао доста народних песама

и о Марку, о Рељп, о Сибшњанин Јанку, о Секули и Змај Огњену Вуку, па онда о главним лицима песама хајдучкога круга: о Старини Новаку, Радивоју и Грујици. Све је то интересантан прилог за испитивање онога што је знао Доситије из традиционе литаратуре. Али једно име постаје повод за даља истраживања.

Уз остале јунаке народнога певања Доситије помиње и:

„Милутина Арамбашу, на гласу ајдука“.

Ко је то?

Ван сумње је да певање о разглашеном хајдуку и харамбашини иде у круг хајдучких песама, и вероватно је да је Милутин био предмет обилнијега певања, када га Доситије ставља у ред најпопуларнијих јунака народне поезије. Само је Милутин могао припадати и новијем периоду, за оно доба можда најмлађем кругу народнога певања.

Колико ми је познато, о хајдуку је Милутину врло мало писано. Он је управо само једном поменут у проф. Мипенка Вукићевића расправи о горским хајдуцима, и по томе би хајдук Милутин био наш Шумадинац који је пред сам устанак Карађорђево једном приликом жртвовао себе да би спасао читаво село. О томе је пок. Ст. Јевтић писао и спев под именом „Милутин“. Али ја мислим да то није онај Милутин о коме је овде реч. Доситије се бавио у Бечу последње десетине осамнаестог века, а већ је одавно пре тога морало постојати певање о хајдуку и харамбашини Милутину. Зацело није у Бечу могао Доситије слушати песама о томе: што је песама знао морао их је слушати раније док се бавио по крајевима у којима живи његов народ.

Које времену ближе хајдук Милутин припада, и је ли савременик и. пр. Чупе Капетана и осталих његових јунака, као што се по неким знацима може мислити — не могу знати. Поуздано је само толико, да се оно певање које се тиче Доситијева хајдука Милутина није могло тичати ма које позније личности.

Али у накнаду за то могу овде навести једну нештампану народну песму, која се тиче Доситијева Милутина. Та је песма из једне старе песмарице с краја осамнаестог века, каквих је међу угарским Србима било тада много код писмених и полуписмених лица и

какве су имале многе куће чувајући их као нарочиту забаву породичну. То је управо било оно доба, када је народна песма већ била постала неодољивом, и она се наметала књизи и књижевним људима онога доба. Тада се цитати из народне поезије готово и нехотице наводе чак и у приватним писмима, па се народна епска песма уноси и у такве рукописне песмарице у којима је главна садржина лирска, бедно-књижевна и народна.

Песма је без назива и гласи:

Мили Боже, чуда невиђена.
 Што се прича по том белом свету!
 Реч отиде од уста до уста
 — Ријеч није свилена марама
 Да је свијеш и у недра метеш —
 Те казује чудо од јунака
 Харамбаше младог Милутина,
 Чудно чудо, нигде га не било!
 Санак засп'о млади Милутине
 На криоцу своје заручнице
 Повошите цуре Лепосаве.
 Санак засп'о, у санку видно:
 Два му змаја пала у двореве.
 И одвели цуру на срамоту.
 У сну јунак сузе проливао
 Од јада му срце препуцало —
 Од љутог се бола пробудно.
 А кад јунак очима гледнуо
 И видно младу Лепосаву,
 Он јој оде санак казивати.
 Ал' да видиш чуда од девојке.
 Она њему хитро одговара:
 »Заручнице, млади Милутине,
 »Јеси хајдук и јунак на гласу,
 »Од имена плаше ти се Турци,
 »Ал' је теби конак гора чарна.
 »А трава је мекана простирка,
 »И покривач озго небо плаво,
 »Хајдук двора имати не може,
 »Дворе ће ти порушити Турци,
 »И одвести теби заручницу.
 »Већ чу ли ме сада, Милутине,
 »Волиш ли ме колико ми кажеш,
 »Ти отиди својој старој мајци,
 »Нек ти прости храну материну,
 »Па јој живо извади срдашце,
 »И донеси да ме оно чува,
 »Милутине, тако ј' од земана!
 Кад Милутин разабрао речи,

На зле муке јунак ударио :
 Жао му је своје старе мајке,
 А не може љубе прегорети.
 Све мислио на једно смислио,
 Он одлази остарелој мајци,
 Да му прости храну материну,
 Па јој вади срце из недара,
 И носи га својој заручници.
 Ал' да видиш јада изненада,
 На Турке је јунак ударио,
 Те стрељају страшнога хајдука,
 И тешких је рана допауо,
 Па се хвата горице зелене,
 И он стиже до белог двора.
 Тад' се маши руком у недарца
 У недарца кржаве кошуље,
 Те извади срце материно,
 И својој га даје вереници.
 Ал' мајчино срце проговара :
 »Чедо моје је л' ти рана тешка ?
 »Можеш ли ми преболети, сине ?«
 Тада јунак грозне сузе проли,
 Па запали пребијеле дворе,
 Да у њима сагори девојка,
 Од зла рода нек нема порода.
 Па узима пушку по средини,
 И пресреће Турке зулумћаре,
 Спротињу од Турака брани,
 Не би л' Бог му опростио грехе
 И овога и онога света.

Као што се види, предмет је ове песме истоветан с познатом бретањском легендом која је и у нас постојала популарна по преводима савремених писаца француских. Откуда тај мотив код нас, је ли он, према томе, у Бретањи дома или је свему извор на трећем месту — све су то друга, и врло важна, питања.

Овде је главно да се овим примером потврђује навод Доситијева.

Врло је карактеристично да су у нашој народној поезији осамнаестог века толико чујни сентиментални тонови. Треба се, поред ове песме, сетити да је у то доба од толиких песама баци елегијска »Хасан-агњаница« прва стекла познанства у Европи и обратила пажњу у туђега света на српску народну поезију. Је ли све то била само случајност или је време собом донело ?

VI

Петар Војичић

У извештају о Нишкој Гимназији за 1904.—1905. школску годину расправљао сам о оној песми коју је, без њенога имена, штампао, М. Ђ. Милићевић на 532—534, стр. „Кнежевине Србије.“ Песма пева да је јунаштво, о коме она казује, учинио Петар Војичић —

Храбри војник баурићске војске
И капетан војводе Молера.

Догађај нам је познат из причања проте Матије Пенадовића („Мемоари“ стр 16.—17. у новом издању С. К. Задруге). Ту прота казује како му је отац причао ово:

„Ја одем у Ваљево и опет почнем чете скупљати, међутим дође Фендрик Јован Вујадновић... Тај Јован доведе са собом око 30 фрајкора. Међутим неки Гуша, поглавица *Бачевачки*, скупно је своју чету и дошао у Лесковице, одвео седам роба и отерао много оваца. Ми покупимо чету и са оно 30 фрајкора одемо тајно преко планине; ноћу се прикучимо *Бачевцима*, и оданде у зору ударимо на оба два места, и заробимо 70 душа. Турци се жестоко почеше бранити; њихов старешина *Гуша Мустабаша* узја на хата а мач у руке и управ потрча сокаком, а *Ђока Мићановић* (из села Клинаца, сат и по ниже Ваљева, који је доцније постао страж-местером) дочека га на сред пута и *карабиљ опали*, а *Гуша падне с коња мртав*, а *Ђока притрчи*, *узе његов мач*, *одсече му главу*, хата његова ухвати и узјаше“...

То је било 1788. године, за аустро-турског рата, познатог у нас под именом Кочине Крајине. —

Песма пева исти догађај.

Тражи се јунак:

»Да запали Дону и *Бачевац*
»И погуби *Гушу буљубашу*,
»*Које меће робље на откуце.*«

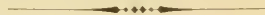
За тај се јуначки позив нашао јунак па с Турчином дели мегдан:

Пушка шуче, *Гуша земљи паде*,
Гуша паде, а *Петар допаде*,
Те келаву одсече му главу,
И однесе вису баурићском.

Јунак је, дакле, Петар Војичић.

У поменутој расправи о тој песми и о томе јунаштву ја сам закључио био да је о јунаштву Ђоке Мићановића, онаквом какво описује прота, морала постојати песма. За тим се, после дваестину година, морало десити нешто ма колико слично, када се одликовао Петар Војичић, те је и о томе певано — па је од та два певања остало оно што је Милићевић забележио на име млађег јунака. Остало је било да се учини још двоје: да се утврди биће Петра Војичића и да се нађе доказ за певање о Ђоки Мићановићу. Оно је прво учињено још онда помоћу писма Правителству-јушчега Совета војводи Петру Молеру. Друго је било остављено времену.

Данас, пак, у потврду свега могу забележити да има песама и с именом „Мићановић-Ђока“. Једна песма, од које имам тачан препис, прилично дужа од оне коју је штампао Милићевић, пева о двобоју Мићановића с Турчином онако како прота прича и како и она, раније штампана, песма пева. Зато је и не наводим овде, и ако мислим да није штампана нигде до сада.

ИЗ ИЛИРСКЕ КРАЉЕВИНЕ

— ПОЛИТИЧКО-ИСТОРИЈСКА СКИЦА О СТОГОДИШЊИЦИ —

НАПИСАО

АНД. ГАВРИЛОВИЋ

Опет је дошло доба да се сетимо једне необичне стогодишњице. У великим валма, који су се са запада управљали истоку, Српство је с времена на време давало знаке свога живота и јављало се као цвет који се у таласима купа.

Најезда је Наполеонова већ поодавно била захватила периферију нашега народа. Она је већ пре тога покорила Дубровник и прекинула хиљадугодишњи његов живот државни. Имајући пред собом велике циљеве, Наполеон је преко многих мањих питања брзо прелазно. Па ипак док су дотадашњи владари чекали у предсобљу његову, он је подизао нове државе, формирао нова краљевства, састављао нове и делио старе целине државне. Пријатно је поменути, и ако није утврђено да је права идеја само отуда дошла, да је за образовање једне нове државне целине радио тада и један знаменити Србин. То је био Сава Текелија, који је силном цару унутро био меморандум, у коме износи мисао да од освојених јужнословенских земаља треба образовати нарочиту словенску државу. Збпља је после тога и постала једна необична краљевина, чијем је постанку ових дана стотина година, и ако већ давно и одавно ње нема.

Сам Текелија у својој аутобиографији, штампаној у Летопису Матице Српске, на 23. страни 120. књиге казује :

„1803. године смислим, гди су Французи били освојили Далмацију и Хорватску, да им дам пројект да би начинили од оне провинција особљиво краљевство, но пожеже ту су Хорвати, Кранци, Далматици и пр. то да не би један или други народ себе увређена или подложена другоме мислио, да томе краљевству мете се име Илирија, и тако ја представленије напишем језиком француским, потпишем се Ивановић, отац бо ми се звао Јоан или Иван, и однесем францускоме Елчији Шампани онда у Бечу сушчему; он је седпо с својим секретаром при асталу. Ја му предадо писмо запечаћено тим прошенијем, да га пошље Наполеону Императору, и не хотевши се упустити у разговор него одма поклонивши се изидем.“

Не много после тога отпочео се посао на формирању нове државе, и Текелија описује своју радост када је видео да се, вели, по његову предлогу поступа.

А године 1809. октобра 14. потписао је Наполеон декрет којим се установљава нова целина под именом *Илирске Покрајине* са границама према Босни и Херцеговини. Словенци, Хрвати и један део Срба бежаху главни становници нове државе коју и не зваху друкчије до Краљевином. „Илирска Краљевина — вели Наполеон у новом декрету од 3. децембра исте године — распрострањава границу великога царства мога до Саве . . . Ја ћу Отоманску Порту штитити, ако се она од енглескога утицаја отргне; ја ћу њу казнити, ако се пода лукавим и колебљивим саветима.“

У Београду је тада већ постојала Велика Школа. Може се рећи, онога сахата кад је о постању Илирске Краљевине дошао први глас, у географичко-историјска предавања уноси се важна лекција о значају нове Краљевине, којој се симпатично прориче најлепша будућност. Чинило се да је у томе добијена народносна накнада за изгубљени Дубровник.

Установивши тако државу, у којој су се као у једној заједници видели сви Словенци, Наполеон је оживео Илирију о којој се по старим списима говорило и што шта разбирало. Тиме је међу Словенцима изазвано дотле незапамћено одушевљење, које је највећи њихов песник онога доба изнео у оди, и доцније превођеној и препеваној српским језиком од Станка Врза,

Милоша Поповића и других. Валентин Водник у оди „Илирија оживљена“ клице:

„Наполеон рече: Илиријо, устани! Пона устајући пита: ко ме то зове на дан? О, добри витеже, зашто мети будни? Пружаш ми своју моћну руку и издигнеш горе! Шта ти могу дати, када су деца моја тако растурина...?! Набрајају се славна дела некадашње Илирије, па се казује нада да ће и Нова Илирија бити још славнија. Ода се завршује строфом:

„Коринт је стајао на челу Грчке, а Илирија лежи на срцу Европе. Коринту су говорили да је око јединства, а Илирија ће бити прстен Европе!“ —

За свога намесника у новој краљевини Наполеон постави прослављенога у бојевима *маршала Мармонта* са седиштем, као престоницом, у Љубљани.

Историја је Илирске Краљевине кратка, ефемерна. Она се завршује с Наполеоновим неочекиваним падом, али се помен њен уноси чак и у историју Шумадије од пре једног века.

* * *

Као што је познато, девет година српскога војевања приказују девет година српскога држања уз Русију. Али је у том периоду било и неколико изузетака, када су поједини српски мислиоци држали да ваља и преко традиције погледати даље. Познато је, како је Иван Југовић у једно доба резонувао: као што Руси имају рачуна да Срби буду у рату с Турцима, тако и Наполеон, који се спремаше против Руса па му требаху и Турци, има крупних разлога измирити Србе с Турцима; ту се може народна ствар свршити брзо и успешно, иначе „то је проблемо математическо, да Србија пасти мора.“ Зна се, даље, како се Сава Текелија у својој аутобиографији љути што Срби, имајући већ у својој средини кобнога Родофинкина, нису примили францускога посланика.

Ипак француско освојење нашега Приморја а нарочито основање Илирске Краљевине учинише да мисао о споразуму и са другима осем Руса добије реалније примене. Још нису, код неповољних прилика у којима се налази наша историјографија, објављени сви доку-

менти из којих се даје потпуно видети наша ондашња акција у том правцу. А баш тај део докумената за сада скрива једну помисао неких српских представника и — једну жељу или боље рећи првога вице-краља илирскога, који је у својим Мемоарима кидао листове, који би имали говорити о тим детаљима његова живота и рада.

Ко беше маршал Мармонт, у чијој се души једнога тренутка јави необична жеља: да буде независним краљем Јужних Словена а нарочито Срба?

Огист Фредерик Виез де Мармонт, војвода од Дубровника, био је по Наполеоново уверењу најђенијалнији међу свима француским војсковођама, онога, Наполеонова, доба. Рођен 1774, он је већ у двадесет-првој години био Наполеонов ађутанат у војни по Италији. Наполеона је пратио и у Миср, а у својој двадесет-четвртој години постао је ђенералом, да у славном боју код Моренга добије и чин дивизијског заповедника. После Пожунскога Мира отишао је у Далмацију, где је војевао и по уништењу Дубровника, па је као гувернер остао тамо до 1809. У великом боју код Ваграма суделовао је на необичан начин: са својом војском јавно се Наполеону онога сахата кад је сва нада полагана у његову појаву, разбио је Аустријанце страховито, и зато је на самоме разбојишту произведен за маршала.

По том је постао Наполеоновим моћним намесником Илирске Краљевине.

Данас, после стотину година, интелгентни Словенци с пуно хвале изговарају име Мармонтово.

Илирија се тада збиља била почела нагло препорађати у сваком погледу. Мармонт је био велики организатор, државник и управник, као што је био ђенијалан војсковођа. Он је организовао „илирску војску“, која је Наполеона пратила и у Русију. Одељно је — у оно доба! — судску власт од политичке, настао је да се земља економски и просветно прене из мртвила, и у целој је краљевини отпочео био новп живот. Велики кавалер у најлешнем смислу, Мармонт је одредио пензије аустријским војним инвалидима и њиховим породицама, што је у тренутку разоружало сваку оправдану личну критику; настао је да се француски офи-

цири и чиновници прилагоде духу и животу словенскога света и да га васпитавају. Сам је имао као својину најлепше делове словенске земље, нарочито романтични Блед и топлу Горицу, што му је даровао Наполеон. Ту и у својој палати у Љубљани приређивао је сјајне забаве на којима је гостис одабрани део народнога племства. Њиховим се позивима за походе забави и састанака радо одазивао, а у Љубљани је створио „Париски Двор“ и Наполеонов Врт“. Земљи и народу желео је добра а себи славе. Био је леп човек, срећан у односу према лепом полу. Живео је од своје жене одвојено; она га је ипак једном, у мају 1810, похотила и била је дочекана као краљица. Љубљана се на Љубљанчици сијала од вештачкога осветљења.

У својим, доцније писаним, успоменама Мармонт мисли да је у Илирији оставио спомен пун части. Он се није варао.

* * *

Маршал Мармонт није дуго владао Илирском Краљевином.

Он је био врховни заповедник, а његов је генерални интендант био гроф Доши.

Међу њима не бејаше хармоније

Данас се може с поузданошћу казати да је маршал Мармонт гледао да код народнога племства и становништва задобије поверења и одаости више но што би, можда, једном намеснику и заступнику туђега суверенства требало. Грофу Дошију то се учинило сумњиво. Долазак неке српске депутације из Шумадије као да је и нехотице отворио очи Дошију. Шта су Срби ту и тада тражили, и да ли су дошли сами из својих побуда или на околни позив и поруку намесникову? Ко је у тој депутацији био још осем вођа јој Рада Вучинића — данас се још не зна. Али начин како је Мармонт примио те људе, мистериозност њихова доласка и повратка, немогућност да сешта ближе сазна ни од Мармонта ни од Вучинића, а нарочито неке спреме намесникове — као да ипак говораху доста речито о ономе што бива у души Мармонтовој.

Какав је сам талентован и честољубив Француз могао тада сновати у земљи у којој пазвире Сава, када

му се доноси тонал и опет тајне пун поздрав отуда где утиче Сава?! У његовим је салонима владао прави краљевски живот, а у његовој су соби за рад стајале географске карте са чудноватим неким знацима, са заокружењима која је он лично повлачио и која је онда само он разумевао... Не, не — са мале Љубљанчице ваљало је пренети столицу на ставе велике Саве и силнога Дунава, а у Љубљану се могло долазити тек као гост драгога му града у коме је започела светлост нова звезда краља Огиста од Мармонта!...

Нико није могао разабрати по неких мисли Мармонтових; нико није умео читати душу његову, оно што је у њој било најдраже и најскривеније; нико није могао ни одмерити ни схватити куда се ка истоку отима поглед живих очију његових, које траже нешто што се *joш* не сме казати — нико до само суви дух грофа Дошија!

И Доши није дуго двоумио. Сматрао је за дужност да Наполеона учини пажљивим, а можда је *groß* био и завидљив што ће, како изгледа, *marшал* успети да накнадно стави на своју главу *краљевску круну*! То је ваљало јасно рећи Наполеону; ваљало је јавити цару шта спрема будући краљ.

Доши је све то тачно и учинио.

Наполеон је био велики човек који је умео ценити велике људе. Маршал Мармонт није био ни свргнут ни насилно уклоњен: место тога је, у својству тајнога повереника царева, дошао у привремену престоницу будућега краља Пелен, особити један човек, чије је врлине знао ценити врлинама богати маршал Мармонт.

* * *

Свако доба има своје људе, па су и велики догађаји имали своје необичне извршиоце.

Талентима Мармонтовим одговарали су најизразитији дарови тајнога изасланика царева.

Пелен је био јак најлепших талената и потпуне оскудице новчаних средстава. У младо је доба постао тајником и сурадником толико слављенога беседника Мирабоа, за кога је остало уверење да је био у позитивном знању оскудан толико колико је био богат у ораторској вештини. Пелен је тада Мирабоу био све и

сва: радио је много, сувише, па ипак је, ако би без своје кривице задоцнио са спремом овог или оног списа и беседе, место друге награде добијао погрде па и ударце. Напрежући се тако умом, Пелен је стекао огромно знање, и у исто је доба увидео да му је немогућно даље остати код Мирабоа, кога ненадно напусти и оде у војску.

У војсци се Пелен још мање могао осећати задовољним, па зато отпаше сабљу и пригрли књижевничко перо као једини извор за своје одржање: писао је романе и чланке за листове, па је, за хонорар, састављао различитим старешинама и ђенералима извештаје и меморандуме за њихове претпостављене. Тако се деси да Наполеон уочи један ванредно вешто састављени меморандум који је био њему упућен, па знајући да тако што никада не би био у стању написати онај који је тај састав потписао, позове тога старешину на разговор. Позван је, после малог увијања, морао казати шта је у ствари.

То доведе Пелена у везу с Наполеоном, који га од тога доба стане употребљавати за важне и поверљиве послове.

Више пута је цар нудио Пелена за посланика на страни али се он државне службе никада није хтео примати. Желео је бити слободан, да би, човек од врлина, могао пуштати на вољу и своме пороку, навизи на неуредно живљење и на бахантско оргијање које је код њега периодично трајало по неколико недеља.

Такав је био поверљиви царев изасланик, који је једнога дана дошао у Љубљану, да, једва и запажен у друштву француских официра и готово ни мало не мешајући се са народом, посматра како се око главе маршала и намесника спушта ореол краљевске круне. Своје опажаје Пелен је непосредно достављао Наполеону. Оно што је и како је радио, показује поново његов изредни ум.

Када је нашао да Дошиеве релације нису лишене основаности, Пелен је предложио цару да се прво опозове Доши, како не би нико на ни Мармонт уочио оно што је по среди. Наполеон је то без речи послушао. Доши је био позван у Париз. Мармонт је, међу тим,

баш тада био у јеку преуређења Илирије и зато је, у интересу земље и послова, ваљало причекати, а чим је реорганизаторски рад био већ довољно упућен куда и како треба — дошао је курпр који је донео поруку: цар бираним речима позива најомиљенијега свога маршала у Париз на даље договоре...

Дана 26. фебруара (14. по нашем) 1811. године оставио је, полазећи у Париз, маршал Мармонт Љубљану — да ни ње ни Илирије никада више не види. Према томе судбину Илирске Краљевине и изгледе за њену круну, која би имала да сјаје и у питомој Шумадији, имао је овај знаменити човек у рукама свега годину и нешто више дана. То бејаше један необичан сан о јужнословенској — дакле и о српској — круни.

* * *

Шта је даље било с Мармонтом?

То је већ познато, а и не долази у задаћу ових врста.

Наполеон је заслужнога маршала примио онако како велики владалац зна примити прослављеног војводу. Захвалио му је и замолио га да се спреми за нову и велику задаћу, да прими врховну команду над француском војском у Шпанији, додавши да га, у случају победе, тамо очекује — *готов престо*.

Вредни је војник разумео тај посредни прекор свога господара, примио је нову тешку дужност, и већ је при крају априла био на шпанској граници. У Шпанији је пуних петнаест месеци тукао Веллингтона, али у страшном боју код Саламанке, 22. јула 1812, његова застава клону, Французи изгубише битку а Мармонт на челу своје војске би тешко рањен.

Ипак — даље излагање живота његова прекидамо...

Мармонт је, после многих доживљаја, преминуо у Млецима 1852. године. Ту, надамак онога словенско-српскога неба, које је толпко волео и под којим је снивао понети владалачку круну, пошао је Богу на истину овај велики дух, о коме се данас може, истину говорећи, рећи да је био претендент на један престо који су само његове очи виделе!

ГОДИНА ЊЕГОШЕВА РОЂЕЊА

НАПИСАО

АНД. ГАВРИЛОВИЋ

У низу неутврђених и нерасправљених питања из Историје Српске Књижевности налази се и питање о години рођења владике Рада, песника „Горскога Вијенца“. Док се истражујући годину рођења Доситијева створила читава мала литература, дотле су се писци махом задовољавали да за годину Његошева рођења приме ону коју им је пружао најближи податак. И ако је о великом песнику доста писано, ипак су читави одсеци његова краткога века остали недовољно осветљени. Овом је прилошку предмет расправљање о времену његова рођења.

* * *

Као што је познато, три су године које се наводе као време рођења Његошева: 1811, 1812. и 1813. Ако би се сви наводи, а међу њима има и сасвим незнатних, прегледали статистички, видели би се да се најчешће помиње 1813. година. У раније су се доба писци поводили поглавито по негда много хваљеној беседи, коју је Јован Суботић говорио на парастосу, приређеном Његошу у Бечу од стране Кнеза Михаила. Колико је та беседа утицала на потоње писце нека покаже овај пример. Суботић је ту рекао да се Његош родио „о Врачеву дну“ па је додао: „равно као да је хтела судба тим назначити да га је за врача државног живота у Црној Гори одредила.“ Таква се досетка не-обично допадала, па је чак и 1877. год. пок. Светислав Вуловић, човек ипаче добре литерарне спреме, мислио да му ваља у есеју о Његошу спремити штогод слично.

Зато и вели о крштеном имену Његошеву: „као да је слутио кум, да он неће бити радост само оцу Тому и мајци Ивану, даде му име Раде¹“. И баш је тај Вуловићев рад, и ако неуспели есеј (Годишњица Ник. Чушића I), још млађим писцима важио као извор, ма да му је управо биографијски део понајслабији.

Отуда је и постала толико популарна 1813. год.; отуда су толико чести њени наводи.

Средња се, 1812, година већином наводила у тежњи да се у сваком случају не буде далеко од истине. Ту је карактеристична напомена М. Ђ. Милићевића на 448. страни „Поменика“: „Тачно се не зна година његову рођењу: једни веле да се родио 1811., други 1812., а трећи 1813. Узета је 1812., као средња“.

Борбу, дакле, о првенство имају да издрже године једанаеста и тринаеста.

Од писаца, који су били у положају да се ближе обавесте о години Његошева рођења, једини је Димитрије Милаковић, који је усвојио 1813. годину. Како је као секретар владичин провео неке две десетине година, заслужио је Милаковић могао ово питање оставити расправљено. Али он у својој „Историји Црне Горе“, штампаној у Задру 1856. године, вели на стр. 319. са свим лаконски и узгред: „рођен је (владика) 1. Новембра 1813 године“. Како је његова Историја наштампана пошто је Суботићева беседа била постала добро позната, могућно је да се скромни Милаковић повео за ондашњим књижевним гласом и ауторитетом Суботићевим. У сваком случају он питања није расправљао, а мислимо да га је и нерасправљено оставио.

Други један човек, који је тако исто био у непосредној близини владичиној и који је о њему опширније писао, био је Милорад Медаковић, као неки абу-танат владике — господара. Медаковић је 1882. год. у Новоме Саду својим ориџиналним правописом штампao књигу: „Н. Н. Његош, последњи владајући владика црногорски“. У њој на стр. 36. вели: „Петар II родио се 1. нов. 1811. год.“ Ни он не наводи никаквих по-

¹) Вуловић је и стварне погрешке Суботићеве усвојио. Знајући да се Његош родио на Св. Враче, а заборављајући да су Св. Врачи и 1. новембра као и 1. јула, Суботић је назначио дан Његошева рођења „о Врачеву дну 1. јулија“. Тај је датум, без даљег разбора, узео од њега и Вуловић.

себних доказа за своје тврђење, те је као савременик успео таман толико да својим казивањем потре казивање другога савременика, Милаковића.

Трећи писац који је у песниковој постојбини проучавао његов живот и рад јесте др. Лаза Томановић. Његова је књига „Петар Други Петровић-Његош као владалац“, штампана 1895. на Цетинју. Он се службио државном архивом и раније изишлим списима, а у питању о времену песникова рођења он узима годину 1811. Разлози који га одређују за то у главном су ови. Медаковић бп, вели, као некадашњи ађутанат Његошев „имао бити поузданији од другијех биографа“ — ма да то важи још више за Милаковића. Други је разлог Томановићу у „распитивању некојих старијих људи који рачунањем долазе до пете (1811.) године“ („Петар Други“... стр 2.) Трећи је доказ у рачуну колико је где млађани Раде провео и могао провести дана и година, и тај рачун писца „принуђава, да коначно прихватимо год. 1811. као годину његовог рођења, као што хоће Медаковић“ (стр. 5.). — На основу свега тога Томановић и на стр. 213. закључује да је Његош „живио 40 година мање 12 дана“, што значи да се родио 1. новембра 1811. пошто је умро 19 октобра 1851.

Друге наше писце, заједно с Вуком Врчевићем, остављамо без нарочитога претреса, пошто су они само усвајали једну или другу годину. О Његошу су писали посебне књиге и Руси П. А. Лавров и П. А. Ровински, обојица проучавајући његов живот у његовој ужој домовини, и служећи се такођер и архивном грађом. Али питање о времену рођења Његошева није њиховим, добрим, рађама ни у колико осветљено ни утврђено.

По томе је остало неутврђено питање о години рођења владике Рада, те ћемо у даљим врстама прегледати још неколико података до сада неузиманих у комбинацију или и са свим непознатих, надајући се да ће они цело питање поузданије расправити.

* * *

Пролазећи у јулу 1833. год. кроз Беч, на путу у Петроград где ће се о Преображењу завладичити, млади се господар црногорски познао с Вуком Караџићем који 22. августа исте године пише о њему владици

Лукијану Мунициком: „Овде је пре шест недеља био црногорски управитељ, архимандрит и будући владика, Петар Петровић, коме нема још пуни двадесет година, а већи је и лепши него и какав гранатир у Бечу“ (Шрепска, II, 343). Овај Вуков опис упућује, разуме се, на 1813. годину, ма да би било природније развијеност Његошеву тумачити тиме што је он тада могао имати не непуних двадесет него још две године више.

Кад је песник преминуо, онда су београдске „Српске Новине“, од 1. новембра 1851, у свом 125 броју донеле кратак некролог у коме се вели: „Блаженоупокојени тек је навршио 40 година, а владао је Црном Гором као господар 21 а као владика 18 година“. Према томе некрологу Раде се родио 1811. године.

У „Колу“ књ. II св. 8. штампано је М. Ђ. Милићевић чланцић „Његуш и Ст. Книћанин“. Ту се, на стр. 437, може читати како војвода Книћанин на десет дана пред Његушеву смрт вели: „Бог зна хоће ли му сада бити 40 година пуних?“ Само то не би био доказ ничему, али треба узети на ум једну нарочиту околност. На истој се страни вели: „Г. Книћанин врло уважава Црногорскога владику; он се некад и дописује с њим“. То вели савременик и тој околности поклањамо пуну пажњу. На основу такога дописивања могао је војвода Книћанин тачно знати године живота Његошева. Најзад он је могао и не тубити тих година, али захваљујући угодној прилици та нам преписка казује и нешто више. Године 1850, када је Книћанин био у највећем јеку своје славе, 18. августа пише му са Цетиња Његош подуже писмо, и у писму вели:

„Валистину још ми требајује какова два мјесеца, па да ступим у четрдесето љето живота мога — много у оввијем невољама живота!“ Јер владика се у пролеће те године разболео од сушице.

Држимо да се овим са свим поуздано и са најмеродавније стране упућујемо на 1811. годину као на време Његошева рођења. Ову неочекивану изјаву владичину ценимо више од свих доведе наведених доказа и разлога.

Ту ствар помућује ова реченица из владичина писма Книћанину од 20 јануара исте године:

„Самообмана је убитачна и за људе и за народе исто. Кому подноси нека јој се подаје; али ја про-

славивши тридесет више осам Божића и пребацивши преко главе мнозину ада, не могу се и не хоћу обманљивати. Ја злу свакоем гледам право у очи.“ — Толико је самопоуздања показивао владика непосредно пред своје неочекивано оболење које није ни слутно.

Ако се ово владичино писмо преведе на обичан рачун, онда би оно говорило за 1812. годину. Владика који се родио 1. новембра 1812. може 20. јан. 1850. године рећи да је дотле прославио тридесет и осам Божића. Али кад је разлика између два владичина казивања, онда није нимало тешко одлучити коме припада првенство. У писму од 18. августа владика говори *непосредно* о своме веку, он рачунски казује своје године. А у писму од 20. јануара владика је ретор који говори не о своме веку већ о својој снази и о искуству. Према томе је јасно да првенство припада писму од 18. августа.

Познати имитатор и особити поштовалац владичин Борђе Срдих пише о Божићу 1851. новинару Милошу Поповићу:

„Кромје свега ова је година Србство за срце ујела, узевши у покој незаборављенога Господара владика у најбољој снази човечијега века, истом је навршивао 40. годину...!“

Срдих је из Котора заиста био у могућности да познаје владика, а околност што је његово писмо само на два месеца по смрти владичиној и што није намењено јавности, даје његову казивању знатне цене. —

Расправљање о години владичина рођења било би са свим непотребно, када би имало протоколарнога црквенога зашса о његову рођењу. Али како тога нема, ми смо учинили корак да се види шта се може извести из црквене белешке о смрти његовој. Добијени одговор утврђује ову једину документима утврђену годину. Јер по томе одговору са Цетиња излази да је владика Петар II преминуо у четрдесетој својој години, према чему остаје да је рођен 1811. године. Што се тиче дана — он је ван спора: владика је рођен 1. новембра.

Све је то било уверење оних знатних људи који су са њим живели. То треба да остане и уверење Историје Српске Књижевности.

* * *

Компјарације могу, кад што, бити врло забавне, па је таква Св. Вуловића досетка у почетку његова есеја о Његошу. Узевши без даљега разбирања да је Његош рођен 1813, он вели:

»То бејаше ваљда једино уздарје несрећне 1813. године за толике кржаве српске дарове«.

Али ако се може жалити што се та два догађаја не могу везати једном годином, није на одмет рећи:

Пролеће 1811. одузело је Српству Доситија Обрадовића, а јесен исте године обдарила га је песником »Горскога Вјенца!«

ПОСЛЕДЊЕ ГОДИНЕ ЖИВОТА ПЕТРА II ЊЕГОША.

Биографија Његошева, крај свих прилога, још није онако потпуна, како заслужује песник *Горског Вијенца*. То се најбоље види по томе, што и последње године његова живота, о којима се, зацело, највише писало, још нису потпуно расветљене. Оне су, додуше, протекле, без круних преврата и по Владику и по Црну Гору, али су ипак од интереса, јер су последње године највећег песника нашега народа, па су нам драгоцене и ситнији подаци о њему, тим пре, што су из доба једне дуге борбе, када се његово јако тело крвнички борило с тешком болешћу, којој лека нема, борило се, докле се није уморило и подлегло.

И до сада су о томе времену најдрагоценије и најобилатије белешке Љ. П. Ненадовића у *Писмима из Италије* (II—XVIII) 1851. год. и у књизи *О Црногорцима*. Али оне обухватају само један део — и то врло кратак — из последње године Владичине. Ненадовић се нашао с Његошем у марту 1851., у Неапољу, и пробавио с њим до првих дана месеца маја, обишавши неколико италијанских градова; после кратког времена састао се с њим и у Бечу. Путовања пре тога и повећи број дана после тога доба до данас нису нигде детаљније изнесени.

*

Први од критичнијих биографа П. П. Његоша, Свет. Вуловић, и ако је песников живот прилично опширно изнео, о последњим данима има само два реда: „Последње време, пошто је био већ оболео, провео је подуже у Италији“ (*Годишњица* I, стр. 321.). У VII *Годишњици* допунио је свој чланак, употребивши — како сам вели — савремене белешке. На ипак је последње

време живота Његошева површно оцртано (*Год. VII* стр. 375), а у појединим детаљима — као што ће се даље видети — има и нетачности.

В. М. Медаковић, у својој књизи „П. П. Њгошъ“ (П. Сад, 1882. год.), на много је места био веома оширан, а о годинама пред Његошеву смрт није много говорио. Помињући последње политичке послове Владичине, напомиње (стр. 173.), да у њима није било очекивана успеха, што „по несрећи у то време био е владика оболио и бавио се у Напуљи“, и у главном довршава своје излагање поменом о Владичину поласку из Италије. Године 1849. и 1850. готово нису ни додирнуте.

П. А. Лавровъ („Петръ П. Петровичъ Њгошъ“, Москва, 1857.), послуживши се многим Владичиним писмима, као и поменима у неким листовима, дао је врло исцрпну биографију и врло марљив преглед његова књижевног рада. Али ни овде није довољно изнесено доба од 1849.—1851. године, већ је свеколики рад и живот Владичин, од умирења нереда у Аустрији и Угарској па до смрти његове, изнесен на непуној страници (в. 198. и 199. стр.) и нешто на завршетку (в. стр. 349. и 350.).

Најзад је о овим данима нешто више написао А. Гавриловић (*Годишњица XIX*) у чланку „Ка биографији П. П. Њгоша“, употребивши поглавито извештаје из *Шумадинке* и неке из *Војевођанке*. Међутим су ти извештаји често били из друге руке, а где-где и непотпуни. Уз то су остали многи непокупљени подаци из савремених листова, нарочито за 1849. и 1851. годину, и ако их је приличан број, и ако се тичу доживљаја Владичиних, који нису помињани у његовим досадашњим биографијама.

Прилозима, који се сада пружају читаоцима *Годишњице*, у неколико је попуњена ова празнина. Подаци, по којима је овај чланак израђен, узети су, већином, из савремених листова, у којима се, често, бележиле и ситније појединости из Владичина живота, нарочито у доба, када се о болесном песнику бринуло цело књижевно Српство. Највише је извештаја у *Србским Новинама* М. Поповића или у задранском листу *Osservatore Dalmato*, одакле су их

поједини листови прештамповали. Има неколико дописа и мање важним политичким листовима (*Вѣстникъ, Па-предак*), а, као што је поменуто, с времена на време, обавештавани су о Владици и неки од књижевних листова, као што су *Јужна Пчела, Шумадинка* и *Војвођанка*.

* * *

Узрујаност, која је 1848. године била код Срба преко Саве и Дунава, и крвави догађаји, којима се та узрујаност завршила, нису могли проћи без последица ни у кршној Црној Гори. И ако удаљена од своје браће и тиме спречена, да јој лако укаже помоћи, Црна Гора је с великим интересом пратила сваки успех српскога оружја и непрестано се у њој помишљало на одашиљање помоћи у борцима. Његошево гледиште на догађаје тих дана лепо се види из спроводних писама уз медаље „Милоша Облића“, које шаље Ђорђу Стратимировићу (на Аранђелов дан 1848.) и Стевану Књићанину (Св. Сава 1849. год.). У писму Стратимировићу вели: „Који би знак за твоја јуначка прса љепше пристао од овог?¹⁾ А у писму Књићанину још се боље огледа дивљење делима његовим. Писмо у целини гласи:

„Високородни господине

Стефане П. Књићанине!

Дико рода нашега! Ти ми подпуно оправда име војниках Душанових и Карађорђиних. Моја и свакога правога Србина велика је признателност к Теби. — Ти си се из саме благородне гордости роду на жртву дао, и страдајућој Браћи у помоћ притекао; ради тога ћу те ја вјечно љубити и вјечно уважавати. — И из чисте признателности к Твојим подвизима шаљем ти на дар лик безсмртнога Облића. — Он ће добро пристати на прсима победитеља Томашевачког и спаситеља Панчева. Зато га прими, млади војводи витезова Србијан-

¹⁾ *Срб. Нов.* 1849. бр. 2. И у овом, као и у даљим цитатима, међан је само правопис. — Исто писмо и у *Напретку* (бр. 17. од год. 1848.). У томе се броју још јавља, да је Владика „дао мушкетати“ неколико Црногораца због пљачке; да му је долазио један поклансар, да тражи неколико стотина Црногораца за помоћ у Банату; да је Владика и сам раније нудио Бана, али да се у овај мах поклансар вратио без успеха.

ских, с оном искрености и усхићењем с којим ти га пошале уз најусрднији братски поздрав

Цетиње, на Савин дан
1849. год.

Владика Црногорски
П. П. Његош.⁽¹⁾

Кад се поуздано дознало, да ће Руси напасти Мађаре, Владика је понудио 4000—5000 Црногораца, да се придруже руској војсци, и о томе 2. јуна 1849. год. писао грофу Орлову у Варшаву.²⁾ Гласови о тој помоћи избијали су чешће још и раније у штампи онога времена. Тако је н. пр. у *Osserv. Dalmato* (10. апр.) јављено, да чета, која се спрема Србима у помоћ, има 1000 људи и да је сиремљена по поруци из Русије, па се напомиње, да ће „прећи преко планине Вујошевића у Банат“. Још се додаје, да су Црногорци тога ради закључили с Арнаутима примирје од године дана.³⁾ *Срб. Новинама* бр. 48, с потписом С. А. П. јављено је, да је чета чак пошла преко Скадра, па ту напала Турке и надбѣла их, ушла у Скадар, где је остала, да чека Владичине наредбе. Допис је, зацело, нетачан, јер се не може ни с које друге стране потврдити, а, у осталом, и сам дописник додаје, да је извештај послао само по причању једног путника.

Ове године Владика је успео да поврати Цуце, који су се били раније одвојили. Пришли су Владици после једног окршаја, који су имали с Подгоричанима (ови су се још Турака држали), поглавито бојећи се освете. Али је за тај добитак имао и голему жалост: у 69. бр. *Срб. Новина* јавља се, како је поражен смрћу два своја млада сродника, од којих му је један био од-

1) *Срб. Нов.* 1849. бр. 13. (од 11. феб.), Ово одликовање бележи и дописник карловачког *Вјесника*, одушевљено кличући Кићанину: „Вазда му бријтка Ђорда мужественом мишицом надмашала и сјекла душманске главе, њом се заклињали Мађари као Турци (нашег) Милџевог сабљом: — Сложи Срби браћо, сложи сиви соколови! Не дајте се угуђе душманске сапњати вериге“ (бр. 8., допис од 7. јануара с Цетиња).

2) В. П. Лавров „П. П. Његош“, стр. 196.

3) У 6. бр. *Наиретка* (год. 1849.) наводи се допис с Цетиња, у коме се изјављује Црна Гора, што не може послати помоћи својој браћи преко Саве и Дунава. Па ипак, о чети од 1000 добровољаца донео је вест, по истом листу, у *Наиретак* (1849. бр. 32. и 34.), као и *Вјесник* (бр. 29. од 8. маја). У бр. 31. *Вјесника* понова се та вест доноси, али се напомиње, да је по свој прилици измишљена (извештај са Цетиња).

ређен за наследника. Обојица су пали као жртва напада из освете. Његош је убице врло оштро казнио: разрушио им је куће, имање испоклањао другима, а цео њихов род (четрдесеторо, међу њима и ситну децу) прогнао у Турску.

И први дан 1850. године нису за Црну Гору протекли мирно. Докле дописник *Срб. Новина* 1. јануара јавља »с границе«, да »пушке помало праскају и Црногорци бране своју слободницу«, па хвали Владика, што је подигао »мељницу праха«, (бр. 8.), дотле су у туђим листовима избили гласови о великој буни у Црној Гори. *Oesterr. Correspondenz* донела је извештај, да је у Црној Гори грдан метеж и да је сам руски цар писмено тражио од Владике, да одржи мир. Али се — додаје — мир није могао одржати, јер се један део народа успротивио Владици, запалио једно јавно здање и пошао у помоћ побуњеним Грбљанима (Бока). Сличну је вест донео и *Лојд*. И *Србске Новине* имале су извештај у истоме смислу. У једноме допису из Далмације, од 14. јануара (бр. 12.), помиње се, како се разнео глас, да је у Црној Гори буна и да се Владика одреко владе. У допису у бр. 23. (према телеграму из Задра) помињу се и нове поједности: како се Морачани отргли испод Владичине власти и прогласили за старешину свога архимандрита. Такви су се гласови све даље ширили и узимали све већег маха, те се *Срб. Новинама* (20. фебр.) јавља чак песник Славко Златојевић из Прага, напомињући, како су Немци по својим новинама протурали гласове, да је Владика утекао из Црне Горе, а неки су тврдили, да је и убијен (бр. 26.).

Из Црне Горе су убрзо демантовани сви гласови о буни. Дописник из Рисна (*Срб. Нов.* бр. 27.) још 15-ог фебруара тврди да је Владика весео и да никакве буне нема. У бр. 32. (од 26. фебр.) понова се помиње, да су гласови о нередима били лажни, али се додаје, да чешће имају »кавгу са источно-северне, а нешто и источно-јужне стране.« Ипак им, вели, то не смета, да се у својој слободној земљи веселе. Опширнији извештај о тој »Морачкој буни« изшао је тек у бр. 43 *Срб. Новина* (од 11. апр.). Према допису »с границе црногорске« ствар је била врло ситна. Један калуђер

покрао је Морачанима цркву; ови, љути, освете се за то двојници дечанских калуђера, који су туда прошли. Кад су се они потужили Владици и он наредио, да самовласници врате све, што је отето, а главаре позвао на Цетиње, ови се поплаше и побегну у Морачу. Тај догађај преувеличао је дописник *Osserv. Dalm.*, и отуда се испреле све доцније вести.

Тих дана је и болест Владичина почела бивати озбиљнија. У допису из Дубровника, 3. апр. (бр. 48. *Срб. Нов.*) јавља А. С., да је у Морачи „све тихо и мирно, само што је на жалост опет владика болестан.“ Како на Цетињу није било лекара, дошао је Његош у Котор, по свој прилици крајем марта, јер дописник вели, да „има неколико дана“, како је у Котору. Још се додаје, да је и у Котору, због много света, „нездрав воздух“, те ће Владика, вероватно, отићи у Дубровник. Док је био у Боки, бавио се на Прчању, где се користио морским купалиштем. За болест се његову помиње, да „није тако опасна, како се из прва говорило“, и да се опажа корак на боље. Лечио га је Др. Петар Маринковић, „којега способност на далеко је чувена“ (*Срб. Нов.* бр. 49.).

Написавши тестамент (20. маја), остао је овде још недељу дана, па како опорављање није ишло брзо, морао је ићи у Италију. Пошао је 27. маја. Испраћај је (према допису Т. С. у 72. бр. *Срб. Нов.*) био врло тужан. „Степени се ту наш славни народ с каквом се тугом и жалости од милог свог господара растао и уз високе клисуре кући враћао, ко сведоком био није, себи лако уобразити не може.“ А дописник *Шумадинке* (бр. 24.) напомиње, да Владика намерава остати до августа и да је место себе оставио брата и братучеда, Ђорђију Петр. Његоша.

Чим је Владика стигао у Трст (31. маја), јављено је о њему и *Шумадинци* и *Срб. Новинама*. Дописник *Шумадинке* пише том приликом о т. зв. „Душанову крсту“ и описује ту „старину“¹ (бр. 27., а у *Срб. Нов.* (бр. 66.) јавља се, да ће Владика у Италију, где ће се два месеца задржавати. С њиме су секретар Милаковић, Стеван

¹) Допис у целици у *XIX Годишњци* (у Ка биографији П. П. Његоша, од А. Гавриловића).

Перовић и Новица Церовић. У први мах се мислило, да ће Владика у Млетке, а одатле у Падову, Фиренцу, Напољ, па можда и у Рим, а ако му буде боље, ићи ће доцније и у Германију (*С. Н.* бр. 69.).

Владика се и у овај мах задржао у Трсту врло мало. Том приликом дао је рукопис *Шћепана Малог* А. Стојковићу, да га штампа, а сам је 1. јуна отпутовао, преко Млетака, у Падову. Дописник *С.* (вероватно исти Стојковић) јавља после неколико дана (бр. 72 *С. Н.*), како се из Падове чује, да Владика не болује од какве хроничне болести, већ од „запуштене назебе“, што се — вели — види и по знацима: „кашљу, кијавици и реуматизму на десној страни врата.“

Али та „запуштена назеба“ није била безопасна. Владика није остао у Падови ни двадесет дана. 19-ог јуна већ се из *Трста* кренуо аустријским војним бродом, око 25. био у Задру, па наставио пут за Котор и Црну Гору. Дописник *Шумадинке* (бр. 27.) пише, да је „тако ослабео, да ће једва жив остати“, а *Срб. Новинама* (бр. 74.) јављено је: „Да ће оздравити врло је слаба надежда. Кажу, да је већ и наследника наименовао, и то у особи синовца свога, Данила Његоша.“

У допису *Шумадинци* (бр. 35.) понова је пропраћен повратак Владичин. Вратно се — вели се — по лекарском савету, „али је тако слаб, да се све више губи нада на оздрављење.“ О намењеном наследнику тврди се, да за њ „одзива код народа нема“. У даљим се редовима износи стање црногорског ратног материјала и помњу Владичине набавке зрна и картеча из Енглеске, као и задоцњење поручених топова.

Извештаји о Владичину здрављу, као што се види, били су готово очајни, али се он ипак у овај мах преидигао. У 83. бр. *С. Нов.* штампан је краћи допис из Котора, у коме се помиње, да се Његошево здравље у неколико поправило, „барем га је грозница оставила.“ Што се тиче лечења, карактеристична је напомена, да Владика не слуша лекарских савета, него се предао лечењу „некога самоука, кога је тога ради на Цетиње довео.“¹⁾ На крају се додаје, да је забранно подизати

¹⁾ Свет. Вудовић, у *Годишњизи VII*, помиње овај детаљ, али га, погрешно, ставља у 1851. годину. Међутим, 1851. године у јулију био је Владика у Бечу и тек се крајем августа вратио на Цетиње.

колибе на „горама код Доброте на аустријској области“. — Да му се здравље опорављало, види се и из дописа из Трста (С. Н. бр. 86.), у коме се јавља, да су у Трст приспела два Владичина синовца, од којих један иде у Млетке, други у Београд, па се уз то додаје, да је њему добро и свакога дана бива све боље.

И ако се убрзо толико опоравио, да је, по лекарском мишљењу, требало да иде на пут, Владика је, због државних послова, остао још неко време на Цетињу. Крајем септембра (27-ог) походили су га Ђорђе Стратимировић, Јулије Радишић (Бранков *Јулије* из *Бачког растајка*), немачки књижевник Кол и археолог Малцан из Мекленбурга. Борављење њихово било је врло кратко, али с пуно почасти. Владика је, као што је поменуто, Стратимировића и раније много ценпо, а овај пут подарпо му је и јатаган Смаил-аге, сарајевског кадије, који је погинуо у боју с Црногорцима. Своје и својих сапутника утиске из Црне Горе штампао је Радишић у 123. бр. *Срб. Новина* ове године. Из њих се види, да је Кол путовао с намером да проучи ове крајеве, нарочито Далмацију, и да му није било право што је Његош био онолико пажљив према Стратимировићу.

На крају јесени Владика је ипак морао, због слаба здравља, напустити Црну Гору и поћи у топлије крајеве. Кренуо се, највероватније, почетком новембра. Которски дописник јавља *Срб. Новинама*, да 5-ог новембра полази Његош лађом за Млетке, у којима ће провести зиму. Али је у овај мах путни план промењен. Место у Млетке, Владика је отпутовао у Беч. Односи између патријарха, бачког владике Платона и осталих владика били су веома затегнути, те је сам црногорски владар морао настати, да се дође до измирења. И збиља је он у неколико и успео. *Срб. Новинама* јављено је из Беча (бр. 139.), да је високи посредник „оставивши овај леп спомен за собом и испунивши најтоплију жељу своју, и као што чујемо и сам задатак свога свраћања у Беч,¹⁾ отпутовао рано у пету недељу (3. дец.) у Италију, а имено у Напољ, бољега

¹⁾ Карактеристично је да су се односи између владика, после кратког времена, ипак погоршали (В. З. бр. *Војвођанке*, од 15. јан. 1851. год.).

здравља ради.“ Шестог децембра већ је био у Трсту, одатле је отишао у Млетке,¹⁾ и одмах је продужио пут на југ.

Први извештај о Владичину бављењу у јужној Италији — колико је мени познато — штампан је у *Војвођанци* (бр. 5. за год. 1851.). У њему се јавља, да је Владика стигао у очи Нове године у Рим, па се додаје: „Многи говоре, да би Владика много боље учинио, да је у садање време остао у својим горама — јер Црногорци желе рата, а рат им око куће пламти“. И у бр. 7. истога листа помиње се долазак Владичин у Рим, а помиње се и дан (29. децембар), па се наводи, да је одмах други дан отишао чини у Ватикан, где је примљен заједно са своја три Црногорца²⁾. Убрзо је из Неапоља стигао *Срб. Новинама* и опширнији извештај (потпис *) о Владичину бављењу у овим крајевима (бр. 21.). Из њега се дознаје и пут до Рима: 19. дец. 1850. год. отишао је из Млетака у Милано, где се врло мало задржао, 22. је отпутовао у Ђенову и ту остао четири дана, 28-ог се кренуо у Рим, у коме је проба-вио шест дана³⁾, а 5-ог јануара стигао у Неапољ⁴⁾, где га 22-ог позвао краљ у свој летњи двор. У допису је нешто више и о дочеку. Краљ му је, каже се, послао нарочиту лађу и кола. Кад се са дочека враћао, поздравно га је један француски командант са војног брода, избацивши 21 метак. „Г. Владика — наставља се у извештају — овдје у Неапољу врло угодно живи, јер га многа господа посјећавају и у свако га знатније дру-

1) Дописник *Војвођанке*, бележећи његов долазак у овај град, додаје: „он ће по свој прилици и сад настојавати, да штогод из архиве млетачке прибави, које ће важно за повјесницу србску бити“ (бр. 1.).

2) Излазак пред папу забележиле су, сем *Војвођанке*, и *Срб. Новине* (бр. 9. од 23. јануара). У оба се листа налази напомена, да су Црногорци пуштени пред папу под оружјем тек онда, кад је један од њих рекао, да „Црногорац полаже своје оружје само заједно са својим животом“.

3) Јануара 1-ог датирана је његова песма на „куполи“ Св. Петра с почетком:

„Ради човјек све што радит може,
Да угоди теби, вшњи Боже!“..

Види и писмо П. Владисављевићу, које му је писао 31. јануара из Неапоља (*Даница* 1864. год. 541. стр.).

4) Према извештају у *Војвођанци* (бр. 12.) А. Гавриловић држи, да је Његош стигао у Неапољ „у очи Св. Саве“ (*Градина* 1900. год. стр. 72.). Ја не налазим разлога, да се сумња у тачност датума изнесених у *Срб. Новинама*, кад се лако може увидети, да су главнији извештаји њима слати, па их одатле други листови прештампавали, међу њима *Напредак* и сама *Војвођанка*.

пство позивају. У осталом он је савршено оздравио, и скоро ће га његова јуначка постојбина у своме кругу здрава и весела моћи видети¹⁾“.

У допису из Трста (потписе С. Ђ. К., бр. 22.) исто тако се јавља, да му је здравље повољно²⁾, спомињу се почаст, приређене у част његову, па се изјављује чуђење, откуда толико пажње, „као да је мандарин небесне империје“! То се, у главном, потврђује и у допису од 12. априла (бр. 41., Ђ. С.), па се додаје, да ће, вероватно, после Ускрса поћи Владика у своју домовину.

Тако је и било. Са Љ. Ненадовићем, с којим се у марту нашао у Неапољу³⁾, пошао је лађом из Неапоља у Рим (12. априла, С. Н. бр. 58.), одатле у Чивита Векију, где је био 23. априла и ту прославио своје крсно име (Љ. Ненадовић, писмо XV), па у Ливорно и онда, преко Пизе, у Фиренцу. Ту су се растали. Ненадовић је још неко време остао у Фиренци, а Владика се вратио у Ливорно, и онда, преко Ђенове, Турина и Милана (*Војвођанка* бр. 37.) у Венецију⁴⁾.

Од савремених листова, са његова повратка опет имају извештај најпре *Срб. Новине*, али то тек пошто је дошао у Трст. У бр. 60. јавља се, да је 4. маја стигао у Трст, а 11. маја већ је био у Бечу. У једноме извештају »с границе црногорске“ (бр. 58. *Срб. Новина*) помиње се, да га народ жељно очекује и да је за све време његова одсуствовања био миран, и ако су га »иноплеменци“ подбадали⁵⁾.

Владика је, у овај мах, подуже остао у Бечу (од 11. маја до почетка августа). Љ. Ненадовић, који се и овде с њим нашао, тврди, да се у Бечу хтео састати са руским царем (*О Црногорцима* II, стр. 82.), а што се дуже задржао, било је у првоме реду и због његова боловања, о коме су *Срб. Новине* 21. јулија донеле бе-

¹⁾ Према овом и извештај у *Војвођанци* (бр. 19.).

²⁾ У поменутом писму Владисављевићу и сам каже »са здрављем све на боље идем“.

³⁾ Љ. Н. Ненадовић: »Писма из Италије“ (С. К. З. II. — XVIII.).

⁴⁾ Љ. Ненадовић, писмо XVIII. стр. 148.

⁵⁾ Извештај у овоме погледу није тачан, јер је за време Владичина одсуствовања било и крушних бојева (од 8.—10. марта битка између Гдувопољана и Спичана, *Војвођанка* бр. 27.).

лешку; „Из Беча нам стиже глас, да се Владика црногорски, који се сад тамо бави, тешко разболео“. У броју 77. (10. јулија) јавља се из Црне Горе, да је на глас о болести сенат упутио у Беч Милаковића и Видака Бошковића и да се они 30. јуна кренули лађом из Котора. У истоме броју, међу новинама из Аустрије, наводи се и једна, да се Владика „почео предизати“ и да ће одмах по опорављењу у отаџбину¹⁾. У Црној Гори (по дописнику *Т. С.* у бр. 78.) настала је општа жалост, кад се чуло, да је Владика у Бечу оболео, а у бр. 87. штампана је и песма „Венцеслава А. П. Црногорца“, писана на „дунавском пароброду 23. јунија 1851.“, с натписом: „Чувствовање у време болести црногорског владике П. П. Његоша“²⁾.

Као што је мало више поменуто, Владика се из Беча кренуо почетком августа. Ударивши на Трст, сти-

¹⁾ О боловању у Бечу код *Љ. Ненадовића* „Писма о Црногорцима“ стр. 82. и даље.

²⁾ Песма је не само карактеристична, већ и довољно лепа, да је вреди овде изнети у целини:

У црно се зави платно, о несретни бједе сине!
 Тугуј, плачи и уздиши, у ноћне се скривај тмине —
 Покој тражи мрак где влада, а гдје свјетли зраци бјеже,
 Ах! на земљи ништа нема, што те више с њоме веже —
 Сунце сјајно, све радости, с њим ће престат твоје среће,
 Све надежде с њим се губе, све утјехе и највеће —
 Срце туга страшно мори, дух болује смртне ране,
 Ој свијете! Ој божество! С њим и моје скрати дане!
 У тиједу душа стоји, нема силе, оков сноси,
 Током суза све за сузом, све ми живот више коси —
 О ти земљо неправедна! срце неком љубвом горим,
 Благом китим неког срећом, неког тугом вјечном морим —
 Сладки ли су љета часи! О, тешка је смрти рана!
 Срећан ли је јунак онај, ком надежда јест обраћа!
 Вједан човјек без кормила, шта ј' на свјету овом смрти?
 Празна сјенка — танки листак, — кој олуја лако хити —
 Дан, година, вјек и доба са временом њега веже,
 У времену овом празни многи снови к њему бјеже,
 Своји страсти сада роб је, сада образ свету нови,
 Сада мудрац, чудо страшно — а роб сада у окови...
 За дан један сунцу раван, звезде хвата са рукама —
 Други тираи, бич земаљски, трећи ништа, земља сама.
 На свјету с' роди човјек, душман самом себи бити,
 Ша' са смрти посл'је себе рођенога удвјелити.
 О, ти, к' коме мене сада, нагло хитит' судба гони,
 На што теби слава твоја? Час последњи кад ти звони.
 Туга мени и рјеч сама, камо л' конач жића твога,
 Стани, душе! Вјек је кратак утри сузе рода твога —
 Куд зна смртни после тебе? И мој живот с твојим пада.
 Ком остављаш несретнога? Посље смрти да он старада.
 Помоз' свети с неба отче! Ти утјеси срца мога,
 Дај му помоћ, да те славим чак до часа умрлога!!!

гао је 7. августа у Задар (*Срб. Новине* бр. 94.), а одакле, одмах сутра дан, отпутовао је у Котор³⁾. За здравље његово вели се, да се „многа поправило“. Извештај о доласку на Цетиње штампан је у 98. броју *Срп. Новина* а послат је из Дубровника.

Почетком јесени јавила се крупнија завада између две црногорске општине, због чега је дошло и до крви. Владикау је то веома узбудило. И иначе није био „посве оздравео“ (бр. 107.), а ово неспокојство још мање је могло добра донети. Памерава — вели се даље у допису — да пође на Ријеку „и да ту зиму проведе“, а ако му и ту не буде пријатно, онда ће „одлазити на морске обале“.

Од тада нема о Владици у *Срб. Новинама* никаква јавна за више од месец дана. За то пак време јављено је *Јужној Пчели* (бр. 4., допис из Котора 2. окт.), да је Владика „слаб са својим здрављем“ и да „намерава ове зиме становати у Бечу“. Даље се јавља, да ће Д. Милаковић, после деветнаестогодишњег бављења, оставити Црну Гору. — У бр. 6. међу „кратким вестима“ стоји: „Владика црногорски пробавиће ову зиму у Венецији, а на пролеће ће доћи у Беч, да се код љекара за своје здравље подпомогне“.

*

Први глас о смрти Његошевој изишао је опет у *Јужној Пчели* (бр. 8. од 31. окт.). Послат је из Котора 20. окт. и гласи: „Хитим вам нуждну и жалосну вјест објавити, да се у петак, 19. текућег мјесеца у 10 сати пре подне преставио на Цетињу Владика црногорски Петар Петровић Његош. Он је до издисаја при себи био препоручујући Црногорцима слогу братску и јединство“ ит.д. У бр. 9. истега листа изишао је уводни чланак *Црна Гора* (довршен у 10. броју), у коме се напада наследник Данило, а пледира за кнеза Ђорђа, па га писац саветује, шта да ради са заосталом новчаном готовином. У истоме броју допис је из Трста (од 27. октобра, *И. В.*), у коме се тужи за Владиком: „Оно што нас за цуне двије године у страху и трепету држаше испуни се на 20. т. м. (?), а над ким?... Јао! над далеко-

³⁾ Вуловић (Год. VII. стр. 375.) погрешно узима, да је „у јулију већ био на Цетињу“. Он је — као што је раније речено — помешао 1851. са прошлом годином.

чувеним Петром Петровићем, општељубљеним владиком и Господаром црногорским. Тако је. И он нам паде, дика рода нашега, јасна луч књижевности наше, нада и утјеха подложенога му народа. Он се отимаше од неумитне смрти, ал' се не може отети. Лијечи се, ал' не може излијечити и живоваше у предјелима топлијега зрака, ал' му ништа не поможе, већ ево у 36 (?) години млађаног живота свога премјести се за вовјеки у љепше обитељи...“ У даљим се редовима назива „сином Виргилјевићем, који род свој у срцу носаше“, помиње се његов наследник. „Зека звани“ и жели се Црној Гори пре свега мир.¹⁾ *Срб. Новинама* тек у бр. од 1. нов. (125.) телеграфски се јавља из Задра, да је Његош 19. октобра у 9 часова ујутру умрo. Помен је врло кратак: тек је — вели се — навршио 40 година, владајући Црном Гором као господар 21 годину, а као владика 18.

Последњи дани и часови овог великог човека најлепше су и најопширније описани опет код Љ. Пенатовића,²⁾ али како има интересних података и у ондашњим новинарским извештајима, неће бити излишно ако се која појединост и из њих наведе.

Владичина је смрт оглашена и у туђим листовима. *Osserv. Dalmato* донео је убрзо неколико редака о последњим часовима Владичиним, помињући, да је брат његов, председник црногорског савета, послао дан раније по лекара из Котора, и овај пошао, али није затекао Петра II у животу. Помињући *Горски Вијенац*, вели се у помену, да је он сам довољан, „да му име обесмрти.“ *Allg. Zeitung* (Аугзбург), јављајући Његошеву смрт, помињу, да је наименовао за наследника Дангла, коме је тада било 23 године. Он је био пошао у Петроград, па у Бечу добио глас о стричевој смрти и одмах се вратио.³⁾ У бр. 135. *Срб. Нов.* (по *Oss. Dalm.*) има која више о последњим тренуцима Владичиним. Кад је — вели се — осетио, да му се ближи крај, сазвао је око себе све главаре и рекао им, да је са-

¹⁾ Можда је у *Пчели* тих дана било још које вести, али у примерку београдске Нар. библиотеке нема бројева 11.—15.

²⁾ О *Црногорцима II*, стр. 82. и даље.

³⁾ *Osserv. Dalm.* од 28. јавља, да је 27. стигао лађом из Трста и одмах настави истом лађом пут за Котор. (В. о томе и *Ј. Пчелу* бр. 19.)

ставно тестаментат у три примерка: један је код руског конзула. Гагића, у Дубровнику, други код руског посланика у Бечу, а трећи код министарства у Петрограду. Башио је анатему на свакога, ко његових наредаба не буде слушао. Сем наследника, одредио је брата Петра, да га замењује, докле се Данило из Русије не врати. Заклео је главаре, да живе у слози, а да буду у добрим односима и са аустријским покрајинама, и они су то обећали. — Тако је — наставља дописник — и урађено. Два перјаника донела су дубровачки примерак тестаментата, прочитали га и сви признали оно, што је наређено.¹⁾ Између осталогa распоређена је, вели, и новчана готовина: од интереса капитала у Бечу (100.000 фор.), да се нешто даје његову оцу,²⁾ матери и двома удатим сестрама, а да после његове смрти све остане народно; оно што је имао у Петрограду да остане народно; у каси на Цетињу 50.000 фор. за исплату чиновника, а 50.000 „за давање спротињи под интерес 4 од сто“.

У 16 бр. *Јужне Пчеле* јављено је о парастосу Владици, који је држан 17. нов. у цркви Св. Спиридона у Трсту. По свршеном обреду „говорено је и надгробно слово, у коме је потанко и лепо описан сав трудољубни живот упокојеног Петра Владике и жаоба за његовим млађаним важним животом.“

У поменутоме броју *Срб. Нов.* јављено је о помену у Бечу (11. нов.), на коме је говорио д-р Јов. Суботић. Тим су, у главном, у *Срб. Новинама* и завршени извештаји, који се тичали последњег црногорског владике.

Јер. Живановић.

¹⁾ Тестаментат штампан у *Шумадинци* за 1852., а и код Лаврова (стр. 199.—201.).

²⁾ О оцу Владичињу находимо код Емила Чарке, у путничкој црти „На Његоши“ („*Висер*“, забавник, uređio N. Stokan, Zagreb 1863. стр. 393), ову занимљиву белешку из године 1858: „Беше то висока узраста, мало погрбљени плећа, седим власима украшени старина, на челу му је извајана дубока старост, руке и главе му лагано дрхтају, ноге као да га једва носиле, милост сипајуће очи у очњак усахле, брада му се горњем лицу упутила, данистне руке међ вилице се изгубиле, једном речу: његова негдашња снага беше годинама однешена“. — Тома је врло стар умро; у доба преноса Његошева тела (1855. год.) Медаковић тврди, да му је било сто година (183. стр.) али је, по свој прилици, ту мало претерано, јер се и. пр. у једном допису *С. Нов.* од 1847. год. (бр. 31.) помиње, да су му тада биле 84 године. — У поменутом чланку Е. Чакре врло је интересантан опис и куће, у којој се Владика родио.

СРБИ КОЗАЦИ — КАЗАЦИ У ТУРСКОЈ ВОЈСЦИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

ОД
ЈОВАНА ЂОРЂЕВИЋА
ПРОФЕСОРА

Србима је било врло тешко под Турцима, давали су многе и разне дације, често и удвојене и утројене, и Турцима и потурицама и грчким (фанариотским) свештеницима јер су сматрани за бесправно робље (раја) од кога може сваки да узме колико хоће и шта хоће. Уз то Турци су узимали према потреби с времена на време и обично сваке пете године, српску мушку децу од седам година на више у *јаничаре* заједно с мушком децом и других хришћана на Балканском Полуострву. Ова су деца васпитавана у нарочитим војничким школама у Малој Азији у војничкој вештини те су од њих и постајали најбољи турски војници.

По осим ових војника Турци су имали и друге војнике које су такође скупљали од свих народности у својој држави за краће или дуже време и то под платом. Ти су војници још у половини XV века имали исто име које и у половини XIX века, и скупљани су на исти начин још и у оно доба. То пак показује да су Турци имали такву војску од хришћана и за све време или с времена на време према потреби, од XV до XIX века. О овим турским војницима из половине XV века оставио нам је многе белешке Михаило Константиновић из Островице (код Новог Брда) кога су Турци заробили у Новоме Брду када су га освојили 1455. године.

Ради бољег познавања ових хришћана војника у турској војсци у половини XIX века навешћу овде оно што је о њима забележио у своме спису поменути Михаило Константиновић.

„Кад цар чује да иде на њега велика християнска сила или ма каква велика војска заповеди да се виче по варошима ко хоће да прими службу да ће му се дати. Тада . . . многи пду добровољно к цару и ту им се даје плата на четри дана златица а кад ступе у војску примају плату на месец. Цар их задржава у својој служби док их треба а после их исплати на их отпусти. Њихово оружје јесу: сабља, копље, бодаци, а неки имају и пушке пак и панцире.“

„Турски козаци зову се турским језиком Алкандије, као да рекнеш текући; а и јесу као бурне кише које пљунте из облака тако да из тих облака долазе велике поплаве и потоци излазе из својих корита и разливају се и што год довати та вода све то узима и носи собом а к томе још и поквари тако да се на неким местима брзо неоправи; но такве нагле буре не трају дуго; тако и козаци или текући коњаници турски као кишне буре не баве се дуго, али докле допру све попале, опљачкају, потуку и упропасте тако да кроз много година тамо неће пропевати пстао. Ти турски добровољци долазе из своје добре воље у коњанике а и на своју корист. А што год заробе и задобију у рату било мушког или женског пола осим дечака све то продају за новце; а и сам цар плати им за дечаке, као што је већ напред речено. Козаци ови имају међу собом своје капетане који се зову дандиалар. А осим тога свуда су војводе од цара намештене по крајинама противу Христијана.“¹⁾

Тако су скупиљали војнике козаке — и доцнији турски султани у таквим приликама а како је на Балканском Полуострву од свих других народа највише било Срба под султановом влашћу то су ту војску махом они у већини и сачињавали.

О оваквим војницима Србима, најамницима турским, у половини XIX века хоћу да изнесем оно што сам од самих тих ислужених Срба, козака, турских војника дознао.

Ова сам испитивања вршио у Врању и у Лесковцу где још има у животу тих Срба ислужених козака —

¹⁾ Мих. Константиновића Историја (летопис турски) стр. 148—151.

казака, војника из турске војске у другој половини XIX века. Ти људи и данас имају надимак казаци.

У Врању сам упознао ове још живе казаке: Василија Стевановића, барјактара казака, Ђорђа Анђелковића, Косту Ђорђевића, Косту Филипчета и Тасу Митића берберина. А у Лесковцу Гавру Митића, који је у овој војсци дотерао до наредничког чина. Име „ација“ добио је по повратку из Сирије из војске казака турских. Причање ових казака своди се, у главне на ово.

После „кримске војне“ турци су хтели да увећају своју војску те је султан изаслао своје људе да иду из града у град по његовој царевини и да позивају под најам, под плату, војнике — казаке. За старешине — скупљаче ових војника међу Србима султан је одредио махом Пољаке који су, како ови послужени војници — казаци веле, или били заробљени за време „Кримске Војне“ или и сами прешли на страну Турака за време рата из мржње према Русима.

У Врању и Лесковцу скупљао је добровољце казаке поручник Зелевски и у сваком од ових места седео је по 10 до 15 дана. Скупљање је било око 1861 године.

Начин врбовања у казаке. Чим поменуто изасланство дође у који град, одмах се објави у граду и околини да цар скупља добровољце и ко хоће да ступи, да се упише, у ту царску војску нека дође у хан (именује који) ту и ту. А осим тога и други нарочити људи, које турска власт нађе, врбује добровољце — најамнике причајући им о лепоти одећа, о оружју, о јунаштву у служби, о пљачки у рату и т. д. И чим се који прими добије кожную шубару, одело, које одмах обуче, а добије и сабљу.

Ови нови војници — казаци до поласка шетају се дању по граду те и изгледом својим маме друге у казаке јер је „раја“ била жељна оружја и веће слободе, коју је ступање у казаке доносило. Том су се приликом, од дана када ступи у казаке па до поласка, многи од Срба, нових војника турских, светили Турцима ако су им кад год учинили какво зло или какву неправду. При том разрачунавању што ко добије, добије а старешина — скупљач ових војника није их кажњавао за то јер још нису уведени у војнички ред. Ну при

свем том из Врања и Лесковца и из њихових околнина није много отишло најамника у ову војску. Скупљана је тада и из околнине Ниша и из сва ова три града и околнина њихових било их је око 60 до 70 душа од прилике.

Сваки је казак, чим се упише и обуче се, имао дневницу по 6 гроша до поласка. А кад ступи у редовну службу добијао је месечну плату. Путовали су у одређено место комором, коју је давала раја из дотичног места.

Ови су козаци — казаци узимани на пет година али се тај рок службе продужавао према потреби. Година служења се рачунала од марта месеца а ако су скупљени пре марта месеца и узети у ову војску то се није рачунало у одслужење ових пет година.

После одређеног бављења у коме месту скупљени добровољци одвођени су у одређена места: неки у Скопље, неки у Једрене, веки у Прилеп, Битољ, Трикалу или у које друго место.

У овим су местима образовали ескадроне, овај је имао по 120 војника.

Ескадрони су образовали пукове а звали су се пук козака — казака, или пук драгона.

Козаци су имали старешине као и друга војска: подкапларе, капларе, поднареднике, нареднике, официре и т. д. Официри су били махом Пољаци а нижих чинова било је Пољака и хришћана (Срба).

Оружје им је било: пушке, сабље а неки и копља.

*Вежба*ли су се у ратној вештини готово онако исто као и коњица код нас и код Руса тога доба.

Команда је у овој војсци била на пољском језику који су и Срби врло лако разумевали и брзо научили.

Плата је била обичном војнику 34 гроша месечно а старешине њихове више и то према чину. Подкаплар је имао 40 гроша месечно, каплар 46 гроша, поднаредник 50 гроша, наредник 108 гроша месечно и т. д. Плата им је редовно издавана. У војсци су добијали све за издржавање сем прања рубља и одела. За прање рубља и одела сами су водили бригу. Сем обичног одела имали су и парадно одело и калпаке с перјаницама. Калпак је био од чоје, спреда имао мало коже

а перјаница је била од длака с коњског репа. Тога ради су једино и секли репове коњима.

Парадно одело је било од чоје затворене боје.

Врховни заповедник над овом војском где су били овде поменути Срби козаци — био је ђенерал Чајковски.

Служба је била поглавито војничка али су употребљавани и за гоњење и хватање хајдука и за угушивање буна. Тако су у ово доба — у доба друге владе кнеза Михаила — ратовали у Малој Азији (у Сирији) око Бејрута противу побуњеника султанових.

Верски обреди у војсци. У веру хришћанску нису дирали у овој војсци јер су и сами официри — Пољаци били хришћани. Козаци хришћани су држали своје празнике и прослављали свечано. Тако о Ускресу имали су велику свечаност и заједнички ручак за све њих. Тада је сваки војник добијао по црвено јаје, поред других посласлица.

О већим празницима ишли су у цркву да „одстоје службу.“ У цркви су стајали под капом и скидали су је само кад се чита јеванђеље.

Кад козаци ови уђу у цркву пред вратима црквеним остајала су по два стражара. То се чинило, веле, из неке предострожности.

Турци су ове козаке називали обично „стара вера“

Дисциплина је била строга и када ко преступи заповести или учини какво кажњиво дело строго је кажњаван. С тога је веле у овој војсци, и ако су то били добровољци, била велика послушност и примеран ред.

Отпуст из војске ових козака био је према приликама. Неки су отпуштени по истеку пет година а неки и доцније ако је у томе месту било каквих нереда. Тако је горепоменути Гавра Митић, зван „ација“ из Лесковца добио отпуст тек после 11 или 12 година службе.

За повратак до свога места рођења сваки је козак добијао новац по одређеном времену за долазак. А време доласка, т. ј. за које време може да дође кући, месту рођења, одређивало се како коме: на лађи, за оне из Сирије, на колима и пешке.

На десет година после образовања ове војске (око 1870—71) Турци су хтели да официри — Пољаци науче командовање на турском језику те да се, за тим, тако новим козацима командује. Због овога пак многи официри — Пољаци напустише службу у овој турској војсци и вратише се у Русију која им казну за бегство беше опростила.

Тада се је вратио из ове војске и поменути Гавра Митић, звани „ација“ из Лесковца а и многи други који сада нису у животу.

Поред жеље за оружјем и платом за ступање у козаке — у ову царску војску, добит је била и за породицу онога који је отишао у ту војску а и за њега доцније, ако се буде вратио из ње. Породице њихове, махом сиротне, не плаћају дације Турцима па ни они сами не плаћају када се врате из ове војске. А поред тога ове испужене војнице — козаке, по повратку њиховом, радо су Турци узимали за пандуре при судовима и при другим јавним установама. Ови су Срби пандури употребљавани, ако су при суду, само за службу око Хришћана н. пр. да зову Хришћане када су потребни суду; да ноћу обилазе оне улице где станују Хришћани итд.

Ну многи су од ових Срба — козака — казака и плаћали главом служећи у овој војсци Турцима, било у каквој борби било и иначе у овој војничкој служби.

Тако су многи Срби и у ранијим вековима проливали своју крв за туђина, било за Турке било за Млечке и Аустрију као *ускоци* и *хајдуци* и ако су и сами били у ропству. Али прилике су биле такве а оне су често јаче и од жеље и од воље па и од љубави према отаџбини.

Ну ипак је било користи по народ српски и од ових оваквих ратника Срба, јер су они, који су се враћали из овакве војске, били бољи мајстори за рат, поучавали су друге у ратној вештини и стицали су уверење да има бољих јунака и од Турака, да и Турчин може бити побеђен. Та вера у таквих ратника и донела је ослобођење једнога дела српскога народа.

Лесковац, 1909. год.

ШКОЛА „ОБЈЕКТИВНЕ ЛИРИКЕ“.

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ СРПСКЕ УМЕТНИЧКЕ ПОЕЗИЈЕ.

Ма колико да је случај играо велику улогу у српској књижевности, ма да у нашем књижевном развоју има много неповезаности и нереда, ипак се могу прилично јасно одредити периоди, и крупним и главним цртама обележити књижевни правци. Један од најранијих и најодређенијих књижевних праваца у нашој књижевности, који је толико заједничким идејама повезан и заједничким особинама одређен да се слободно може назвати школом, јесте онај правац које представљају песници који су се јавили после Лукијана Мушицког и Симе Милутиновића а пре Бранка Радичевића и оmlадинских романтичарских лиричара, који почињу певати од прилике око 1830 године, у пуном јеку су и на врхунцу своје славе око 1840, чији углед око 1850 године опада, и који већ око 1860 припадају прошлости.

Тој школи, обично названој Школом „Објективне Лирике“ или „Мирнога Чувства“, посвећена је ова студија.

I

Српска поезија око 1830.

Око 1830 године српском поезијом владају два песника велика гласа: Лукијан Мушицки и Сима Милутиновић Сарајлија. Сви што певају у српској књижевности стоје под њиховим непосредним утицајем.

Од прилике од 1820 до 1840 Мушицки, „гениј Рода“, како га је назвао Његош, слави се као највећи песник српски, и било је опште уверење оно што је *Сербскій Народни Листъ* писао поводом његове смрти, 1837 године: „Угаси се најсветлија звезда књижевности и

словесности србске!“ Али поред свега тога великог књижевнога гласа, Мушицки није успео да дубоко и трајно утиче на књижевност свога времена. Сва његова поезија, и садржином и обликом, била је без реалне подлоге, слабо везана са животом, без услова за трајање и напредовање, вештачки створена и одржавана као цвеће у стакленој башти. Архаична, псевдокласичарска, кабинетска, сува, непесничка, она је могла говорити само разуму, али осећању је била сасвим туђа. Руско-словенски језик којим је било брижљиво писана још више је чинио да је та поезија стајала не само ван књижевног но и ван народног живота. Она је образац једне књишке, мандаринске поезије, која је, укочена и залеђена, стајала у једном народу тако битно романтичног менталитета као што је српски, и код којег је увек преоблађивала маште и осећање; она је чинила утисак нечега далеког и архаичног у српској књижевности која је све више тежила да се приближи народном духу и народној уметности, и у којој је народни језик неодољивом снагом својом побеђивао. Мушицки је био песник „учене класе“, људи класички васпитаних и школованих по класичарским гимназијама мађарским и немачким, иначе вичних „славено-србском“ језику. И у тој ограниченој публици он је имао оно што Французи зове *un succès d'estime*: њега су много више поштовали но што су га волели, и он је имао више подражавалаца но обожавалаца, које прави и велики песник треба да има. Један од песника новог нарантаја који је наступио после Мушицкога, објашњавајући зашто се око 1847 године Мушицки све мање читао, каже ове тачне речи: „То лежи у природи Мушицкове поезије: она, као свака поезија тенденције, побуђује, али дуже не задрижава. Најватренији поштоватељ Мушицкови ода мора припознати, да га ништа не позива к њима наскоро вратити се, већ ако то не, што о језику и народу мисли, пак жели дознати, како лепо Мушицки о томе говори...“ И признавајући му „велики уплив у србском песништву“, Суботић вели да његова поезија „никакве позителне следи за будућност имати неће...“¹⁾

¹⁾ Јован Суботић: *Ишке черте из повѣстнице србског књижевства*, „Србский Лѣтописецъ“, 1847, књ. 76, стр. 104—105.

Сличан случај је и са другим слављеним песником српским из доба око 1830 години, са Симом Милутиновићем. Својом *Србијанком* он је привукао општу пажњу на себе, и брзо заузео једно од главних места у српској књижевности. Својом књижевном плодношћу, активношћу у јавном животу, нарочито романтичном оригиналношћу свога чергашког живота, он је свакако био српски писац о коме се највише говорило.

Оно због чега је Милутиновић био највише читан то је свакако његово велико српско родољубље и историјски елемент његове поезије. Својом *Србијанком* он је узео на се омировску улогу да велики национални еп српски, *Илијаду* или *Енејиду* српске књижевности. Предмет тога епа, побуна Србије, обнављање старе српске државе, први почетак ослобођења српскога народа, био је такав да је у највишем ступњу могао загрејати родољубиве читаоце српске, сав онај нараштај који је имао толико осећања историзма и више живео у сновима прошлости но у стварности садашњости.

И позитивна вредност поезије Симе Милутиновића заусгавља се на његовом родољубљу и историзму. Поред свега што се код нас, под утицајем романтичних идеја и романтичног схватања поезије, писало о његовој генијалности, данас нимало сигурно не изгледа ствар ни о његовом таленту. Светислав Вуловић, који је био његов обожавалац, који је о њему написао не студију но панегирик, био је принуђен да призна да је у *Србијанци* „дикција хладна, готово прозна“. У опште узев, наше старе песнике тешко је читати, али нарочито Милутиновић се само по себи и под мораље може читати. Он данас изгледа као човек који само игра улогу песника.

Мушицки је чист псевдокласичар и зна шта хоће; Милутиновић је романтичар у души који се заклео у форме и фразеологију класицизма. Мушицки је човек потпуно класички образован, у класичној и псевдокласичној поезији он је „код своје куће“: он је природно, неусиљено и доследно псевдокласичар. Милутиновић је самоук, он митологију силом и невешто утрпава у своју поезију, и то његово „безприкладна

или наче чрезоуина митологија греческаја“ чини непријатан утисак лажне учености.

И затим, Милутиновић својим начином изражавања заузима особито место у српској књижевности: то је најпометенији и најзбуњенији човек чије је име забележено у српској књижевности. Вуловић је у њему гледао неку врсту Бајрона, тврдио да је сушпан лиризам убијао његову дикцију, да се он гушио од бујнице речи која је куљала из његове узбуркане песничке душе, да његова поезија „вене од унутрашње ватре“. То су само лепе речи, које не одговарају правом стању ствари. Треба читати прилично сачувану преписку Милутиновићеву, која није писана у песничком заносу и у експлозији бујних осећања. У прози, у мирном излагању обичних, често и прозаичних ствари, Милутиновић је исто као у поезији: без икакве духовне равнотеже, пометен, збуњен, неозбиљан, пишући језиком који се исплео са руским и турским, синтаксом из које је логика изагната, стиллом који час личи на детињарије а час на бунцања.

Ипак зато, нараштају који је био толико родољубив, и који је већ био дотакнут романтизмом, допадао се овај човек који се тукао за ослобођење Србије, песник у коме су савременици гледали српскога Омира и Тиртеја у исти мах, и који је својим необичним животом давао пуну илузију песника по романтичарском рецепту, И ко би набројао оне силне оде које су млади људи испевали Милутиновићу од доба 1830 до 1850 године! „Сва младеж, прича Јаков Игњатовић у својим успоменама, гледала је у Симу као у сунце, и кадкад је узимала од његове свјетлости по који зрак...“¹⁾ И тада су га српски ђаци 1838, у будимском брду Аделсбергу, крунисали венцем као највећег песника српског. Њега подражавају млади песници, његова „Србијанка“ чита се са шететом, његова смрт је била општа народна жалост. Али, поред свега тога, он не оставља даљег трага и не ствара песничку школу.

Јаков Игњатовић, на наведеном месту, вели: „Многи су му подражавали, али ни један срећно... Многи хтједоше црпити из његова извора, али докучише само

¹⁾ *Дјела Јакова Игњатовића*, књ. I. Нови Сад, 1874, стр. 245. „Три српска списатеља“.

његову ванредност, а не дух. Хватаху његове изразе, али не могаше доћи до језгре.“ Без тога ентузијазма, критичније и врло тачно, о поезији Милутиновићевој судио је, 1847 године, Јован Суботић. Он помиње како је појаву *Сербијанке* „српско књижевство при изласку већим ускликом поздравило, него икоју Мушицкову оду“. Али „овај усклик долазио је само од књижевника, а не од народа, на који је *Сербијанка* по садржанију свом управо упућена. Гди који књижевници били су изван себе од радости, више њи ударе у певање *духом Милутиновића*: сви су славили и хвалили, али мало је њи *Сербијанку* целу прочитало, а још много мање разумело... Народ је ћутно: и премда *Сербијанка* у виду народних песама о збитцијима последњи времена у Србији ради, дакле народу много више него Мушицкове оде приличн, зато и опет круг Мушицкових читатеља у народу може се великим нарећи, кад се на оне погледи, који *Сербијанку* читају. Последњи десет година показују, као да је *Сербијанка* сасвим заборављена...“ И, тврдећи да је Милутиновић могао више дати да је остао у своме родном крају и певао у народном духу, Суботић вели, „да је Милутиновић, при свој вици, коју су разумевајући и неразумевајући о *Сербијанки* подигли били, мало уплива у наше књижевство имати могао.“¹⁾

Из оцене Јована Суботића, једнога од главних писаца новог књижевног нараштаја, из те оцене која је иначе потврђена чињеницама, види се да стари песници, и Мушички и Милутиновић, крајем четрдесетих година нису имали више утицаја, и да је нов нараштај ишао новим идејама и новој поетици.

Око 1830 година јавља се у српској књижевности једно ново поколење, које, стојећи у почетку под утицајем својих претходника, уноси нешто другаче, ако не ново, у српску поезију.

Пре свега то је прво књижевно поколење које чини једну духовну целину и ствара једну одређену књижевну школу. У XVIII веку и у првим двама десетинама XIX века српски књижевни радници јављају се случајно и усамљено. После Наполеонових ратова, у

¹⁾ *Нјке черте из повѣстнице сербског књижевства. Сербскій Лѣтописъ, 1847, кн. 76, стр. 106—107.*

којима је Аустрија узела толико удела, настале су године мира и културног рада. И општи културни напредак осетио се и међу угарским Србима. Срби, раније малобројни на универзитетима, све се више одају вишим студијама. Имућно грађанство српско почиње у знатном броју школовати своју децу по гимназијама, нарочито протестантским у Угарској, и на универзитетима у Пешти и Бечу. Око 1830 године у српском друштву јавља се приличан број младих, редовно школованих и образованих људи, који су стекли не само факултетске дипломе но и вишу духовну културу и развијену љубав и укус за књижевност. То је доба општег научног и књижевног напретка у Угарској, доба када су Срби извршили своје културно груписање око Матице Српске, када су почели излазити *Сербска Литература*, први српски часопис у XIX веку, и када се у опште организовало „књижевство сербско“.

У поезији се тада јављају неколико песника: Јован Хаџић, Јован Ст. Поповић, Јован Суботић, Ђорђе Малетић, Никанор Грујић, Васа Живковић. И та група младих песника има пуно заједничких црта и идеја, они чине једну јасно обележену идејну и књижевну целину, они представљају групу која је доцније названа Школом „Мирног Чувства“ или „Објективне Лирике.“

II

Псевдокласицизам.

Нов песнички нараштај школован је по мађарским и немачким гимназијама, у којима је настава била потпуно класичка, и где се често учило и на самом латинском језику, са нарочитом пажњом за реторику и поетику латинску. Сви ти млади људи као ђаци по гимназијама одликовали су се својим вецбањима у латинској поетици. То су чинили сви, па и сам Бранко Радичевић, познати песник *Пула*, који је као карловачки гимназист испевао једну класичарску оду, на немачком језику, у част митрополиту Стевану Стратимировићу.¹⁾

¹⁾ Светислав Вуловић: *Бранко Радичевић*. Београд, 1885. стр. 37.

Јован Хаџић прича за себе како је још на ђачкој клупи показивао велику „вољу и ревност к красотатама и савршенствима древности класичне.“ У својој *Автобиографији* Јован Суботић се хвали како су успеле његове латинске оде, а исто тако и Ноканор Грујић, који је као ђак „реторике“ и „поетике“ 1832 и 1833 године добио неколико школских награда за своје латинске оде.

Један од нешто млађих писаца наших, који је запамтио то доба, Јаков Игњатовић, овако га карактерише.¹⁾ Тада, вели он, „изучен млад Србин волио је латински него својим матерњим језиком говорити. Почеше се надметати ко боље говори и пише латински. Већа је била дика лено чисто латински говорити него србски.“ Ти млади људи у школи учили су Хораџија и Вергилија; као своје школске задатке морали су да пишу латинске оде, и отварајући листове српске налазили су на оно што је Игњатовић доцније назвао „поетично књижевство србско у латинској форми.“ Српски писац, „напуњен римским мислима и осећањем“, тада „мислио је римски, а србски писао.“ У то доба, продужује писац *Милана Наранџића*, српски песници су „у римским оковима своје народу певали. Кад је човек те српске оде читао, на први поглед толики муза и богиња, које му се смешиле, мислио би да се у Кампанџи или барем у салустијанским банџама налази.“

Млади песнички нараштај почео је читати и писати у доба цуне славе Лукијана Мушицкога, и сви млади имали су култ песника *Гласа арђе шишатовачке*. Јован Хаџић је почео 1821 свој књижевни рад *Одливом младога србскога духа на глас харђе шишатовачке*. Са класичарском емфазом он је ту поздравно „певца нам много и пресладку песму његову“:

Но куд ми, Душе! жаром се заносиш?
 Ко дару врати с' Певчевом! Слађи нам
 Он је нег росне капље крину
 Ружици; нектар нит' цветне пчеле
 У јутру купе жељније, срце нег
 Што наше сисе наука дара Твог
 Пресладко млеко.....²⁾

¹⁾ *Погледъ на књижество, Србски Автопис*, 1857, књ. 96, стр. 142—143.

²⁾ *Дѣла Јована Хаџића*. Нови Сад, 1855 књ. I, стр. 3.

Мушицки, поласкан и тронут, одговорио је Хаџићу песмом *Nomen est omen*. („Светић, син свјета Минерве“). Хаџић му је на то одговорио песмом *Милом Лукијану поздрав пославишем*, као што је њему упутио песме, подједнако ученички ласкаве према учитељу: *Србском Поету и Лукијану Мушицком* (1823), *Певцу арфе шишатовачке* (1828) и *На смрт Лукијана Мушицкога*. И за све то време Хаџић је према Мушицкоме у односу ђака према учитељу, и у подражавању тако му се приближио да је у једној песми могао му узвикнути: „О сродни душе духу мојему!“ Кад је Лукијан Мушицки умро 1837, Јован Суботић му је испевао читаву химну:

Свети чисте му руке аманету.
 О лиро тужна. Уздахни најдубљим
 Жалости тамне гласом који се
 Дала за најним Мароном жици
 Сабива, какав под црним печали
 Флором сиротим пристој жицама
 Уздахни! громка целог рода
 Следовати теби ће попевка!¹⁾

Ђорђе Малетић је 1845 написао целу једну књигу *Споменик Лукијану Мушицком*. Пред самим „позорјем“ налази се засебна студија *Лукијан Мушицки и Србство*. Малетићеву одушевљењу ту нема границе: „Шта је Мушицки у свом неуморно дејатељном животу, као свештеник, стихотворац и родољубац, што је он и осим тога као ревностан и одушевљен Славен чинио и извршио, од тако је простране и благословене знатности за Српство и Свеславенство, да га смемо без икакве сумње најзнатнијим мужевима новијег Славенства приподобити“. За њега је Мушицки „женијалан“ песник: „Полет идеја, сила мисли, печаланост у прелетању и савршенство изражаја, која Мушицкова стихотворенија одликују, опомињу нас на класическу Музу Орација, и праведно је Мушицки од своји почитатеља српским Орацијем назван...“²⁾ Васа Живковић, у једној песми, помиње „свету лиру Ђурђевскога певца“ и наводи „божествене речи“ Мушицкога.³⁾

¹⁾ *Дѣла Јована Суботића*. Карловиц, 1858. књ. I, стр. 387.

²⁾ *Споменик Лукијану Мушицком* Позорје духова у едномъ дѣйствиу. Београд, 1845, стр. XVIII.

³⁾ *Песме Васа Живковића*, Београд, 1907. *Епиграм Г. Д-ру Јов. Стејићу* страна 89.

Сви писци из Школе „Објективне Лирике“ добри су латинисти, и баве се читањем и преводима из латинске књижевности. Јован Хаџић, још врло млад, високо цени „древну вештину“, и, идући за примерима Гетеа, Шилера и Виланда, и он преводи из латинске књижевности. Сама чињеница што се са латинског језика може преводити на српски њему изгледа као најбољи доказ духовних способности српског народа и савршености српскога језика. Он прича како је цензор у Бечу 1827 био зачуђен, када му је Хаџић поднео на одобрење свој превод Хорацијеве посланице Пизонима: „Зар је српски језик, запитао се задивљени цензор, до тога савршенства доведен, да се, на њему таково дело, као што је Хорацијево писмо о стихотворству, на још и оригиналним размером превести може?“ И Хаџић преводи не само Хорацијево *De arte poetica*, под именом *Писмо Пизонима о Пјесотворству или вѣштини свѣсној* (Будим, 1827), но и два певања из *Илијаде* и из Вергилијеве *Енеиде*, обоје у народном трохејском десетерцу. Поред тога преводио је још у хексаметру, алкејској стопи, или у народном десетерцу, знатан број Хорацијевих ода (*Сербские Лѣтописи* од 1825 до 1828; *Голубица*, за 1839, 1840 и 1841, *Уранија*). Од латинских песника преводио је још Марцијала.

Хаџић је поставио као главну идеју свога књижевнога рада: српска књижевност треба да се развија према класичким узорима. Класички образован, он је имао култ класичке књижевности, веру у једну европску књижевност, подигнуту на основу класичне књижевности, и којој треба да се саображавају све светске књижевности, па и српска. Он признаје сву вредност народне поезије, „али крајња би неразборитост била казати, да ми поред такве народне поезије не требамо ни припознатом древном вештином да се занимамо, нити да ту усвојавамо и на наше поље пресађујемо.“¹⁾ Он тврди да су све модерне европске књижевности почињале подражавањем класичких књижевности, и кроз ту фазу развића мора проћи и српска књижевност. Као своју идеју он наводи речи мађарског

¹⁾ *Дѣла Јована Хаџића*. Карловци, 1858. књ. II, стр. III—IV.

песника Казиница, када се овај упознао са српском народном поезијом: »Запста тај народ, у коме такве песме постају, док се синови његове изобразе, изуче, и са класичним лепотним производима упознају, кадар ће бити чудеса у песнотворству чинити«.

И у доброј половини свога рада Хаџић је псевдокласичар, веран ђак Лукијана Мушицкога. Знатан део његових ода, еклога и поздрава испеван је у класичном размеру, са епиграфима из латинских песника, нарочито из Хорација, са митолошким речником и стилским украсима, и то у толикој мери да се Хаџић код Срба ценно као најбољи латинист и најјачи песник у латинском »слогомерију«.

Као и Хаџић, и Јован Суботић мисли, да Срби, »без књижевног свог живота, без усредоточенога живота народног«, морају упрти очи у други који народ, »па се његовим дахом запојити и његовим гласом запевати.« Још као врло млад био је мишљења да се на латинску књижевност треба угледати. Као ђак шестог разреда сасвим класичке гимназије »у којој су ђаци знали латински боље него ученици ма које гимназије у Мађарској«¹⁾ где се нарочито већбало у латинској поезији, тако да се цео разред звао *poesis*, а сваки шестопколац *поетом*, — Суботић је био чувен са својих »латинских продукција« и »орација«, са успехом бавио се латинском версификацијом, и због тога је, како сам прича, стекао »славе незаслужене, али дотле недостижене.« »Прозодија латинска повукла је позорност моју на прозодију немачку, а сљедство тога било је да сам почео и латинска кармина правити и немачке песме.«²⁾ У својој аутобиографији, као пример како се ђаком »на Пегазусу изузимао«, он наводи целу једну своју алкејску оду у част митрополита Стефана Стратимировића. Латинске »верзове и кармина« писао је он у току 1834 и 1835 године, али их је доцније сасвим напустио. »Поштедео сам и себе и други свет од тог песничког клобарања.«

¹⁾ *Живот и рад Др-а Јована Суботића*. Аутобиографија. Нови Сад, 1901. Први део, стр. 100.

²⁾ Иста књига, стр. 104.

У првим стиховима Јована Суботића, поред класичких калупа, налази се сва митологија класика и сви декори псевдокласицизма: ту је и Зевс, и Аурора, и Феб, и Венус, и Дијана, и Церера, и Веста, и Флора, и Аридна, и Лета, и Ехо, и Хесперида, и Левкостoa, и тако даље. Суботић је у том псевдокласичном маниру и када опева догађаје из српске народне прошлости, и у томе погледу карактеристична је његова *Елегија на Косово*. Док су наши познији песници тај предмет певали са реминисценцијама, декорацијама, а чак и истоветним реченицама из народних песама косовског циклуса, дотле Суботић овако почине своју косовску елегију:

Сни Латоне већ последњи поглед
У ком пламти силне љубве жар,
Пун тежења ватренога баџи
На љубљени Ахеменке гроб...¹⁾

И у тој истој песми у којој се опева „седа древност српска“, крај XIV века српске прошлости, иза жалосних *кипреса* пева *филомела*, и упоредо са Милошем Обилићем и Миланом Топлицом помиње се Јанус и Херкул. И много допније, када је псевдокласицизам у српској књижевности био мртав, Суботић се, 1856 и 1857, у својим *Бечким Елегијама*, враћао каткада и на „стари крој“ версификације („стих је стари, чувства нова“). У VI елегији, *Хексаметру*, он је певао:

Дивни хексаметру, дико Омирова, римска челенко,
Дирнуо сам ти у част, али се љуто кајем,
Сад ти клањам се до земље, признајем ти дивну красоту,
И пред светом, ево, скидам ти, бане, капу.²⁾

У песничким првинама Ђорђа Малетића има знатних примеса псевдокласицизма. И он преводи из Хорација, и он радо узима епиграфе из Вергилија и Мушицкога, и у његовим стиховима има и Марса, и Минерве, и Феба, и Цитере, и Аполона, и муза, и грација, и нимфа. Неколико његових песама, испеваних око 1840, писане су у класичном метру. Шиканор Грујић, као ђак у Печују, био је међу својим наставницима и

¹⁾ *Лица Јована Суботића*. Пешта, 1887, стр. 21.

²⁾ *Дела Јована Суботића*, књ. I, стр. 174.

школским другovima чувен са својих ода и поздрава на латинском језику. Једну такву његову латинску оду, *Vale*, дали су штампати његови школски другови. Његове оде из 1837 и 1838 године, посвећене митрополиту Стевану Станковићу, у свему подсећају на оде Лукијана Мушицкога. Његови први говори, ђачки поздравни важних личности, пуни су митологисања и рађени су по свим узорима и правилима латинске граматичарске речитости. Исто тако и Васа Живковић, у почетку свога песничовања, 1839 године, одушевљава се поезијом Лукијана Мушицкога, пише псевдокласичарске оде, слави 1843 Јована Хаџића „музе достојног љубимца“ као великог песника српског, као пријемника „свете арфе“ Мушицкога, и као „спроводника“ на Парнас младог нараштаја српског. И неколико првих песама Васе Живковића, и садржином и обликом, припадају „ученом стихотворству“ у роду Лукијана Мушицкога.

Јован Ст. Поповић почиње псевдокласицизмом, и у целој својој поезији носи трагове свога псевдокласичкога васпитања. Као ђак једне класичне гимназије у којој је наставни језик био латински, он је врло млад почео писати латинске стихове. Његов биограф Ђорђе Малетић помиње како се као ђак особито одликовао у латинском стихотворству, и како га је због тога професор поетике и реторике називао *poetarum patriarcha*. Сам Поповић прича како је још као „детенце младо“ волећи „звук сафиске“, стихове Алексија Везилића, песника свева *О спокойной жизни*, преводио на латински :

Реван питомац царице олимписке,
Песмама ризе твојим давах римске.
Ставши пред музом није српска вила
Постидна била.¹⁾

Доцније, као професор латинског језика, Поповић се још више утврдио у класицизму. Његови први погледи писани су према Лукијану Мушицкоме, кога он подражава не само у класичној матрици но и у славено-српском језику. У једној од својих најранијих

¹⁾ Алексију Везилићу. Даворје.

песама, *Појми славено-србскому народу на ново Лѣто 1826*, он пева:

Хеликона обитателище!
 Пијерија, Пинда и Парнаса,
 Терпсихори пресветло лице!
 Возвис силу јаснејшего гласа,
 Входи в ум мој вспренују Мудрост,
 Лирје даруј сиренску пријатност,
 Струн и чувствами сложи нити
 Да возвјешчу концем вселенија
 Сеја стихија премјени, знатнија
 Вину тобој буду пјетни.¹⁾

Он прилично преводи и Хорација: у самом *Даворју* има десетак Хорацијевих песама. Он сам пева у класичном метру, и на челу песме ставља метричку стопу. И класичним метром он је врло вешто руковао, »срећније од свију, вели Ђорђе Малетић, срећније и од Мушицког.«

У опште, може се узети да су сви песници Школе »Објективне Лирике« почели писати, под јаким утицајем Лукијана Мушицкога, и били у духу и у форми псевдокласични. Само, псевдокласицизам је тада већ био на заходу, и одмах после смрти његовог главног представника, Мушицкога, око 1840, он је почео нагло нестајати у српској књижевности. »Србски списатељи, вели Јаков Игњатовић, црпећи једнако из једнога извора, исти су исцрпети морали, и тако морао се већ једанпут и Хорац са својим латинским колегама изгледати. Оне идеје, она чувства, која се у овим списатељима налазе, за кратко време покуњене су, бачене у србски народ, који је у недостатку себи сроднијег, из нужде примао, по исте идеје не могу се навек понаврати, па се зато и подражаваће тих латинских списатеља морало исцрпети. Основ је био узан и туђ, па се није могао одржати.«²⁾

И псевдокласицизам не налази присталица не само више међу младима, који су потпадали под претежан утицај немачке књижевности или народне поезије, но и код самих песника Школе »Објективне Лирике«, који

1) *Сербске Лѣтописи*, 1826, књ. 4, стр. 80—81.

2) *Поглед на књижевство. Србски Летопис*, 1857, књ. 96, стр. 145.

су почели певати као псевдокласичари. Најзад је свима постало јасно да живот, мисао и осећање једног данашњег народа који се стално развија не може остати у оквиру једне мртве културе и у калупима архаичне поезије Грка и Римљана. Чувајући увек нешто од свог првог псевдокласичког образовања, они од 1840 све више напуштају псевдоклацизам, и окрећу се на другу страну. Јован Ст. Поповић је смејавао оне који су остајали у старој псевдокласичкој традицији, песнике ода по рецепту Мушицкога, *одације*, и, по Овену, певао :

Е одација, тражиш написати вечите оде,
За цело с', веруј ми, намеру постигао ту.
Јер шта! стихови немају твоји ни краја ни конца
Вечност ни краја нема; вечност ни конца нема,¹⁾

Ђорђе Малетић 1844 одлучно изјављује : »Прођимо се већ неумесног употребљавања митологије, ако не желимо да нам производи наши на одећу од сами закрпа разне боје и материје састављену наличе.«²⁾

Прошавши кроз почетну и основну фазу псевдокласицизма — који целој српској књижевности није оставио ни једно дело трајне вредности — од 1840 године Школа »Објективне Лирике« потпада под друге утицаје.

III.

Немачки утицај.

Школа »Објективне Лирике« у погледу књижевне културе несумњиво стоји над романтичном школом која је после ње дошла. Док су романтичари викали на »трули Запад« и његову културу, у страним књижевностима гледали болесне појаве старих и уморених цивилизација, тражили националну културу и развијање уметничке књижевности на основу и у оквиру народне уметности, — дотле су писци четрдесетих година, као последњи следбеници европског и космополитског рационализма XVIII века, тражили угледање на Запад и стварање српске књижевности по обрасцу великих европских књижевности.

¹⁾ *На одацију. Даворџ*, Нови Сад, 1854, стр. 133.

²⁾ *Подунавка*, 1844, стр. 26.

Књижевно много образованији но познији романтичари, песници Школе „Објективне Лирике“ тврдили су да се млада српска књижевност мора без престанка држати већ створених, старих или модерних, узора, ићи оним путем којим су прошле све старе развијене модерне књижевности. И као узор првога реда постављали су латинску књижевност, према којој су створене све модерне књижевности, а као узор другога реда истицали су немачку књижевност, књижевност народа са којим су Срби били у непосредном додиру, чију су културу прихватили, и која је у то доба била дошла на незапамћену висину.

Немачки утицај на српске духове није био скорашњи. Од XVIII века, од Доситеја Обрадовића, Срби су се отргли прво од средњовековног византијског, а потом од догмачично-православног руског утицаја, и прихватили западну културу и западне идеје. Запад, то је за њих била Немачка, и у целој првој половини XVIII века немачки утицај стално расте, и у српској књижевности све се више осећа немачки дух, док у току четрдесетих година не постаје сасвим владајући. Срби су имали и сувише прилика да се упознаду са немачким језиком. У Војној Граници, где је био највећи и најактивнији део Срба, немачки језик био је званичан, и велики број српске деце походно је немачке школе. Школовани на вишим немачким школама, нарочито на универзитету у Бечу, млади Срби су још више примали од немачке културе и боље се упознавали са немачком књижевношћу. И као што је Лукијан Мушички као у песничке идеале своје гледао Хорација и псевдокласичаре XVII и XVIII века, тако нови нараштај почиње се одушевљавати Гетеом, Шилером, Хердером, Геснером, Виландом, и другим новим писцима немачким. Са немачкога преводи се више но икада, подражава са немачким узорима: испод српских песама провиди се немачки оригинал. То „слепо подражавање туђинства“, навалу те „сентименталне или филозофирајуће поезије“, Јаков Игњатовић овако је окарактерисао у своме *Погледу на књижевство*: „Када су се већ немачке идеје гледати почеле, новији нараштај, који је туђим путем већ забасао, није се могао у туђем лавиринту дуго окретати. У песмама изражене

туђе идеје режале су; који се није у немачкој литератури задовољно подражавао је владајућем тону, па је узео пред себе већ одпевано што, на је исто у нову форму ставио, и публици поклатио¹⁾

Код свију песника Школе „Објективне Лирике“ осећа се врло јак утицај немачки, у толико јачи у колико су се они удаљавали од псевдокласицизма. Јован Хацић је поставио целу теорију како нову српску књижевност треба стварати подражавајући већ развијене и велике књижевности. „Та ми нити живимо, нити ћемо живити одељени од осталог света“. И исто онако као што је преводио из старих, обилно преводи из нове немачке књижевности. Његов љубимац је Хердер „бесмртни Хердер“ како су га често називали по српским часописима из прве половине XIX века, и из њега преводи приличан број песама. Исто тако преводи из Гетеа (*Голубица*, 1842), и из Шилера. Из Клопштокове *Месијаде* превео је један одломак, а из Крумахера и Геснера знатан број прозних песама и идила.

Код Јована Суботића се исто тако осећа немачки утицај. У својој аутобиографији прича како је као ђак „дан и ноћ“ читао немачки, и како је писао немачке песме, исто онако као и Бранко Радичевић у осталом.²⁾ О тим својим немачким песмама Суботић, иначе тако сујетан на своје књижевне производе, није имао великих илузија: „Ових сам написао истина више него латинских, али би много мање славе донели, да сам се на сунце показати усудио“. Прва његова збирка стихова (1837) носи епиграф из Шилера; из немачке књижевности превео је Биргерове песме; његова песма *Верности* непосредно и очигледно је подражавање Гетеовој *Мињон*. Тон и речник његових првих стихова врло много подсећа на сентименталну и идилничну лирику немачкога из првих десетина XIX века. У његовим песмама: *румена зора поздравља мирисна и цветна поља, пошкропљена сребрном росом, на којима леаа пастирка пасе бело и свиловуно стадо, бере шарто цвеће да закити милога пастира*, натпевајући се са

1) *Српски Летопис*, 1857, књ. 96, стр. 149.

2) Светислав Вуловић: *Бранко Радичевић*, Београд, 1889, стр. 37.

умилним славијима у зеленом гају; или: бледа луна обасјава од среће расплакано љубавнике, који на својој милогласној арфи извијају нежне звуке љубави, док несташни лахор милује њихово бледо чело и дугу свилну косу, носећи заносне мирисе расцветаног пролећа...

Фрулиним гласом
Уздиге нежно
Љубки лахорџ
Мирно кроз лишће:
Љубице!

Поточић бистри
Тихо жубори
Росно кроз цвеће
Травицу меку
Љубице! 1)

Од свију писаца четрдесетих година нико није био толико под немачким утицајем и нико није толико учинио да се немачке књижевне идеје и форме пресаде у српску књижевност, као Ђорђе Малетић. Он је унео немачку естетику и немачку метрику код Срба. Од немачких писаца на њега је нарочито утицао Шилер, који је и иначе, у добу од 1840 до 1850, био најомиљенији, најчитанији и највише превођени страни писац у српској књижевности. Једна од првих књига Малетићевих јесте прерада Шилерова *Паразита или вештина себе срећним учинити* (1844).

Из Шилера је превео цео један низ песама; његове песме, као и цела прва збирка његових стихова, често носе епиграфе из Шилера; а у књижевним реприскама он се као не одлучујући ауторитет позивао на Шилера, са свом тежином онога старог: *magister dixit*. Сем тога, он преводи још и из Хердера и Коцебуа.

Напустивши псевдокласицизам, Никанор Грујић, око 1840, пева у *Србскомъ Летопису* и *Србскомъ Народномъ Листу* сасвим у духу немачке сентименталне лирике. У песми *Туга* (1839), он, „тужног сердца“, гоњен „свирјепом бурјом“, пева њој:

1) *Лири Јоанна Субботића*, стр. 12.

Никад оков туге нећу
 Свалит нит получит срећу;
 Ти, за којом доведк тужим,
 Док не рекнеш: ја те љубим.

Најбољи песнички рад Никанора Грујића *Сркиња код навијања* је чисто подражавање Шилерова *Звона*, као и *Пошара Љубомира П. Ненадовића* и *Вршидба Јована Сундечића*.

Код Васе Живковића још више се опажа немачки утицај. Рођен у Панчеву, у месту где је било много Немаца, у Војној Граници где је немачки језик био службени, Живковић је као дете научио врло добро немачки. У карловачкој гимназији, он је почео писати немачке стихове. Као ђак у Пешти он је стао преводити Гетеа и Шилера; из тога доба је његов необјављени превод Лесингове *Емилије Галоти*. У српским листовима четрдесетих година изашао је велики број добрих Живковићевић превода из немачке књижевности, поред Гетеа и Шилера, и неколико других мањих песника. Њему српска књижевност дугује за добре и од трајне вредности преводе Гетеова *Рибара* и *Баука*, и Шилерова *Гњурача*, *Чедоубиље* и *Јемства*.

Немачки утицај огледа се не само у изборима превода, но и у главним естетичким идејама и у метрици. Тада се место старог псевдокласичког хексеметра и алкејске строфе узимају облици и родови — баладе и романсе — савремене немачке поезије, и српска метрика ствара се сасвим по обрасцу немачке метрике. Ту превласт немачкога духа у српској књижевности осудио је Јаков Игњатовић у своме, раније помињаном чланку, *Погледу на књижевство*. „Туђ дух и чувство било је то све као год пређашње латинско. Из овог периода може човек видети дела, нарочито поетична, која на себи носе печат немачке углађености, но поред тога и туђег чувства. И у самом спољашњем кроју познати се могао немачки оригинал. Метрум је од веће части немачки био. Идеје и чувства, које су Немцима за предмет служиле, биле су туђе. Из тога је следовало да чрез свакидашње подражавање туђинства, ове туђе идеје, које су у почетку као нове јошт примаје,

изглодале се, а певци, једнако туђе и неприродно црпећи, у њему и сами се исцрпели...“¹⁾

И та је реч тачна: подражавање немачкој књижевности, као модерној и ближој, значило је несумњив релативан напредак према дотадашњем подражавању класичкој књижевности. Али и то је било само једно подражавање, „слепо подражавање туђинства“. И под паралелним, управо под у суштини истим утицајем национализма и романтизма, песници су почели тражити узор у својој средини. И тако после латинске и немачке књижевности, нови песници окрећу се и трећем извору: српској народној поезији.

IV.

Утицај народне поезије.

Наши писци са краја XVIII века, из својих рационалистичких идеја, нису марили за народну уметност. Почетком XIX века, под утицајем европског романтизма, Срби почињу осећати вредност своје народне поезије, поносити се њоме и поступно подражавати је у уметничкој поезији. Димитрије Давидовић писао је у *Новинама Србским* још 1818.: „Нас мрави подилазе, кад јуначке песме слушамо, и коса нам расти, а очи сузама се пуне, кад нам слепац србски наше запева“ (стр. 704).

Од новијих песника Сима Милутиновић обраћа пажњу на народну поезију, и, у исти мах кад и Вук Караџић, скупља и штампа народне песме. Али код песника који се јављају око 1830 године, види се велико интересовање за народну поезију, и први пут код њих народна поезија почиње утицати на стварање уметничке поезије.

Јован Хаџић воли народну поезију, али на свој начин, не искључујући због тога класичке и стране књижевности, као што ће доцније чинити романтичари. „Лепо је, вели он, наше народно певство, оно је огледало наше природе, краснозвучни одјек душе и срца нашега. Оно нас подиже и осветљава, и даје нам снагу и важност које се многи народи лишавају...“²⁾ Али

¹⁾ *Србский Альманах*, 1857, књ. 96, стр. 147—148.

²⁾ *Дѣла Јованна Хаџића*. Књ. II, стр. III.

Хаџић држи да народна поезија показује само урођене песничке способности, естетичке предиспозиције српскога народа, да је она само једна повољна погодба за рад, а не сам рад, да она тек има да се облагороди „класичним древним лепотним производима“, да се тек култивише и упути у исти правац у коме су све књижевности просвећеног народа. И то схватање значи компромис између рационалистичког одрицања народне уметности и романтичарског обожавања народне уметности. Само, као и у свему осталом, тако и у овом питању, Хаџић и његови песнички другови ипак су више у идејама XVIII века, и ако би имали да бирају између слепога гуслара и Хорација, они су пре за писца *Ars poëtica*.

Хаџић пада на врло интересантну идеју да Омира преводи у размеру српских народних јуначких песама. С погледом на „велику ону простоту“ Илијаде, на њен херојско-патријархални карактер, он тврди да би се „Омир много лакше и боље на србски језик превести могао, него и на који други што је преведен, и то духом и начином простим, т. ј. народни наши песама.“¹⁾ И почетак његова превода гласи:

Јарост певај, Божињо, Ахила,
Еј Ахила, сина Пелејева,
Којино се љуто расрдио,
Чинећ Грком јаде нечувене....

Преводећи 1826 године један оглед из *Енејиде*, он то чини и у размеру оригинала, и „као неко мало покушеније“, „по начину јуначки србски песама“, у народном трохејском десетерцу. Он то чини што налази да је природно: „да Србин Србину србским гласом и размером пева“.

Што је најкарактеристичније, човек који је потомству представљен као заклет непријатељ свега што је Вук Караџић бранио, тај исти Хаџић, не само да је тако ценно народну поезију, но је често и подржавао. И он је у тим идејама био још у доба када је псевдокласицизам био у пуноме јеку, и када су учени људи са презирањем гледали „слепачке и говедарске

¹⁾ *Дџла Јована Хаџића*, књ. I, стр. 165.

песме.“ Још 1821, написао је у народном духу песму *Брат сестри на дан рођења*. Пригодан епиграф је из Хорација, али и размер и епитети су народни, као што је очевидна жеља пишчева да подражава народну поезију. Први стих гласи :

Тек ако је зора заплавила....

а завршетак :

Буди мила кано љубичица
И весела ко румена ружа...,

1823 написао је Хаџић песму *Милан и Милица*, очевидно подражавање народних балада, као што из доба око 1840 године има неколико његових песама исневаних у размери и духу народних песама.

Јован Суботић је још више за народну поезију. 1845 године, у својој *Науци о србском стихотворству* он тражи да се у српској уметничкој поезији напусти једном латинска просодија и немачка метрика, да се за основ српске метрике узме српска народна поезија. И он тврди да „опште рационалне основе ваља узимати из магацина свеопштег хуманитета, а како се имају употребити треба питати народ...“. 1846, у *расправи Нбке черте из повѣстнице србског књижевства*, он се потпуно изјашњава за народне песме као узор српске уметничке поезије. „Србска је поезија, као и грчка, права особа, са опредељеним собственим, одликујућим значајем, у њој је индивидуална материја, индивидуална форма, и индивидуална боја : подпун дакле карактер. И само онако опредељене могле су народне песме онда изобразити Европи као неки феномен засијати, кад ни једна народна поезија није смела поред ученог стихотворства главе подићи ... Србске народне песме нису Volkslieder него Nationalieder, као што су код других народа производи стихотворни најсилнија генија у народу...“¹⁾ И утврдивши да су Лукијан Мушички и Сима Милутиновић остали без трајног утицаја и следбеника, и налази да једино што има „собственог правца и значаја“ у српској књижевности то је у народној поезији. „Народне су песме јединија поезија,

¹⁾ *Сербский Летопись*, 1846, књ. 75, стр 117--118.

која је на наше учено стихотворство дјејствовала, и све једнако и све већма дјејствује. И ово је само на наше добро: само би нуждно било, да се нађе који дух који да нам покаже, како треба народне песме сматрати, на шта ваља у њима гледати, и како се има учено стихотворство на њи пресадити.“¹⁾

То су његове теоријске идеје. А у почетку свога песничког рада, још 1836, он је певао *Срећан пут Музама* :

Нећу више музе звати
Које србски не разуму
Већ су оне остариле...
Нека други њих дозивљу,
И вишејску струју пију;
Мени оне не требају,
Нпти води Пегазове.
Нећу певат Римљанима
Ни свирати Латинкама
Већ Србљима неженатим
Српкињама неудатим...

Око 1840 нису ретке његове песме у народном духу. Нарочито у познијем песничком раду Суботићеву, око 1856, има читав низ подражавања народних песама, често са читавим реченицама из народних песама. Такве су му, већим делом *Песме за посао и игру, Жетелачке* :

Помоз' Боже и Божићу,
Ој Бого, ој Божићу,
И пречиста мајко божја,
И Јоване, божји куме....

Такве су песме које он назива *сељанским*, и којима на чело ставља епиграф: „Само своју срећу и тугу — Вако пева пољу и лугу.“ Сами почетци казују колико су то песме постале из народних песама: „Устандери, уран' Смиљано — и русу косу очешљај“, „Шта се оно сјаје — у дикиној башти“, „Пораниле девојке — Јело ле! Јели, добра девојко, о Јело“, „Сејале девојке шестопер калонер“, и тако даље.

Код Ђорђа Малетића има истих тих подражавања народној поезији, као у песми *Момче и девојче*, а нарочито у његовим епским песмама.

¹⁾ *Сербский Альманах*, 1847, књ. 76, стр. 108.

И ако не код свију песника Школе „Објективне Лирике“, а оно свакако код већине, и то врло карактеристичних даје се констатовати јак утицај народне поезије. То код ових предромантичара наших, који су били у исти мах и антиромантичари, изгледа и јесте једна аномалија. То је један уступак који су они чинили општем духу времена, и та последња етапа њихове песничке еволуције јесте спона која их везује за наступајућу романтичну школу.

V

Објективност

Песници који су певали око 1840 године називали су се Школом „Објективне Лирике“ или „Мирног Чувства.“ И та објективност у њиховој поезији јесте главна, специфична одлика свију њих.

И ако су живели у доба када је романтизам у Европи био на своме врхунцу, па чак почео и заходити, ипак су они, по једном сталном појаву у српској књижевности, за неколико десетина година били за сувременим идејним и књижевним покретима европским, и остајали још у идејама XVIII века. Они су рационалисти и имају чисто рационално схватање поезије, и као Доситеј Обрадовић против су сваких „швермераја.“ Они сматрају да у поезији и укус и машта треба да буду подређени разуму, једном просечном, апстрахованом разуму, и више воде рачуна о општим идејама но о личним осећањима, о оном што је општечовечанско и трајно но о оном што је појединачно и пролазно. Они, као песници XVIII века, сматрају да поезија није сама себи циљ, да и она треба да буде „на ползу обшчества,“ и зато су у толикој мери дидактични и морализатори.

Како су то били образовани људи, посвећени у питање естетике свога доба, како су волели у своје списе што више општих и филозофских идеја, они су јасно изнели и своје теоријско схватање.

Јован Хаџић као највише и пресудно мерило у књижевним питањима узима разум. „Разум, вели он,

онај строг судија, који предмет од предмета по својствима разликује, које ствари цепа, части дели, и сајуз испитује; што је у јестеству скопчано, то и у мислима веже, прилична својства слаже, неприлична разлаже, и тако пристојан избор ствари чини и у ред ставља, те вкус управља и наставља, силу уображења под уздом држи, да своје пределе не пређе, који су предмети на истини основани, и внутрењу цену и важност у себи имају, те само допушта да их ова својим чудотворним огњем у леп внешнеи облик прелије и преобуче.“ У том свом рационалистичком схватању улоге разума у уметности, Хаџић иде још даље. Разум за њега није само врховни регулатор укуса и маште, он даје основ естетици, он изводи *„постојане закона лепога“*. Он осуђује оне српске писце који су дотакнути *пагубном романтичном струјом*, и који у својим делима дају места *„чувствителности и проливању суза.“* То није достојно, тврди он, разумних и образованих песника. *„Учених стихотвораца је званије много трудније, много теже, не толико због начина и способности, колико због пространог и основаног познанства ствари. Од њих се ште особити онај дар природе, да сила уображења, вкус и разум у оној опредељеном кругу сложено и дружевно раде; осим тога се онај исти дар науком и искуством обогатити мора, да предмети важност, јасност и светлост отуда добијају. Разум њихов мора кроз средину ствари проникнути, све частице раздробити и препознати, дуго сматрати да се облик лепотних производа на истини и важности осније, и целој природи човеческој тако преда, да се чини да једна природа другој говори, с целим духом својим ову задуњује.“* И он је одсудно против оних који *„чувство, срце и уображење за саветнике и судије узимају.“* Они су за њега на *„пагубном путу,“* и он хоће да их врати *„извору истине, науке и искуства.“*

Али најпотпунија и најпрецизнија естетика целе Школе *„Објективне Лирике“* налази се изражена код Ђорђа Малетића, који се може сматрати као теоретичар њен, а кога је, педесетих година, Љубомир П. Пенатовић сматрао за највећег живог песника српског. Малетић је сасвим у идејама сувремене естетике немачке. Он је писао у доба када је у словенском свету нестало оно

опште „гњураће у немачко море,“ о коме говори Тургењев. Он је сав у основним схватањима савремене немачке идеалистичке филозофије, или тачније говори: метафизике. Он све своди на бивање; за њега је сав видљиви и невидљиви свет само остваривање једне велике, божанске и апсолутне идеје. „Закони су ума и срца исто као и закони природе *вечни и неизмјенили*.“ Апсолутни, вечити, свуда и свагда истинити закони једне апсолутне лепоте, то је била његова основна естетичка догма.

Малетић је био у гимназији професор „србске словесности“ и „поезије и реторике.“ Тадашња средња школа у Србији била је чисто класична и хуманистичка, и у њој се обрађала нарочита пажња на књижевну наставу. Естетика и реторика нарочито се училе, и Малетић је написао за њих неколико уџбеника: *Примере појетских састава за младеж у IV гимназијалном разреду*, *Теорију Поезије и Реторику*, и тим његовим уџбеницима служило се у нашим школама све до деведесетих година прошлога века. Те његове књиге су добро израђене компилације. Сам Малетић није имао претензија на њихову оригиналност, и на њиховим насловима стоји да су израђене по „најновијим писцима,“ да су „из различних извора црпљене.“ Ти „најновији писци“ и „различни извори“ јесу немачке естетике и реторике. писане у духу немачке естетике, са свима ранијим више практичним Лесинговим констатацијама, а све у оквиру класичне реторике, реторике Хорација и Квинтилијана и граматичара из доба Обнове.

Полазна тачка Малетићева је чисто немачко-метафизичка: „Лепо је духом произведено и у спољашња вештества положено преображење чувствено ограничене појав за чист израз идеје.“ Али све његове школске књиге су школске намене, и имају чисто практичан карактер. Своје песничке идеје он је изложио у једном нарочитом чланку.

У београдској *Подунавци* за 1844 годину (бр. 2 — 11) изшла је његова критичка студија *Критически преглед стихотворни производа Г. Вукашина Радишића*. Вукашин Радишић, професор грчког језика и поезије у крагујевачкој гимназији, бавио се и књижевношћу, и поред превода из грчкога, писао је и стихове, махом

штампане у *Голубици*. Човек од темперамента и живе маште, Радичић је у своју поезију уносио нечега романтичнога, готово фантастичнога, ако то нису била само подражавања ексцентричностима Симе Милутиновића. Малетићу је то изгледало као књижевна јерес, као огрешење о законе естетике и апсолутне лепоте у које је он тако тврдо веровао, и да би за време остао на пут опасности романтизма, он је изишао са тим начелним и борбеним чланком.

Малетић се, пре свега, жали што се код Срба поезија не узима тако озбиљно као што заслужује. Поезија, која би требала да буде духовни подстрек и душевна храна озбиљних и мисаоних људи, да „као невидимо божество са висине лепшега света на срце и душу нашу дејствује“, постала је лака и неозбиљна забава површних духова. Место да у њој влада разум и да тражи истину, у њој су завладале „худа чувственост“, „лажно одушевљење“, гола машта и празне речи. „Гди само несташна игра силе уображења своју владу показује, и где су само празне речи, без смисла, без предпостављене цели, без икаквога реда и свезе у стихове дотеране, на други, тим образовани човек никакне ране за себе не налази“. И зато што се поезија почела ценити са спољашње, чисто формалне стране, природно је да се у српској књижевности стали јављати људи, који држе „да стихотворац и без науке постоје и да се исти у изражавању чувства своји никаква правила придржавати не треба, почем му само чувства његова за правила служе...“

Малетић у тој одлучној критици романтичнога схватања поезије допушта да се човек рађа као песник, да су сва естетична знања и правила без талента само мртво слово, али он удара нарочито гласом да „један само дар стихотворства, без нужднога знања, чиста од предрасудака срца и углађеног укуса, никаква код нас и нигде пожељена успеха не чини“. Прошло је доба када су људи невали као што тице цвркућу, „кад су стихотворци једним само духом природне невиности свој жар свети чувстовања као електрическу себи подобни невини слушаоца уливали“. Дошло је доба цивилизације и разума: „са разбуђеним чувством самога себе, своје унутрашње слободе и учења попео се

разум на престол човечје владе. Природну нужност заменише науке и вештине“. И узалудно је сада кукати за златним и поетским добом примитивног човечанства: пут у детињство рода људског сасвим је пресечен. „Мора се напред корачати, па ил' пасти у пучину мрака и заблуђења, ил' се помоћу вештине и наука нове добавити летвица, које ће нас у лепши свет подићи“. Проста природа више човеку није довољна: он се у току векова развио и духовно подизао, са ширим видиком њему је потребан виши идеал: моралност. И Малетић сада даје формулу поезије: *Тежење ово [за вишим идеалом моралности] побудити, подржати на моћним крилима фантазије и силе уображења у ведри идеала свет подићи нас, и тим нарушену у нама свету хармонију повратити, циљ је садашњег стихотворства.*“ Први песник треба да има: *„узвишени над чувственошћу дух и благу озбиљност, произтичућу из сагласија са самим собом“.*

Примењујући то своје основано схватање на прилике у српској књижевности, Малетић вели: „Време је већ, да се и ми са правим стихотворством упознамо, са оним које ће нам срце облагородити и за нежна чувства способним учинити, које ће у случају узбуњене противу њега страшни елемената непоколебимом снабдети снагом, које ће с напредујућим умом нашим из ближе упознати и тешњу међу њима свезу оплести: на кратко, које ће нас, бурним насипством распуштени страсти до обале свагдашње пропасти наше доведене, у спас праве човечности опет повратити и са собом самим упознати. Време је већ да се изучимо право стихотворство од назовистихотворства разликовати, да не би само празном фантазирању и бунцању похвалу одавајући, несмисленој деци себе усподобили...“

Малетић осуђује Радишића што не поштује *вечите* законе уметности и *општа* правила ума, што сам нема виших етичких идеала, што је његова поезија без моралног и естетичког идеализма, што је он сам, као песник сав предан својој машти, „без да му *разум* и најмањег учестија има.“ Песник увек треба да живи у вишем идеалу, ван „граница бедне обичности“, и ако Радишић хоће да буде прави песник он мора „срце своје облагородити, вкус уградити и ум свој истином

свјетлом науке просветити, ако жели да себи и роду од ползе буде...“

Малетићево гледиште на поезију је јасно. Верујући у вечитост и непроменљивост закона естетике, у постојање једне апсолутне лепоте, он не дели етичко савршенство од естетичког: *оно што је рационално у поезији он претпоставља оном што је емоционално, оно што је опште оном што је појединачно, оно што је објективно оном што је субјективно*. Његово схватање поезије је идеалистичко, рационалистичко, етичко, објективно, и у пуној противности са сентименталном и субјективном романтичном поезијом. И са тога гледишта осуђивао је он не само Вукашина Радишића, који није ни био песник, но и целу романтичку школу, гледајући у њој једну књижевну јерес, корупцију »вкуса« и појаву дегенерације духова и душа.

Код свију песника Школе »Објективне Лирике« јасно се виде те исте идеје. Јован Хаџић био је песник главом а не срцом; у основу ладан и трезвен човек, оскудан у емоцијама и готово сасвим без маште, он је писао стихове исто онако ладно као што је преводио параграфе за Грађански Законик. Знатан део његових песама има пригодан карактер, јер песник, имајући мало маште, мора да се прихвати за поједине, људе или догађаје. Исто тако, код Јована Суботића осећа се студена разумност, оскудица надахнућа и непосредности. То су стихови једног образованог и трудољубивог човека, који је умео брзо и вешто да асимилује све оно што је спољно и формално, али који није био у стању да проникне, да дубље осети и јаче стране. Ладан и по својој природи, присталица објективности у поезији, Суботић нема праве лирике. Оно љубав није певао као млад човек, када је могао осећати, но као зрео и сталожен човек, када је љубав за њега била једно опште књижевно место. Та љубав је нешто без израза, одређености и снаге, без стварне подлоге, без животне садржине. Он не пева жену коју воли, догађаје које су се десили, осећања која су врла у њему. Он пева ону општу књижевну, или боље рећи књишку љубав, оно опште осећање љубави које су трубадури и Петрарка завештали познијим песничким поколењима. У тим »објективним« песмама не пева се

своја љубав, но Љубав, као апстракција, ладна алегорија и општа књижевна тема. Све је пристojно осредње, ладно коректно, вештачка конструкција и вештачка израђевина.

Сви су таки били, па, у почетку свога рада, и они који су били најбољи и најпризнатији међу њима, Васа Живковић и Јован Ст. Поповић. У почетку свога песничкога рада, Васа Живковић је сасвим у идејама „објективне лирике“. Потпуно су „објективне“ не само оне његове песме које је пред 1848 певао као свештеник, када је већ морао водити обзира, и религиозних и социјалних, но и оне песме испеване у првој младости, када се речи и дела не мере на грамове. Његове прве песме љубавнога садржаја сасвим безлично славе жене и љубав. И када је око 1841 био и одиста заљубљен, и када је своја љубавна осећања стављао у песме, то је било тако опште и безлично, да га није никад могао оптужити да се огрешно о законе објективне поезије. Око 1857 Малетић је гледао у Живковићу песника сасвим у идејама старе школе, и у *Подунавци*, покренутој да прибере све старије, истицао га као човека „који ће својом зрелошћу и врлином заблудивше опет на пут извести“. А *заблудивши*, то су били Змај, Бура Јакшић, Каћански, „млади песмоторци, који су по чудноватом некаквом правцу праву вештину забацили, и или су сањаријама усладе налазили, или у гажењу свију дојакошњих правила у лепој вештини неуким читаоцима мозак завртети хтели...“

Али, Малетић се грдно преварио. Живковић, на којега је он толике наде полагао, не само да није наставио стару, општу, безличну и благонаравну поезију, но се дао занети „сањаријама“, погазио сва „дојакошња правила у лепој вештини“, упао у „худу чувствителност“, и као свештеник у годинама почео отворено, каткада безобзирно певати једну своју плотску и незакониту љубав. И та љубав коју је свевао није била она невинна и „појетска“ љубав младога богословца, вешто развијање једнога од најопштијих места ондашње поезије, но проза, чулна љубав здравога зрелога човека, без младићске идеалности и појетских наивности, али силно искрена и дубоко човечан ка. Некадашњи „објек-

тивни лиричар“, човек који је требао да спасе српску књижевност од „худе чувствителности“ и да на пут изведе „заблудивше“ песнике млађег нараштаја, уважени свештеник који је проповедао дисциплину душе и мржњу плотскога живота, почео је говорити језиком романтичарских љубавника из романа Жорж Сандове, истичући „светињу страсти“, право јединке на свој и пун живот, једно потпуно индивидуално схватање у скроз субјективној поезији.

Са Живковићем Малетић није имао среће. И он је као на наду умируће Школе Објективне Лирике гледао на Никанора Грујића. 1857 писао му је он: „Буди достојан пријемник Мушицкога. С Мушицким паде наша дидактична поезија, које се узалуд трудио оживети покојни Поповић у његову *Даворју*. Поврати нам дакле ти дидактичну поезију у целој њеној красоти“.

У залуд је Малетић призивао. Грујић није осећао ни снаге ни воље за такав посао, Живковић је сасвим дезертирао у романтику, а Јован Ст. Поповић је у *Даворју* дао дело субјективне меланхолије, романтичарског песимизма, дело личнога надахнућа.

Већ педесетих година наша објективна лирика била је мртва, а најбољи међу њима, Ј. Ст. Поповић и Васа Живковић падали су у грешну *субјективност*, састављајући тако своју школу са младом романтичарском школом.

VI

Општи поглед на Школу „Објективне Лирике“.

Школа „Објективне Лирике“ или „Мирнога Чувства“, школа предромантичарска и антиромантичарска, отпочиње од прилике 1830, до свога врхунца достиже око 1840, потом опада и животари од прилике до 1860 године, када су је млади и бујни и даровити романтичари сасвим потиснули. Од старијих песника на њу је, бар у првome почетку, утицао Лукијан Мушицки са својом псевдокласичком поезијом, доцније она потпада под врло јаке утицаје немачке поезије из почетка XIX века, Шилера у првome реду, а најзад на њу знатно почиње утицати народна поезија. Ова школа схвата и истиче значај књижевне културе. Рационалистичка и запад-

њачка она ставља као узор старе и савршене књижевности, а у погледу знања и књижевнога образовања песници ове школе знатно стоје над песницима који су после њих дошли. У погледу језика и правописа она је за стари правопис али за народни језик. У погледу метрике, ова школа напушта старе калупе псевдокласичне поезије, усваја модерну и слободну метрику савремене немачке поезије, у неколико и српске народне поезије, и она даје новој српској поезији модернију и новију верификацију, коју су доцније романтичари проширили и усавршили. У опште узев: Школа „Објективне Лирике“ значи једну важну и потребну етапу у историји српске поезије, представља везу између раније псевдокласичке и позније романтичке поезије, и у њој има елемената и естетике псевдокласицизма као и клица и почетка романтизма. Песници те школе су у почетку свога рада псевдокласичари, и никада се неће моћи потпуно ослободити књижевнога васпитања које су примили у младости, али ипак они, и ако условно, прихватају народну поезију, а код најбољих код њих, Јована Ст. Поповића и Васе Живковића, јављају се јасни почетци личне, субјективне, романтичке поезије. Напуштајући старе узор, они прихватају немачке, да преко њих прихвате народну поезију. Присталице народнога језика и присталице старога правописа, противници славено-србског језика и противници новог правописа, они припадају и старој и новој школи, и Вуковцима и Антивуковцима. У свакоме погледу они својим еклектичарством чине прелаз из старе књижевне школе ка новој, Вуковској и романтичној.

Школа „објективне лирике“ у неким стварима стајала је над романтичарским песницима који су после ње дошли. Она је имала више опште књижевне културе и „европејске изобразености“, она је схватала књижевност озбиљније и тражила од песника више образовања и знања¹⁾; она је имала критичније схватање народне поезије, више осећање мере и склада, но романтична

¹⁾ Ђорђе Малетић је, 1841, давао савет *Певцу*:

Најпре посвети твеј ум, и познај се с тајнама Муза,
Пре нег' што ступиш у храм прави ко свештеник њен.
Песме. I, Београд, 1845, стр. 26.

никола која је са сувереним презирањем гледала на књижевности „трулога Занада“, истицала народну поезију као алфу и омегу сваке поезије, тражила да се уметничка поезија развије само у оквиру и на основу народне поезије, изнад свега истицала „божанствену страст“ ишла за сасвим личним и тренутним осећањем. Према тим особинама природно је да је та никола обделовала енску поезију више но ико и пре и после ње.

Али писци Школе „Објективне Лирике“, са својим „мирним чувством“ и „равновјесјем“, стављањем својих осећања и емоције под контролу једног апстрактног разума, остајали су само у најопштијим безличним осећањима, често у разумној и сувој стихованој прози, и њихова објективна лирика, без ичега интимнога није имала ништа од лирике. Песници школе „објективне лирике“ били су мирни и сталожени духови, људи који су заузимали високе положаје у друштвеној јерархији, чувени адвокати и законисци као Јован Хаџић, начелници одељка као Јован Ст. Поповић, политичке вође као Јован Суботић, професори као Ђорђе Малетић, протојереји као Васа Живковић, влађике као Никанор Грујић, док су романтичари били деобуздане и неуравнотежне природе, често недоучени наци као Бранко Радичевић и Ђура Јакшић, авантуристи и хајдучки другови као Јоксим Повић Оточанин, или вечите скитнице од места до места као Змај Јован Јовановић и Лаза Костић. И зато што су то били људи које је социјални положај гонио на уздржљивост и стезану озбиљност, зато што пишу у зрелим годинама, не ради олакшања својој души и ради изражавања свога Ја, но да поуче и посаветују, зато и цела њихова поезија има карактер неке укочене, готово тужне озбиљности. Јован Ст. Поповић је то лепо изразио у песми *Моја Тежња*, испеваној 1855 године:

Док младост цвета, мисли нам траже
Игри и глуми се дат,
Мој цвет већ прође, и озбиља каже,
Ствари озбиљски искат'

Утицај Школе „Објективне Лирике“ једно време је био врло велики. Готово сви песници који су почели певати у добу око 1840 били су више мање у

њеним идејама. Љубомир II. Пенадовић у првом периоду свога певања сасвим припада овој школи, и тек доцније, када су романтичари преобладали, у току шездесетих година, он се њима приближио. Јован Илић, који је у своје крајњем ориентализму и верном подражавању народне поезије, један од најкарактеристичнијих песника нашега романтизма, у току четрдесетих, па прилично и педесетих година, био је писац Школе Објективне Лирике. Он је те песничке идеје пренео и на свога сина, Војислава Ј. Илића, чија се муза, како сам вели, занела „узорима старим“, и који у мржњи на омладинску необуздану лирику и емфатичну реторичку, враћао се старој, полукласичној школи објективне, рефлексивне лирике, и певао често у њеним идејама, у њеном метру, а каткада и у њеном речнику.¹⁾

Али још од педесетих година, млади почињу и примером и дискусијом одрицати сву естетику старе школе. Јован Ристић као млад човек бавио се књижевношћу, и то не без извесних способности. У *Седмици* за 1855 (бр. 4) написао је он врло занимљиво *Отворено писмо Г. Ј. С. Поповићу*, и ту је казао сву разлику у књижевним погледима која постоји између два нараштаја. Он високо цени Поповића као песника, и хвали озбиљност, мисаоност, духовну висину његове поезије; он сматра *Дворје* за једно од најбољих дела нове српске књижевности. Али он му замера због раздуженог моралсања, опширних рефлексива, претеране дидактике. Он сасвим романтичарски устаје против рационалног и псевдокласичнога резонувања, филозофисања и проповедања у поезији: данашњи век одваја философију од поезије, и „иште да се у поезији правила живота само у образу, у осећању и догађају представе“. И у потврду свога мишљења наводи реч сувременог француског естетичара Милсана: „Ce sont les émotions que le poésie nous doit, et non les raisonnements“.

И други један књижевни критичар младог романтичарског нараштаја, Коста Руварац, чија се реч толико слушала у омладинским круговима, овако је, у критици *Песама* Љубомира Пенадовића, изнео разлику

¹⁾ О свему томе опширније и са примерима у студији *Војислав Ј. Илић* од Јована Скерлића (Београд, 1908) стр. 13—16.

између два књижевна схватања, осудио рационализам а истакао романтизам у поезији: »Ја мислим да у нас за сада имаде управо само две песничке школе. Једна, старија, тражи најмање у песни оно, што срце узбуђује и пред фантазију бујне и једре слике изводи, у опште што *расположење* изазива, и држи се истина у теорији тако зване *лирике мисли*, где се чувство до мисли узвињује и носилац идеје постаје; у пракци слабо кад остаје она верна томе начелу, него пушта да идеје скоро са свим преобладају *чувством*. Од туда у производима те школе уз врло мршаву фантазију и врло млако, да не рекнем, *ладно* чувство и пуно рефлексција, разматрања, философисања, *сентенција* и *дидактика*. Данас пак људи мисле да и нема *дидактичне поезије*. Чим *песма* служи за *поучавање* и за *морал*, одма није више *производ слободне уметности*; ту онда нема *поезије места*«.

И тако одлучно осуђујући стару школу »лирику чувства, објективну лирику сматрања (*Auschaung*) и лирику мисли«, којој је главно »*ладни* и *разматрајући разум*«, млади Руварац као праву поезију истиче нову, »*народну*«. »коју је покојни Бранко Радичевић основао«, која је већ »*изнела на видик производа*, који су у врту наше књижевности најлепше и најмирисавије *цвеће*«. ¹⁾

На страну све друге разлоге које је Руварац могао навести у корист свога романтичарскога схватања поезије, овај последњи аргуменат је био од пресуднога значаја. Млади романтичари су имали таленат, и њихов таленат донео им је успеха. Писци »објективне лирике«, са изузетком Јована Ст. Поповића и у неколико Васе Живковића, која су иначе чинили концесије романтизму, нису имали талента. То су били образовани, добронамерни људи, трезвени и уравнотежени духови, интелигентни западњаци који су добро знали стране књижевности и били вични књижевном занату, који су схватили и значај књижевне културе и општи човечански и хумани карактер поезије, али којима је оскудевала главна, основна, претежна ствар, оно што су млади романтичари толико имали: таленат. Они су

¹⁾ *Скупљени списи Косте Руварица*. Други део. Нови Сад, 1869, стр. 14.

сви мислили онако како је Јован Суботић певао у једном сонету

Хајде и ја сонет који
Да покушам начинити
Учио сам стихе шити
Знам како се језик кроји...

...Петрарка ће м' мустру дати,
П' онда шта ми више треба,
Него сести па писати.

У том прецењивању знања и заната у поезији варали су се и Суботић и сви његови песнички другови. Они су знали како се »стиси шију«, они су имали пред собом велике »мустре«, или класичарску оду, или петрарковски сонет, или немачки *Lied*, или српску народну баладу, али »оно што долази са неба« оскудевало или је, и они су промашили због оскудице песничкога надахнућа и личнога талента. И зато је Школа »Објективне Лирике« произвела само једно дело од трајне књижевне вредности, *Дворје*, које је Јован Ст. Поповић написао не зато што је припадао тој школи но и ако је припадао њој, зато што је био човек од великог, изузетног талента који избива и побеђује поред свих препона и преграда. С друге стране романтичари су имали целу цваст песника од талента, са Змајем и Јакшићем на челу, и они су шездесетих година подигли српску поезију на незапамћену висину. И како у књижевности, као и у животу, право се даје онима који имају успеха, тако је и Школа »Објективне Лирике« сасвим потиснута и у мрак бачена пред сјајем и праском младог романтизма. Још 1860 године она је била мртва, и од тада припада само историји књижевности. Она данас представља једну нужну етапу у развоју српске уметничке поезије, један сложен прелаз између старе славно-сербске и псевдокласичке и нове народне и романтичарске поезије.

Јован Скерлић.

ИЗ СКАНДИНАВИЈЕ

ПУТНИЧКЕ БЕЛЕШКЕ
СВЕТ. НИКОЛАЈЕВИЋА

НОРВЕШКА

(СВРШЕТАК)

Парк Св. Хауген (брег св. Јована) лежи на стрмој узвишици, са северне стране града; пошумљен је, има зеленила, лепих, изукрштаних стаза, и језера, од којих једно служи као резервоар за снабдевање вароши водом. Поглед обухвата одатле све крајеве градске, околне брегове и Фјорд. Горе, при врху парка, постављена је статуа П. Х. Асбјернсона, приповедача и скупљача народних умотворина; а доле је, у дну, велелепна грађевина норвешког стила, од дрвета, с гостионицом, и један павиљон за музику. Ту се, за летњих вечери, нарочито недељом, скупља доста градскога становништва, шетајући и слушајући музику до дубоке ноћи. Онога вечера, јула 22-ог, парк је био приступачан само за нас позване. У гостионици и по целом парку сервирана су разна одабрана јела и пића; сви уласци беху исклићени међународним заставама, а у павиљону одјекиваху целога вечера наизменце различне химне. Норвежане, а од осталих странаца нарочито Италијане, Пољаци и Румуне, очаравало је наше „Боже правде“, те је морало бити поновљено неколико пута. Ја и мој земљак бесмо тиме пријатно дирнути, и под утисцима овим слали смо у мислима отуд, из даљине, поздраве отаџбини својој.

Ово је вече приредила општина у част својих гостију, али су на њему учествовали и многи њихови заслужни и чувени људи. Од песника и уметника видех знаменитог романисијера Арнеја *Гарборга*, подједнако цењена као новинара и политичара, лирског песника и стилисту. Он кроз своје многобројне романи на народном говору, спроводи све оне велике мисли, које занимају садашњицу, у намери да им на тај начин испита дејство; с мушком борбеношћу, он ратује против званичнога књижевна језика (данског), против верске укалупљености и религиозног пиетизма (романи „Слободни Мислилац“, „Мир“, и др.); својим по некад бруталним натурализмом („Људи“, „Код Мајке“) узнемирује *Гарборг* људе обичних, свакидашњих назора, али ипак свуда остаје крупна, оригинална личност. — Други којег сам тога вечера видео био је *Гунар Хајберг*, драматичар смеоних психолошких анализа. Језик му је музичан, погледи на живот и свет оштри и правилни, а духовитошћу конверзације пруближује се *Ибсену* и *Бјернсону*. Некако баш тада беше изашао на глас и с неколико комедија у жанру *Аристофанову* („Народни Савет“, „Мати *Харалда Свана*“), у којима карикира и бурном смеху излаже савремене политичаре и журналисте. Читаво коло младих талената окупља се око овога духовитог песника и публицисте. — Затим сам упознао *Кнута Хамсуна*, сељака самоука, чије приче хвале са животога им стила, лиризма и суптилних описа природе, у чему се *Хамсун* може мерити и са самим *Тургењевом*. Радо се читају и његови романи, с натурализмом равним *Золином* („Глад“, „Тајанствености“); — песнике *Ивара Мортенсона*, *Петра Сивху* (песме слободи националној) и *Теодора Каспарција* (песме Природи). Прва двојица певају народним дијалектом; — затим, *Ханса Јегера* који је, једно због крајњег натурализма својих романа („Чергашки живот у Кристијанији 1885“, „Болесне Љубави“), а после и зато што се у њима проповеда слобода сексуалних односа, изазвао читав скандал у скандинавским земљама, те су се чак и власти умешале, кажњавајући писца и забранивши му последњу књигу. Случај овај с *Јегером* изродио је на *Соверу* живу полемику о питању: сме ли се и може ли ограничавати уметност? — Тада сам упознао и *Јонаса*

. Ли, симпатична старца, вршњака и пријатеља Ибсена и Бјернсона. Романи његови, поред романа Томе *Крига*, *Киланда* и *Гарборга*, заузимају прво место у скандинавској литератури. Ту су изнесене свеже слике свакидашњег живота Норвежана из Нордланда, а у неким се описује с реализмом једнога Ханса Гудеа живот норвешких помораца («*Крмар* и његова *Жена*«, «*Папед*«, «*Рутланд*« и др.). Ли има специјалне способности да хвата мотиве за поступке оних људи, који се у животу радо скривају и заклањају; уме, затим, врло вешто да скује и распете занимљиве интриге, не упуштајући се при том у какву дубљу психолошку анализу јунака својих. То се нарочито види у многим његовим романима из породичног и друштвеног живота: «*Доживотно осуђен*«, «*Породица Гиље*«, «*Бездан*«, «*Сунчев залазак*«, и др. Ту се расправљају питања, која су истовремено третирали Ибсен и Бјернсон у драмама својим. — Видео сам, на послетку, и два Ханса: *Анруда*, писца невино веселе и пуне смеха комедије «*Рода*«, и *Кинке-а*, који у дражесним сликама износи судар новог времена, односно лепих и ружних страна његових, са старим обичајима и погледима у забаченим планинским насељима. То је песник јаке маште, и способан да описује велике жудње и страсти; веома је цењен и много се очекује од њега. — Међу сликарима и скулпторима запазио сам Веренскјолда, Таулова, Халфдана Стрема, Вигеланда, и још неке, о којима је већ раније било говора.

Захваљујући г. Лунду, чешће спомињаном председнику норвешке интерпарламентарне групе, и тадањем српском почасном конзулу у Кристијанији, Јакобсену, бејаш срећан да се упознам и с неколицином, који припадају непосредно школи, и с којима сам већи део тога вечера провео у једном заклону од жбуња и цвећа, испред Асбјернсонове статуе. Ноћ беше топла; испод нас, у светлом сумраку, као да је замађијана, шираше се Кристијанија; а одонуд, издаље, преливало се море... За нашим се столом претресало о свему, а највише о културним приликама њиховим и нашим. Наши домаћини, из урођене скромности, махом су подцењивали оно што је њихово; а ми, мој весели земљак и ја, нешто из родољубља а нешто и због стида, улеп-

шавасмо опет своје. Што ме је нарочито изненадило, јесте филозофско образовање гимназиских професора и других интелегентних људи, које се испољавало колико у *доследности* њихових погледа на разна питања књижевности и живота, толико и у чисто *начелним* особинама њиховог резонувања и мишљења. Због тога, ваљада, има код тих северњака више карактерности, но код нас, с нашом недоученом интелигенцијом; а зато се, зар, и у њиховим разговорима, научним и политичким распрама, књижевним критикама и скупштинским беседама налази више објективности, сталожности и више упорства, него што свега тога има код нас, где су лични или котериски интереси у свему и свачему најмеродавнији... Од новијих филозофа, у Норвешкој су особито уважавани Стјуарт Миљ, Спенсер, Ренан, Тен и Ниче; сваки од тих великих мислалаца и писаца има међу тамошњим професорима и књижевницима својих верних приврженика, те зато и није тешко распознавати утицај њихов на нову књижевност норвешку, као и на појаве из обичног, ширег културнога живота. Специјално пак, на пољу приповедачке литературе имају Зола, Тургењев, Достојевски и Толстој доста следбеника, нарочито у колу најмлађе књижевне генерације, после 1880 године. — За мене лично било је најзанимљивије оно, што сам тога вечера слушао о школама и уређењу јавне наставе у Норвешкој.

VI

Као важну одлику америчке демократије, истиче Токвиљ тежњу: да се у културним пословима и предузећима уступи што шире поље приватној иницијативи појединаца и разних удружења, а држава да се на том пољу поступно ограничи, како би јој остале што већма одрешене руке за вршење правог јој задатка: да буде само чуварка законитости и реда, и да у интересу јединства и складности, контролише послове домаће. Код нас, у Србији, наравно, демократија значи, данас бар, нешто сасвим друго; или управо, не значи ништа; јер код нас политички називи, у опште, не одговарају оном, што се под њима код културних народа подразумева. Кад се, дакле, ставимо на ово гле-

диште Токвиљово (које, у осталом, деле и сви они филозофи), онда је уређење јавне наставе у Норвешкој демократско, с тога неће, можда, бити без интереса неколико бележака о тој ствари; а да би нам оне биле и поучне, упоредићемо узгред неке издатке и бројеве тамошњих школа с оним како је код нас.

Данашње уређење основних школа у Норвешкој засновано је на законима из год. 1879. Њих издржавају општине, а од државе уживају помоћ у износу једне трећине учитељске плате. Тако је — да узмемо један пример — од 8,105.259 круна, колико је г. 1895 утрошено на основне школе, држава издала 2,124.260, а остатак од 5,980.499 пао је на општине. Оне, даље, подижу зграде школске, дају учитељу земљиште за домаћу економију његову, а носе и остале трошкове око школе. Сиромашне општине имају за ово последње помоћи из окружне благајне, у коју држава улаже $\frac{3}{4}$, а општине дотичнога округа $\frac{1}{4}$ одређене суме. Из окружне се благајне плаћају заменици сеоским учитељима, кад су ови болесни; издржавају се, затим, по селима продужне школе и школе за ручни рад. — Политичких општина има у Норвешкој 59 варошких, 527 сеоских (кантони), које су, због ретке насељености, већином разгруписане на више подопштина, с малим кругом послова. Број овај политичких сеоских општина приближно одговара броју свештеничких парохија у земљи, а деле се још и на школске општине, којих је 1895 било свега 5927. Свака школска општина има своју школу, с најмање два разреда.

Основна школа траје седам година. Деца уче од 7-ме до 14-те. Настава је бесплатна, и обавезна. По градовима је школа основна подељена на три одсека, и то за децу од 7—10, од 10—12 и од 12—14 године; а сваки од тих одсека може имати више разреда, који опет, у случају потребе, имају и упоредних одељења. Недељно се одржи 18—24 часова. У вишим разредима може бити и факултативних (необавезних) предмета. Међу ове спадају домаће газдинство, стрељачка вежбања и, по градовима, страни језици; а од обавезних предмета учи се, поред осталог, познавање домаћих установа (уз народну историју), основи хигијене и опасности од алкохола, ручни рад, цртање и гимнастика

(последња три предмета су обавезна у варошима, а по селима факултативна). Школска управа одређује опсег појединих предмета, а само је односно веронауке законом прописано штиво; али се школе у опште придржавају нормалног плана и програма, који прописује министарство просвете. У једној седморазредној основној школи (у Кристијанији) одржи се недељно 168 часова, тако да на један разред падне 24; узето по предметима, долази на норвешки језик 50 часова, рачун и геометрију 26, веронауку 24, краснопис 16, географију и гимнастику по 9, слободноручно цртање 8, историју и познавање природе по 7, ручни рад 6 и певање 5 часова. За женску је децу, која имају недељно 26 сахата ручнога рада смањен број часова из по неких других предмета.

По селима иду обично заједно у школу мушка и женска деца, а по варошима су одвојена. Године 1895 било је сеоских ђака 253.916, а варошких 77.217— свега 331.133 (У Србији 135.000). Осим потреба школских, у многим општинама, као што раније једном приликом рекосмо, добивају сиромашна деца и храну (ручак) бесплатно. Поменуте године (1895) радило је у Норвешкој 6518 учитеља (код нас 2476), од којег броја долази на учитељице 2116. Учитеље поставља школска управа (skolestyret), коју састављају месни свештеник, председник општинског одбора, један учитељ или учитељица, изабрана од осталих месних учитеља и учитељица, и изванредни број људи или жена, које општински одбор изабере. По градовима мора од тих изабраника општинских бити бар $\frac{1}{4}$ родитеља, чија деца похађају то доба основну школу. Школска управа, која сама бира себи председника, поставља учитеље, прописује правила школска, утврђује наставни план и распоред предмета, израђује школски буџет, води надзор над децом која приватно уче основну школу, доставља своја решења општинској власти, итд. Поред школске управе, постоји за сваку школу надзорни одбор, који бирају родитељи школске деце. Одбор овај стално надзирава рад у школи и брине се за њено уредно похођење, као и ред у њој. У већим градовима школска управа бира инспекторе школа, а где има више

основних школа именује по једног (overlerer) за сваку посебнице.

У свима важним школским питањима и пословима школска управа и надзорни одбор раде споразумно. Они могу казнити родитеље за деџје неваљалство, а могу и решити да се дете, које се ни после свих савета не продобри, затвори у завод за поправку или, чак, телесно казни.

Поред ове локалне школске власти, постоји у сваком од осамнаест округа, на колико се Норвешка дели, по једна окружна школска управа (од три члана), коју бира тзв. окружна општина (ову, опет, састављају председници свих општина у дотичном округу) и која, поред других дужности, има и ту: да именује по једног окружнога надзорника основних школа. Поврх свега тога, имају још владике, проте и свештеници, сваки у свом делокругу, права и дужност: да воде надзор о том, како се веронаука предаје и учи. На послетку долази министарство просвете, као врховна школска власт, које има своје сталне директоре — на сваку од шест епархија по једног — као надзорнике над свима основним школама. Шта ли би рекли наши учитељи, кад би им једнога дана дошао за министра човек, који би мислио — као што се свуда у свету мисли — да у интересу земље и просвете треба да буде јакога и стална надзора над школама и радом учитељским? Једно је сигурно: да би окренули леђа својој политичкој странци, ако би тај редак министар био њихов човек.

По селима постоје и продужне школе, за младиће и девојке од 14—18 година, који су свршили основну. У њима се допуњује образовање и добија јача припрема за јаван живот. Год. 1897 беше у Норвешкој 150 таквих школа, са преко три хиљаде ђака; данас су се ти бројеви удвостручили. Поред ових, има у многим општинама и вечерњих школа, с истим задатком. Г. 1898 било их је 389, са 6000 ученика. И ове школе издржавају општине, уз припомоћ државну.

У основне школе можемо убројати и тзв. окружне школе, којих не би згорег било да и ми имамо. Њих је у сваком округу по једна, а негде и више. Оне су већином амбулантне, тј. премештају се из места у место, али се ради на том да постану сталне. О њима се

брине и поставља им учитеље окружна школска управа. Програм и наставне планове утврђује школска општина (скупштина од председника појединих општина), а краљ одобрава. Учење, како у којој, траје једну или две године. По неке од њих походе заједно мушкарци и женскиње. У тим заједничким школама, као и у чисто мушким, ради се годишње 6—7 месеци, а у женским 3—4 месеца. Образовање се врши као и по основним школама, само је карактеристично да се тамо уче ручни радови (мушки и женски), домаће газдинство и индустријско цртање; а по негде се предаје земљорадња, вртарство, па и енглески језик. Држава богато субвенционисхе ове и друге сличне приватне школе, дајући и многа благодејања ђацима. Год. 1898 било је у Норвешкој 45 таквих окружних школа, од којих су девет биле приватне. Радило је 101 учитељ и 56 учитељица, а ученика је било 1273 мушких и 942 девојчице.

Од 1885 г. почеше се установљавати и тзв. радничке академије, где радници добивају наставу из политичке економије и других, друштвених и природних знања, колико је у данашње време образованим радницима потребно знати. Г. 1899 било је по градовима 35, у селима 10 таквих школа. Настава се у њима даје ноћу, и бесплатно, а наставници су учени људи, професори, официри, лекари, књижевници. Издатке око тих школа деле, по пола, општине и држава.

Треба забележити као установу, која јако помаже ширењу читања и образовања у Норвешкој, велики број народних књижница. Држава издаје годишње 30.000 дин. помоћи тим књижницама. Свака општина може рачунати на 300 дин. годишње, ако и сама толико на ову установу одреди. Г. 1900 било је 650 таквих књижница, а садржале су, како која, од 100 до 10.000 свезака. Више градова имају своје општинске библиотеке; кристијанијска је од 50.000 свезака, бергенска од 80.000, итд. Шта велите, моји Србови? Колико смо ми изостали иза Норвежана, а више нас је од њих.

Уз основне школе треба споменути да се држава брине и о анормалној деци својој, и да је њихово обучавање законима уређено. Код нас још таквих закона нема! За глуво-нему децу постоје у Норвешкој

пет државних завода (год. 1898), са 60 наставника и 350 ђака. За слепо децу има два државна и један приватан завод, с 20 учитеља и 150 ученика; за децу слабоумну (идијоте) има три државна завода, с 450 деце и 67 учитеља.

За спрему учитеља постоје у Норвешкој 10 учитељ. школа (семинарија), од којих је 6 државних, а 4 приватне. У државним је учење бесплатно, али држава, да би подстакла приватна предузећа, даје многа благодејања ученицима приватних школа. Курс у тим школама траје три године. Учитељи се постављају по сведочанству о испиту који полажу пред нарочитом комисијом. Плата им је по селима, просечно, 780 круна, а по градовима најмања је плата учитељима 800 а највећа 4200 круна, а учитељицама — које су много мање плаћене — 600 до 1550 круна. У тим сумама срачуњени су и додатци на храну (по селима) и повишице. По селима велики број учитеља (њих 2000 у 1895 г.) имају удобне станове и земљиште за башту и исхрану две краве. Држава даје пензије учитељима и њиховим удовицама, а општине, махом, одређују издржавање својим престарелим или оболелим наставницима. Држава још издаје годишње око 20.000 дин. учитељима на путовања, а и по гдекоје општине указују им помоћи за то.

Средњошколска настава уређена је данас у Норвешкој законом од јула 1896 год. Средња школа се састоји (као што је било и пре тог закона) из ниже гимназије (средње школе), и гимназије. Прва траје четири а друга три године. Задатак је тих школа као и у другим земљама, у погледу научног образовања; само што се у Норвешкој полаже још специјално на васпитање и одгајивање карактерности код ђака, јер се у закону вели: „средња школа и гимназија морају заједно радити на хришћанском и моралном васпитању ученика; њихова је заједничка дужност да од својих ученика начине, у погледу физичком и моралном, грађане научене и способне.“ У нашим се гимназијама на васпитавање не полаже много. У нижој гимназији се уче ови предмети: религија, норвешки језик, немачки или енглески, историја, природне науке, аритметика и математика, красноречје, цртање, ручни ра-

дови, гимнастика, певање, домаћа економија (за девојке). Сваки од четири разреда има недељно 36 часова. Латински и грчки су законом избачени из средњих школа. У гимназији, или три последња разреда средње школе, уче се: религија, норвешки, немачки, енглески, француски, историја, географија, природне науке, математика, цртање. Гимназија се дели на два одељења: једно за језике и историју, друго за математику и природне науке. У гимназији ученици имају у сва три разреда по 30 часова недељно. У неким средњим школама, у другом разреду средње школе или првом разреду гимназије, установљен је једногодишњи курс за спремину из каквог заната, или за трговину.

Године 1899 имало је у Норвешкој пуних државних средњих школа 14, општинских 2, и приватне 4; а непуних (нижих гимназија) општинских 42 и приватних 28. Већином, у тим школама учи мушклице и женскице заједно; а општинске и приватне махом потпомаже држава. У свих тих 84 средњих школа ишло је 1897 год. 15.726 ученика а радило је 613 наставника и 400 учитељака. И средње школе у Норвешкој стоје под јаким надзором. Општинске школе махом су под месном школском управом која постоји зарад основних школа, а државне гимназије стоје под непосредним надзором *патроната* школских (*comité de patronage*), који су састављени из директора гимназије и четири члана, од којих тројицу бира власт општинска а једнога министар. Патронат управља фондovima школским, предлаже наставнике на упражњена места и води старање о свачему што се тиче школе и њеног посла. Врховни је надзор у рукама министра просвете. У томе га помаже *савет за средњошколску наставу* састављен, из 7 чланова, који се бирају међу људима стручним и компетентним за питања гимназијске наставе. За наставнике могу бити постављени људи с нарочитом унивезитетском спремом и сведочанством о положеним испитима. Управника (*rektor*) средње школе и наставнике (*overlærer* и *adjunkter*) поставља краљ. Управници имају плату 4600 + 400 кр. после 5 год., + 400 на крају 10-те године, поред тога и стан. Плата професора је 3200 кр., с три повишице по 400 кр.; а суплента (адјункта) 2200 с повишицом на крају 3-ће год. од 400, на крају 6-те

300 и 9-те 300 круна. Директоре и наставнике општинских средњих школа, које држава субвенционисше, поставља министарство просвете.

На универзитету, који је, раније рекосмо, основан 1811 године, нећемо се задржавати. Али ћемо само забележити, да он има пет факултета: теолошки (5 проф.), правни (7), медицински (14), историско-књижевни (21) и природно-математички (15); и још нешто, што је оригинално: да пред одлазак с универзитета ученици свих факултета имају, осим главних стручних испита и доктората, да полажу један тако зван *филозофски испит*, из чисте *филозофије* као главног, и из пет других предмета које кандидат сам избере (природне науке, језици, историја, математика, итд). Буџет универзитета био је 1901 год. 713.025 круна, од којих је држава дала 600.000. У Норвешкој се, као и другим Скандинавским државама, а и више још, полаже на то, да културни посленици у што већем броју походе стран свет, да тамо из непосредне близине прате напредак оног посла на којем код куће раде. И професорима универзитета даје се могућност да путују. Парламенат одређује сваке године многе *стипендије за путовање* уметницима, ученим људима, журналистима, индустријалцима; али има и различних приватних фондова из којих се даје таква помоћ. За напредак Норвешке та путовања зарад студија су од врло велике важности, јер се одржава у културном погледу стална и широка веза између те земље и просвећеног западног света, и чува да културни послови у Норвешкој не спагну испод нивоа на којем стоје код других народа. Како би нама потребно било да се угледамо, и у том питању, на Норвежане! У понеким пословима, на пр. у сликарству, скулптури, поезији драмској, по техници и идејама изостали смо за више од сто година иза данашњих културних народа; изостали смо толико, да би се много *крушно* име морало избрисати из наше нове и савремене књижевности и уметности, кад би његов рад оцењивали мерилом које важи код других народа.

И са стручним школама Норвешка је одмакла далеко испред нас. Она има три *техничке школе*: у Кристијанији, Бергену и Дронтхјему, за теориску и практичну спрему инжењера, архитекта, механичара и хемичара,

с 450 ђака (1899) и 56 професора. Школе су општинске, а држава их субвенционисхе и надзирава. Затим је исте године имало 14 вечерњих техничких школа, у којима се добијају најнужнија знања потребна индустрији, занатима и најобичнијим техничким пословима. Курс у тим школама траје 3 године, а учи се по 2 часа вечерња за 8 месеца. И те су школе општинске а држава их потпомаже и надзирава. 1898—9 имало је у њима 2450 ђака и 239 наставника. Поред тих, има још и више приватних школа за спрему машиниста, за службе по фабрикама, на железницама и лађама; има по једна занатска школа у Порсгрунду, Бергену и Хортену, којима држава даје субвенције. У Кристијанији постоји од 1818 год. једна *Краљевска школа за уметности и занате*, за уметничку спрему раденика, и оних који бивају наставници цртања по школама основним и средњим. Ту се учи цртање слободно и техничко, калупљење и декоративне уметности. Г. 1898 имала је та школа 284 рад. ђака који су дневне часове походили и 871 ученика који су походили вечерњи курс исте школе (преко 150 женскиња). За издржавање школе држава даје (1898) 53.285 кр., а општина кристијанијска 20.000. И ђаци плаћају нешто на име школарине. Унутра, у земљи, има још 14 (1899 г.) *школа за цртање*, већином за спрему шегрта, свагда са 50—100 ученика. Општине дају локал и половину трошка у новцу, а половину држава. Индустијских и занатлијских женских школа има у Норвешкој 9, четири приватне и пет општинских. И њих потпомаже држава. Особито је добро уређена и напредна таква школа у Кристијанији, коју је 1898—9 походило 275 ученица. Ту се учи кројење и шивење белог рубља и хаљина, ткање, вез, итд. Готово сваки град има по једну трговачку школу. У Кристијанији ради једна *Тргов. Гимназија* с два разреда, 100 ђака, и 16 наставника.

Јула 23-ег, изјутра, ишли смо с конзулом Јакобсеном на Бигде. То беше, после спиноћнице, врло пријатан излет. Полуострво ово (5 кил. дуго, 4 широко), лежи до саме Кристијаније, обрасло је у велике јелове шуме, има романтичних врлети и дубоких јаруга, преко којих су распети лаки дрвени мостови, а има и равних рудина, с густом старом гором и цветним

пропланцима, кроз које просецају лепи путеви, окићени лејама од цвећа. Полуострво је овенчано вилама богатих варошана, а има и неколико луксузних купатила. Са свих је страна леп изглед на Фјорд и Кристијанију; а саобраћај између полуострва и града, на паробродима, јахтама, чамцима, врло је жив.

Ми смо се возили колима, и задржавали смо се и спазили где нам је воља била. Разгледали смо, најпре, Оскаров замак, а затим смо ишли онамо где се налазиле намештене неколике старе интересантне зграде, које је краљ Оскар II покуповао по Норвешкој и дао ту пренети, у жељи да оснује један приступачан земаљски етнографски музеј.

Оскаров је замак троспратна грађевина, у стилу летњиковца, с једном високом кулом пространога догледа. Али оно што стране путнике тамо примамљује, јесу дела неколико чувенијих уметника норвешких, која се ту видети могу. Рекао сам већ да се ту налазе Тидемандове слике из норвешког сељачког живота. Оне красе трпезарију (која је у једној одвојеној кући, тик уза замак), а на истом су месту (у трпезарији) и предлни таблон норвешког сликара Фрихса. У замку има још радова од вајара Михелсена (статуете старих норвешких краљева) и Борха (мраморни фриз с ликовима знаменитих старих Норвежана). Радо застаје публика у једној од соба на првome спрату, пред рељефима овога мајстора, на којима су извајане прилике из приче о Фритјову и Ингеборни, коју је шведски песник Тегнер једним изредним лирским спевом начинио популарном у целом свету.

Етнолошка збирка Оскарова је недалеко, на једном шумском пропланку. Нарочито је интересна овде стара црква од дрвета која је 1884 пренесена из Голса у Халингшкој долини. Она је из XIII века. То је висока грађевина, с неколико кровова од шиндре који су, један над другим, и све мањи што су виши, с пуно настрешница и баца. Оригиналан је спољни изглед тих богомоља, што подсећају на пагоде индијске, али је Дитрехсон, професор Универзитета у Кристијанији распознао на њима елементе романскога стила. Оваквих старих цркава (stave kirken) било је некад на 800, а до данас се једва две три очувале. Поред те цркве

било је онде још неколико старих сеоских зграда: једна сеоска кућа брвнара из XIII века, један амбар (стабур) из Телемаркена, итд. Али од оног времена кад сам то видео, до данас кад ово пишем, та скромна збирка проширила се и обогатила, како зградама старинским или новим у старом стилу, тако у опште сваковрсним етнографским материјалом, и носи данас с пуно права име Норвешког Народног Музеја (Norske Folkemuseum). Амбиција је Норвежана да створе збирку каква је на Скансену код Стокхолма, која већ има светског гласа. Благо народима који се у таквим стварима утркују!

Пред подне вратисмо се у Кристијанију. Око 2 часа био је велики ручак, у просторијама слободно-зидарске ложе, који је парламенат норвешки давао у част интерпарламентараца. Било је на 500 званица. Норвежани беху с госпођама. Дивно сам се величини и раскошном сјају трпезарије која је, у рококо стилу, бљештала од злата; богатству посуђа од најлепшег домаћег порцулана и сребра, и које је све, носило шаре и обележја масовске симболике. Помислио сам, да ли ће српско слободно-зидарство кад год бити тако могућно и богато? Али ми ту мисао брзо разби уверење: да српски слободни зидари и нису оно што су ти људи, тамо на Северу, као што ни Срби нису Норвежани.

Ручак је био царски, а на галерији свираше капела пијесе из Вагнера, Ед. Грига, Н. Гадеа, Јов. Свендсена, Ола. Олсена, Селмера и других.

Ред говора и здравица отворио је Бјернстјерне Бјернсон беседом о том: како треба тражити истину у свачему, у науци, уметности, политици и вери; ићи за њом, и јуначки и с пожртвовањем бранити је, ма се долазило у судар с предрасудама и погледима врло древним, јаким и штићеним, и с осећајима блиским и милим. Што је год противно истини, није лепо, није морално ни добро, а није ни корисно. Бјернсон је говорио француски, с младичким одушевљењем; глас му је тих, сладак, и вибрирао је особито на местима где се песник, ваљада, сећао својих мука и тешкоћа у борби с лажју, и тражећи истину. Очи би му онда засијале необичним сјајем, отуд, испод густих већа, и подигао би

своју снажну мишицу. Ја сам био освојен, дах ми је стао слушајући га; питао сам се како ли тај човек говори на својем материјем језику? Урнебесни аплауз који испуни високе просторије, после говора Бјернснова, разведри јек националне химне коју Норвежанци узеше певати. Сви се дигосмо. Глас је водио Бјернсон дајући такт руком, а помагале су му његова госпођа, и ћерка (жена сина Ибсенова), једна лепа и интелигентна плавојка, које су до њега при врху стола биле. То беше дивна слика, и остала ми је жива и мила у памети.

Било је после тога још више лепих здравица и речи, али је нарочито обратила погледе на себе нека госпођа, д-р Јакобијева. Мислим да је била из Немачке, а на жалост и да је умрла, омалена, ленушкаста дама, црне косе и очију. Она је говорила о правима жене, и о дужности свих просвећених људи да раде на том, да се жене и људи изједначе пред законима и у политичким правима. И ја и мој земљак мислили смо да кажемо коју реч, али смо се предомислили; ја одмах после сјајног Бјернснова говора, а мој друг који је, Бог да га прости, био куражнији од мене, истом после беседе д-р Јакобијево.

VII

У „програму“ тог дана био је још и излет на *Холменколн*, у бреговима повисше Кристијаније. За нас, странце, наручено је преко стотину кола, јер онда није имало за тамо, као данас, ни железнице ни трамваја, и утврђено је да се пође од универзитета у 5 часова по подне. Ја и мој земљак добисмо једна лака отворена кола, с добрим Гудбрадилским коњима и ливрепсаним кочијашем. Време је било топло, али жегу, која је тог дана дотерала до 30°C, разхлађивао је поветарац што је са северо-запада, с планина, допиривао. Дугачки низ кола вијугао се кроз улице предграђа, час пењући се уз узвишице а час спуштајући се у удолице. Пролазили смо поред многих нових кућа и вила, на којима се још радило, поред зелених ледина које још не беху издане; на улицама и двориштима стрчале су из земље, овде онде, велике стене од шифера

и граница. После дваестину минута бесмо изван града и дохватисмо се стрмени.

Холмсколен је на висини од 320 метара, и од Кристијаније до тамо нема више од 6 километара, али је нама требало више од једног сахата. Пут је ишао кроз шуму, савијао лево и десно, пресецао јаруге и некакве горске речнице које су хучиле и скакале пенушећи се преко камења. Изглед на Кристијанију и Фјорд широко се и постајао занимљивији у колико смо се више пели.

Холмсколен је зараван обрастао јеловом шумом. Грађани Кристијаније и лети и зими радо одлазе тамо. Ту је подигнут, од дрвета, један сјајан хотел (Хотел Туриста), с великим и лепим терасама и галеријама. Унутрашње његове просторије украсили су први савремени уметници, Герхард Мунте, Ото Синдинг, Елиф Петерсен, Скрамстад и други, сликама из природе, живота и митологије народне. Ту су и чувени санаторијум д-р Холмса, с великим пансионом у ком и лети и зими има доста људи, купатило, ресторација, итд. Цео простор око хотела беше тада пскићен интернационалним заставама. Покојном Гвоздићу чинило је радост да броји колико наших беше. Пошто смо се мало одморили и прихватили, кренемо пешке нас неколико, људи и дама, у шетњу кроз шуму. Густа, скоро мрачна хладовина јелове горе, коју је само у подаљим одстојањима какав мали осунчани пропланак покушавао да разведри, и глуха тишина, какву је Беклин волео и сликао, на овој висини давали су природи некакве тајанствености. Сретали смо се с младим људима и женскињем који се враћаху с виших брда; а виђали смо и по неке како се подаље од пута, на ледници, у живописним групама одмарају, или забављају. Доста од тог света станује по оближњим планинским хотелима и санаторијима, и већином су то Енглези. Ми смо се поцели на један виши брег, Фрогнесетер (420 м.) где смо на брзу руку прегледали етнографске збирке консула Хелтија († 1886) које су сад, с гором унаоколо, својина града Кристијаније. Има и ту интересантних старих сељачких брвнара које су донесене с разних страна Норвешке. У једној старинској кући, унутра на зидовима, измалане су, примитивно, пригоде

из некакве народне бајке. Хелти је оставио леп спомен и као човек који је доста урадио за зимски спорт у том крају. Пели смо се још, обилазним путањима, поред једног језера, на трећи горски плато, Тривандски вис (548 м.), с кога је величанствен поглед на све стране. На срећу био је ведар дан, те смо могли видети цео Кристијанијски Фјорд, па и море које је из даљине бљештало (с истока), и горовите пределе Телемеркена и Халингдамена (са запада) с Норефјелдом (1510 м.) и Гаустом (1890 м.), који су се дизали као динови из равнетица што је даљина разастрла преко предела.

На Холмсколен смо се вратили у 9 часова, где је, на терасама хотела, већ био постављен сто. И ту нас је гостила општина Кристијаније. Мени је одређено да водим за сто госпођу председника општине. Госпођа је била млада жена, интелигентна и образована, скромна, и као што се могло видети, нежна мајка и добра супруга. Њен муж, г. Олсен, био је масон, те је и наш разговор убрзо постао пријатељски. Говорили смо, енглески, о многим чему: о породичним цртицама, о њиховом и нашем животу, деци и њихову васпитању, реткости правих и поузданих пријатеља, о тешкоћама оних који хоће да су увек праведни и поштени, итд. Људи су људи, живели на југу или на северу. Исте бриге, исте патње под сваком степеном земске ширине! Разговор је одвео, најпосле, на зимске спортове Норвежана, и на тоцпљања на скијама низа стрмен Холмсколена, која се приређују сваке године, у месецу фебруару, и која су већ чувена у Европи. Госпођа Олсен је прво покушала да разбије сумње, које је, можда, и код мене предочављала, да може зима имати чари у земљи, где већ почетком октобра дебели снегови покривају горе и дубраве, и где се, као у Кристијанији, сунце рађа зими у 9^{1/2} а залази у 3, а у Дронтхјему у 10 а залази у 2 сахата, — да не говоримо о арктичким пределима, иза поларнога круга, где зимска ноћ траје 6, 8 и 9 недеља. — „Нису наше зиме тако хладне, како бисте ви с југа могли замисљати. Осећање хладноће не управља се по термометру. Људи зимљиви, и којима су неносне средње-европске зиме с хладним ветровима и

влажном атмосфером, нису тако осетљиви на светлом, сухом, тихом и чистом ваздуху Севера. После, код нас је у унутрашњости земље клима стална и здрава; није изложена честим променама као, у другим земљама, као и код нас на обалама морским. Зато лекари одавно саветују да се проводи по који месец у планинама, не само лети, него и зими. Д-р Грев, управник државне болнице у Кристијанији, признати ауторитет у овим питањима, тврди да се људи нервозни, изнурени, слабокрвни, са slabим органима за дисање и варење врло брзо опорављају зими у планинама (од јануара до краја марта), само ако им је остало толико снаге да поврате јачину у ткиву и ћелијама свог тела. И код нас није тешко живети у планинама. Последњих десетину година исподизани су многи хотели и санаторије, са свима могућим удобностима на згодним висовима, свуда по јужној Норвешкој, зашто припада заслуга и држави, а још више многим туристичким удружењима, која се старају да своју земљу начине што примамљивијом.

„Па су наше зиме и лепе“ — продужила је госпођа. „Замислите само кад се ове зелене јеле, борови — показујући руком на шуму, доле, низа стрмен брега — заогрну белим плаштевима, кад гране и кићанке сребрних бреза поспе пње, па кад сунце проспе своје зраке на присоје и горе, те све заблеста бриљантским сјајем; кад преко белих поља клизе сенке, често опточене дугиним бојама, од облака који плоче, горе, по азурном небу; или, најпосле, кад сунце, на својем заходу, излије жарко руменило на целу природу. Колико лепоте у свему томе? Колико чари и рафинираности у топу боја? Све то, признаћете, пружа задовољства оку и души. И ноћи су зими дивне. На белој месечевој светлости, коју често орумене трепериве струје северне светлости, стапају се одсечности линија и облика у хармонично јединство, и ствара се један чудесан свет, у којем дрвета, цбунови, стене добијају фантастичне облике, те вам се чини да оживљује свет старинских бајки. Па ни бесне олује и буре, каквих зими може бити, нису без своје лепоте. Има нечег што осваја у хуку дивљега ветра, у витљању облака од снега, што вам узбуђује машту, и изазива јака осећања која кадкад могу бити мелем души, уморној од свакидашњице.

»Све те лепоте норвешке зиме, које су многи песници сликари описивали, образују декоративно позађе нашим зимским спортовима, међу којима је најлепше и најкорисније клизање на скијама. Нема лепшег задовољства. Човек се осећа као птица у лету, слободан, самосталан, ведар, млад, јуначан, кад на дугачким дрвеним тоциљкама јури преко снежних поља или муњевитом брзином слеће с високих брда у долине. Скијама се служе Норвежани — сељаци — од памтвека као средством које олакшава путовање и кретање преко дубоких снегова. И ђаци по селима иду на скијама у школу, кад је ова подаље од куће. Особито се у Телемаркену доста употребљују скије, и сељаци из тих крајева цењени су од увек као најбољи и најсмелији скијачи. Али релативно од скора тоциљање на скијама постало је спортом, који се већ данас упражњава свуда по Норвешкој, и у коме нарочито варошани узимају великога учешћа. Има сад пуно локалних удружења и клубова за подстицање и приређивање утакмица на скијама. Али над свима одскачу по лепоти и гласу утакмице које се, као што рекосмо, редовно сваке године приређују у фебруару на Холмсколену. Ту се скупљају најбољи спортисти из целе земље, а долази доста и другог света са свих страна, па и из туђине. А место је са својим великим хотелом, санаторијом, рестаурацијама, купатилом, врло подесно за такве свечаности. Утакмице су од две врсте: *трке* (тоциљање) преко снежних поља, и *скакање* (Horegend). Прве се врше на простору од 25 километара; клизачи полазе посебнице, и ко тај простор прође за 1½ сахат, сматра се да је брзо ишао. Скакање бива сутра дан, и оно је много интересантнији део спорта. На једној страни брега раскрчена је низбрдица у извесној ширини, и дужини од 170 метара, до једног језерца, доле, које зима заледи и покрије снегом. Висока је та низбрдица око 50 метара, и пази се да буде чиста, да на њој нема завејотина, грања или лишћа, ради чега се одређују нарочити чистачи. Од прилике на $\frac{2}{3}$ те стрме низбрдице начињена је уска заравањ (платформ).

»Од ране зоре почиње тог дана свет придолазити. Цела се Кристијанија покрене; путови који воде на Холмсколен зацрне од саоница и пешака. Цела стрмен,

њене рудине и јелови гајеви оживе од масе оних што се на скијама уз брег веру. Пивнице су на Холмсколену пуне света, смеха, звекета чаша и посуђа, жагора; а на пољу, на ледини читава шума од тоциљајки (скија), уободених у снег или прислоњених уз дрвета и зидове. Доле по стрмени, на залеђеном језеру, по стенама и кршевима стотине саоница и хиљаде љубопитљивог мушкиња и женскиња. Све је упрло очи горе и очекује, кад ће отпочети слетање низ спремљену низбрдицу коју су већ посели и са страна оградили редови војника. Код једне пободене заставе, на врху, виде се судије (оцењивачи) и група младића, у црном, затегнутом, спортском оделу, у зимским рукавицама и с великим бројевима прошивеним на грудима. Чекају на ред. Са запетошћу се дочека јек трубе који објављује почетак скакања; и тада се угледа — а најбоље је гледати оздо — како се клизач муњевитом брзином сјурн низа стрмен, као каква завитлана црна лопта, и како, стигнув до оног узаног заравња, оскочи силно у ваздух, исправи се, рашири рука и у великом луку спусти на земљу (језеро), у ком се тренутку вешто окрене ка брегу с кога је слетио и појурн њему. По том се полако уза стрмен пење да ухвати поново ред. Ти се скокови чине с висине од 25—30 метара, и треба клизачу 7—9 секунда да слети до заравња, и п 2—3 секунда да скочи. У Норвешкој се памте имена младића који би одлично скочили, као што су стари Грци памтили имена победилаца са својих националних утакмица. До данас је највише скочио, 34 метара, сељак из Телемаркена Торјус Хемесвед, на некој утакмици у Сев. Америци, 1897. Женскиње још не скаче, али се радо клиза на скијама и уноси у тај спорт живописности; а искуство је показало да му је и врло користан, јер даје здраве и лепе еластичности телу и ходу, и свежи организам. „Од како се наше девојке баве тим спортом, додала је г-ђа Олсен, оне су и лепше и здравије; не види се више жутих лица и бледих отегнутих и укрупњених фигура по нашим шеталиштима и улицама, као некад. Наше женскиње данас има крви и живота што му се види и на оку, и на ходу, и на образу. Скије су то урадиле.“

Беше близу 12 часова кад се дигосмо са стола. Жагор, што је оздо, од Кристијаније, тмуло допирао до нас, умукао је. У некаквој бледој, безбојној светлости, купала се цела природа. Све се лепо видело: и град како се доле, обвијен плавом копреном, разастире под нама, и Фјорд, иза њега, над којим су се испарења згушњавала у белу измаглицу, и загасито-зелена острва по Фјорду, али је све то било тако спокојно да је изгледало као чаролисано и онесвешћено. То је норвешка летња ноћ. Човек се осећа као да је одкинут од реалности, и пренесен у некакав романтични свет, из старинских кажа, у коме му и око и уво друкчије раде, и где му је нешто нелагодно. То осећање над-реалности постаде особито јако онда, кад с терасе поче наш оркестар свирати Асову Смрт од Грига. Мирна меланхолија предела нашла је израза у узвишеној музици славнога композитора, у којој као да распознавасмо нечујне гласове бола и удаљене уздахе природе за Богом који је напустио свет, и спустио се иза планина, у море!

Кад смо сишли у град, било је скоро два сахата по поноћи. Сунце је већ било на хоризонту и природа се повратила из заноса. Мој друг узе застирати прозоре. Опрантајући се са мном на прагу своје собе, уздахну за нашом ноћи, и за нашим поднебљем. Овакве светле ноћи трају у јужној Норвешкој од априла до августа, а на северу, иза поларног круга (66°), лети дуже време сунце и не залази, него се види и дању и ноћу (у Тромсеу, 19 маја — 22 јула; на Нордкапу, 12 маја — 29 јула; у Водеу, 3 јуна — 7 јула).

Али, како су лети ноћи кратке и светле, тако су, зими, дугачке и мрачне. На Нордкапу (71°) сунце не излази на хоризонт од 16 новембра до 23 јануара; у Тромсеу, од 26 новембра до 16 јануара, итд. Разуме се да овакве космошке прилике нису без особитог утицаја на живот људски, и у опште на живот тамошњег органског света. Тако су, на пр., светле ноћи врло погодне за навигацију и саобраћај, као и за рашћење биља и дрвећа, и за сазревање усева. У околини Кристијаније, па чак и на Алтену под 70° С. Ш., потребно је житу, док не сазре, онолико времена колико и на обалама Нила (90 дана), и ако је средња температура на Нилу 21° Ц., у Кристи-

јанији 15.5, а у Алтену 9°. Ниског температуре на-
докиађује дуго трајање светлости сунчане. На крајњем
Северу, где сунце лети не залази, циркулисање сокова
у биљу и дрвећу не прекида се и не застаје ноћу. Зато
су онамо ливаде бујније, и шуме гушће, него што би
смо, по ширини на којој те земље леже, и по другим
физичким погодбама, могли замислити. „Али свакако —
вели један Норвежанин — ова дуга дневна светлост има
и своје ружне стране. Тако, она ремети економске од-
носе људске. Дођите у који сахат хоћете, ноћу или
дању, наићићете увек на људе будне који раде, док
други спавају. Поредак је у свакој кући до извесне
мере поништен; нема више утврђеног сахата за руча-
вање, нема одређеног времена за спавање, за рад. И
ако се људи осећају добро, кад помисле на дуге ноћи
које их чекају, ипак ћеш их чути како жудно пожељ-
кују време кад ће опет имати који сахат мрака. Ве-
чити дан је само морепловцима најлепши дар неба“.
(Проф. Софус Руге, *Norvegen*). А шта да се каже за
дуге зимске ноћи? У Нордланду, Тромсеу и Финмар-
кену, најсевернијим окрузима Норвешке, престаје зими
готово сваки рад и живот. „Ах, зима је тамо црни
друг“ — вели национални песник из XVII в. Педер Дас.
А *Грубе* у свом познатом делу *Geograph. Charakterbilder*
описује нам уметнички зимње ноћи на северу Нор-
вешке. Замислимо да смо у Хамерфесту, најсевернијем
граду земнога шара, код 70° 40' С. III. Основан у XVIII
веку, он је за летњих дана врло живо место, јер се ту води
велика трговина с Русијом. Одатле се сваке године
многе мађе отискују на Северно ледено море, у лов на
китове, беле медведе и морске псе. До Спизберга плови
се паробродом. Цео град још из далека удара на рибу
маст која се ту у великим количинама справља. Град има
2500 становника, две цркве, католичку и протестант-
ску, гимназију, телефонску мрежу и електрично освет-
љење. И град и цело острво Квале на којем лежи често
су и лети покривени маглом, а вегетација је врло ском-
рачна. Шуме има само у окукама морских сундова,
где је нешто топлије и где су јаче заштићене од хлад-
них ветрова. „Овде почиње мрзнути у сред лета. Од-
мах затим нестаје страних бродова који су приста-
ништу давали живота. Трговачке куће и дућани, један

за другим, затварају се, послови престају, настаје мир. Зима је већ ту. И каква зима! Бескрајне ноћи, црно небо, смрзнута земља. У дванаест сахата, на подне, месеца децембра, мораш стати уза сâм прозор ако си рад да који реџак прочиташ. Од јутра до вечера горе лампе по свима кућама, и никаквог живота нема више, никаквих новости. Варош је сад свет за себе, одцепљена од осталог света. Траже се сви могући начини да се људи забаве и разоноде. Састају се у вече час код једног, час код другог, само ако снежни вихори не спрече излазак из дома. Тада се пије угрејано вино, пуши, игра карата. И људи од књиџе и науке морају тражити такве забаве, јер је немогућно непрестано уз лампу читати или писати. Једно од највећих задовољстава за становнике било би, кад би се небо мало разбистрило, могле припетљати на ноге дугачке скије, и пројурити преко стена и планина на којима су снежне масе попуниле гудуре и удолице“.

»При крају јануара почињу се на хоризонту изгледати први пламичци светлости сунца, за којим се већ тако дуго жуди. Прво се распозна на мрким облацима благ црвенкасти сјај; то је добро познати знак, који сви радосно поздрављају; он је претеча сунца које се приближило на својем путу, доносиће опет земљи и људима живота и веселости. Општи је празник онај дан, кад се оно први пут, после дуге ноћи, на подне, ма и за неколико минута само, појави! Од тада се оно све више на хоризонту пење; дани расту брзо, брже него код нас у средњој Европи“. Али ове дуге досадне ноћи северњачке пмале су у прошлости и једно добро. Поред ватре, уз кућне огњиште, у тим дугим ноћима, препривавали су Норвежани, ту у Норвешкој, као и по својим колонијама (на Исланду) приче из прошлости о јунацима и породицама, које су се одликовале на неком делу јуначком, у борби с људима и с морем; ту, под таквим приликама, стваране су оне многе приче које забављају и децу и људе, у којима су испреплетане радње људске и симболисане појаве природе, и у којима има лепе поезије, мудре поуке и ведро гледања на живот.

Ниједан народ европски нема тако богату, тако стару и тако интересантну народну поезију, као што

је имају Норвежани (и Исланђани); и код ниједног народа, колико ми је познато, не чувају се породичне традиције тако дуго као у Норвешкој. Многе фамилије знају своју прошлост од неколико стотина година.

VIII

Јула 24-ог ишли су парламентарци у град Схен и његову околину, на југу Телемаркена.

Како сам од тада, за неколико дана, колико сам још остао у Норвешкој, путовао по земљи, то ће, можда, бити корисно да се на овом месту каже која реч, више од оног, што је до сад узгред говорено, о површинском изгледу Норвешке.

Као што се на карти види, норвешка држава узима западну страну Скандинавског Полуострва, протежући се од $57^{\circ}59'$ — $71^{\circ}7'$ С. Ш., дужином од 1800 км. У јужној својој половини широка је 400 км., а на северном делу, од Дронтхјема нагоре, 100 км. (у Нордланду) и нешто више (у Финмаркену). Али у геолошком погледу Норвешка чини једну целину с осталим делом Полуострва (Шведском). Велики балтички плато (Фино — Скадинавски) који је сав — осим југозападног дела Шведске — готово искључиво од кристалисаног стења (гнајс, гранит, глимершифер, спјенит, порфир, итд.), с нешто мало остатака од слојева палеозоицких, продужава се из Финландије, испод Балтичког мора и Ботничког залива, у правцима ка Атланском Океану и Северно-леденом мору, уздижући се понајлак у брдовите пределе, који достижу висину од 500 м. (поједини висови имају и до 700 м.), и онамо, на северу и западу, удара на други један много виши, али релативно узан и дугачак плато који иде поред мора целом дужином Норвешке, од Букенфјорда, на југу, до Леденог мора на северу, у које се спушта код Хармерфеста у Финмаркену. Тај други плато дугачак је 1500 км., а широк је, просечно, 150 км. Одмах у почетку његову, на југоистоку Норвешке, висок је 1000 м., и уздиже се још више, у колико иде к северу, достижући највећу висину у Јотунфјелду (1500), где су највећи норвешки висови Галениг (2560 м.) и Гли-трепид (2554).

Како се онај пространи, континентални плато поклапа са северном европском зоном ђетинара, то се у Норвешкој, у колико од њега у ту земљу улази, назива *регионом шумским*, а онај високи, уздужни плато *регионом планинским*. И та два региона распознају се јасно. Кад се с каквог виса у јужној Норвешкој поглед баци на земљу, види се велики низ брегова, прилично једнаке висине, који се наслањају један на другог, покривени зеленом гором, што се таласа у недоглед. А са западне и северне стране опточен је тај шумски предео високим, голим планинама, које се из даљине плаве, и с којих на много места бљеште глечери и снежне стрмени. Ако се, затим, попнемо на те планине, и с којег њиховог виса погледамо наоколо, имаћемо сасвим друкчији приказ. Пред нама, сад, разастире се неограничене, мрко-суре, таласасте просторије, које су покривене папратом, баруштинама, језерима, врбацама, снежним пољима преко којих се магле повијају. Докле око допире — сама стеновита пустош која се плави као море. Цео предео изгледа једноставан, јер се удолице и дубље долине не виде, док им се не приђе окомку. И овде се, на хоризонту, дижу висови, изоловани или груписани као острва из мора, само што су нижи. Они су покривени снегом или ледом.

На западу, ближе мору, плато се диже до 1800 и 2000 м., па испроваљивава, одонуд, дубоким засецима и фјордовима, пада окомно у море, док се према истоку спушта поступно, градећи дугачке и простране, вишемање правилне таване, који изгледају као степени каквих циновских басемака, и прелази у шумске брежуљасте пределе. Планинска пустош је далеко већа, пространија од шумских предела и питомина, тако да даје карактер целој земљи. Норвешка је кршевита планинска земља; а Шведска је равна.

Земље зиратне има врло мало, и она се сва састоји из наноса које су некад, у давна геолошка времена, глечерске реке остављале, овде-онде у стеновитим удолицама, и из муља који су, доцније, реке нанеле у долине. Неколико бројева даће најбоље слику Норвешке. На простору од 322.304 квадратна километра, колика је та земља, заузимају голе стене 191.067 км.², планинске прљухе 24.450 км.; баруштине 12.000 км.²; језера, 12.407

км.²; *гледери и снегови*, 5.045 км.²; *шуме*, 68.179 км.² (1½ простора Србије); *ливаде и пасишта*, 6.894 км.²; *вароши*, 249 км.²; а *земље за обрађивање* само 2.314 км.². И од тако мало зиратне земље живи тамо већина становника, 838.000 душа (од 2 милиона колико свега има), и живи лепше и угодније од сељака у Србији, поред његових 1,200.000 хектара најбоље орнице. Треба још, кад се упоређује Србија с Норвешком, имати на уму високи северни положај ове земље, где је, на јужном јој делу, граница вечитога снега на висини од 1400 м., а у северном, на висини од 900 м. (док је у Швајцарској на висини од 2.700 м.), где изнад 600 метара над морем нема сталних људских обиталишта, а изнад 1.100 м. нема ни дрвета више.

Овај дугачки планински плато био је, као што је једном речено, некад, у антигласијалним геолошким вековима, много виши. То је био венац планина виших него што су данас Алпи или Уралске горе; оне су са запада, поред мора, ивичиле земље доцнијег Скандинавског Полуострва, и по мишљењу палеонтолога, изгубиле око 5000 метара од своје висине кад су се топили ледови којима, некад, беше покривена цела северна Европа. Али је и цео површински, рељефски, лик Норвешке дело глечерских река и ледених санги. Облина њених висова и пределних контура, глатка и пупчаста површина стена и острва, дубина језера, фјордова, долина које често силазе испод новоа морског, спуштање на таване планинских платоа, издробеност обале морске, терасасто нагињање долина, и подморски гребени на ушћима фјордова, итд. — све то показује некадањи ерозивни рад леда. Из језера и глечера, у планинама, теку реке на запад и исток. Вододелница иде висином планинског платоа, а ближе мору. Зато су западне реке кратке, али бујне због врло јаке имплувиације (кишовитости) на западној страни планинског платоа, и падају у фјордове с великих висина. Река Валур пада с висине од 350 м. (Valurfos), Вети с 260 м, Веринг, са 145 (Vaeringfos); и многе друге с висина већих од 100 м; а реке које теку у противним правцима, к југо-истоку, дугачке су по неколико стотина километара (Гломен, 600 км., Отер, најкраћа с те стране, 260 км.), и теку долинама

које су глечери испроваљивали, скачући преко таваница и тераса и градећи тако многе веће или мање водопаде. Нема земље на свету с толико водопада, колико их Норвешка броји. Из далека чујете њихову тутавау, кад путујете, и врло често шум њихов тргне вас из разговора и примаму ка прозору од вагона. Ти многи водопади чине непловним велике и дубоке реке, али у пакнаду, данас индустрија експлоатише у врло пространом обиму њихову снагу.

Као што са западне стране пробијају у копно и планине многи фјордови, тако с источне стране јужне Норвешке (од Дронтхјема на Север источни слив припада Шведској) спуштају се, с планинског платоа, дуге долине и савијају ка југо-истоку, Кристијанијскоме Фјорду у који, или близу којег, њихове реке утичу. Само Сетерска долина са својом реком Отаром излази на југу код града Кристијансанда, на Скагерак. Све ове долине иду паралелно, и све су по једном плану: плитке док су још на високом планинском платоу, а дубоке кад просецају терасу која висп над шумским пределом. Дошав у брежуљасте пределе, оне губе свој долински карактер. У овим долинама налазе се многа језера, на различним висинама, од којих су нека, такође по једном плану, дугачка. То су били фјордови (народ их и зове тако), некад, кад су била на нивоу мора, и сачувала су од некадање морске фауне понешто што се могло прилагодити слаткој води. Што има земље за обрађивање, то је већином у тим долинама, поред њихових језера и река; зато су долине релативно доста насељене, али су оне великим делом тако уске, а њихови бокови високи, и окомни да поред бучне реке и мирних плавих језера не остаје простора ни за колски пут, те се људи морају вратити стазама и засецима уза стрмени. У ове главне, дугачке долине, отварају се са страна мање побочне долине које су такође махом терасасте, из којих реке често с великих висина падају, градећи тако интересантне водопаде. Те дугачке долине, у јужној Норвешкој, иду овим редом, почев од севера: *Остердален* уз реку Гломен, *Гудбрандсдален* уз Логен, *Валдерс* на Бегни, *Халингдален* на Халингедалској реци, *Шумедален* на Логену, који утиче у море код

Ларвика, *Телемаркен* поред река Тина и Токе које се поврх Схена сједињују и ту називају *Скенелф* (Схенска река). Вековима, док је саобраћај био тежи и мањи, живели су људи у овим долинама одвојено, те је зато свака сачувала по нешто самосвојног. Тако свака долина има своју ношњу, своје игре, песме, итд.

Две трећине од свег становништва живи на обалама морским и на острвима, а само $\frac{1}{3}$, унутра, у земљи, по долинама, и нешто мало по висовима. И градови, сви осим њих седам омањих, леже на фјордовима. Зато се и земаљски промет врши већим делом на мору, које је међу шерама увек мирно и угодно за пловљење. Г. 1897 бавило се каботажом 500 пароброда и 3000 барки и лађа с једрилма, на којима је преношено робе у вредности једне милијарде скандинавских круна. Тај поморски, обалски, промет четири пута је (те године) већи од промета жељезничког у земљи. Али се у Норвешкој одавно, од краја XVIII, а особито од половине XIX века, радило доста, да се и сувоземни саобраћај олакша и рашири грађењем друмова, подизањем железница, прокопавањем канала. И у том погледу могла би Норвешка и другој којој европској земљи служити за пример, а немоли нама. Због стеновитости земље и великих дубодолина и планинских висија, путеви се морају махом усецати у стене, изводити на вијуге из нижих предела на више, везивати, често, вијадуктима и мостовима, итд., услед чега је израђивање њихово врло скупо (плаћало се 13 и 14 круна за m^2). Али је ипак сва Норвешка покривена данас мрежом солидних, модерних друмова. Све долине и крајеви исповезиване су путевима, по којима 600—1000 кила може један коњ вући. (То се има на уму при грађењу путева). Особито су важни и скупопени путеви који везују долине источне (јужне) Норвешке, с фјордовима и градовима на западу. Они воде преко пустог планинског платоа, и пределā вечитог снега и леда, спуштајући се, на западу, низ вратоломне стрмени.

Уз главне друмове подизане су станице с гостиницом на сваких 15—25 километара, у којима путници могу у свако доба добити кола по утврђеној цени. Станице, и оне у највртлетнијим странама, као и сва места и хотели, по Норвешкој, повезивани су

телефонима. По малу цену од 25 пара можете говорити куд хоћете и с ким хоћете. Норвешка има (1898 г.) 10.000 километара главних, и 20.000 општинских и окружних друмова. О подизању главних друмова решава Стортинг, али сви, и главни и општински, стоје под надзором нарочитог инспектора и одељења у министарству грађевина. Главне друмове подиже држава, а окрузи кроз које пролазе дају $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{5}$ суме колико грађење њихово стаје. Осим тога дају и земљиште. Разуме се да је у таквој земљи и одржавање путева скупо. На много места, нарочито у планинским снежним регионима, морају се стално чистити и поправљати. Последњих година у Норвешкој даје се на грађење и одржавање друмова $4\frac{1}{2}$ милиона круна годишње.

Железница има у Норвешкој преко 2000 километара. Најзнатније су оне које везују Кристијанију с Дронхјемом (грађена 1877) и с Бергеном (1907). Прва је од 562, а друга од 500 километара.

1898 г. возило се железницама норвешким 10 милиона путника.

* * *

Да се вратимо.

Од Кристијаније до Схена путовалисмо железницом: 204 км. за $6\frac{1}{2}$ сахата, брзим возом. Пошлисмо са Западне Станице, у 5 часова изјутра. Пут иде ка југу левом страном Кристијанијскога Фјорда, држећи се понегде саме обале, а по негде улазећи дубље унутра, међу брегове. Путовалисмо засебним, луксузним возом, а писмо се нигде задржавали, и ако смо додиривали неколике градове који су чувени са своје трговине, индустрије, или због својих угодних купатила, као Драмен, Холмстранд, Тенеберг, Ларвик, Порсгрунд, и други. Проф. Чарада (с Пештанског Универзитета) с којим смо били, ја и мој земљак, у једном купеу, држао је Бедекера и читао нам је на глас, кад год би се приближили којем од тих градова, чега имају важнога. „Врло лепо и посећено морско купатило,“ — „2 милиона стабала јелових, годишњи извоз,“ — „Варошка трговачка флота, 200 и више пароброда и једричача,“ — „Лена, нова црква у готском стилу, с делима од

Тидеманда и Броха (скулитора), — »Велике фабрике хартије, шећера, мрамора,« — »Најзнатнија земаљска фабрика порцулана,« (Порсгруд), — »Леп општински дом с натписом »Истина и Правда«, (Драмен), итд. Код овог последњег места сретосмо се погледима ја и Гвоздић. Помислих: какви би се натписи могли ставити на већини општинских судница у Краљевини Србији?... Сам пут је занимљив. Сваки час нам су се отварали лепо изгледни Фјорд с његовим острвима, и на плава, мирна језера с друге стране, у којима су се огледали околни брегови. Час смо се пели стеновитим засецима, а час спазили у долину. Пролазили смо и кроз густе букове шуме, из којих је хладовина и мирисна влага продирала у наша кола, кроз честе тунеле, и преко високих мостова испод којих су хучиле реке ломећи се преко стена. Од Ларвика пут окреће ка северо-западу.

Схен (Skien) је индустријски и трговачки град, од 12 хиљада становника, и лежи на Скенелфу, онде, где та река, у два дебела млаза, пада с једног гребена, па затим, два километра ниже, утиче у Фријерски Фјорд, који излази на Скагерак. Град заузима један плато на левој страни водопада, и спушта се доле, низ реку коју ту зову *пристаништем*. Морске лађе долазе до под сам водопад; а горе, више њега, на реци, станице су за пароброде који плове у унутрашња, телемаршка језера. На оном платоу су највеће варошке грађевине. Ту је лепа, нова црква од цигаља, у стилу готском, с два висока и весела торња; ту су неколики хотели, банке, као и тако звани дом за свечаности, — лепа кућа у стилу ренесанса, с рестаурацијом, купатилима и варошком библиотеком. Пристаниште је закрчено сплавовима, јеловим стаблима и лађама сваке врсте, а на обали његовој, с обе стране, наслагане су непрегледне, високе камаре од чамових греда и дасака. Сва околина мпирши на луч, а над градом се размеже гласан шум од тутњаве водопада, од чегртања точкава и цијука многобројних тестера, по фабрикама и стругарама. »Овде се богме ради«, помислих у себи, кад ступих из станице на улицу. Стигли смо тачно у 11 $\frac{1}{2}$ часова. Пијер-антонио, књижевник и сенатор из Италије, опомену нас, да смо у месту Ибсенова рођења, и да ваља указати поштовање родном месту великога песника. Постројисмо

се два и два, и тако, у дугачком реду, с музиком на челу, упутисмо се, уза стрмен, улицом Принсегаде, ка дому за свечаности, где нам је дочек спремљен, кличући из свег грла „живео Ибсен“ и „Слава му“.

Истина, ми не бесмо прегли у Схен зато што се ту родно Ибсен, него што је требало (по програму) видети неколике техничке радове у близини тога града, наиме канал који веже Северно језеро с језером Бандак; али је, бар нама путницима, у том граду сећање на великог песника било мплије, и јаче од сваког другог интересовања. За оно неколико часова колико смо се бавили у Схену, у нашем се друштву говорило само о Ибсену, о његовим делима, јунацима и о месту које он заузима у норвешкој књижевности, о утицају његову на драмску литературу других народа.

За време ручка пало је неколико лепих здравица у његову част.

У граду се није сачувало никаквих материјалних успомена на песника. Кућа у којој се родио изгорела је, школе у којој се учио нестало је. Физиономија града савим је нова. Доцније, пошто је умро Ибсен, подигнут му је један скроман споменик, у парку испред цркве — биста од бронзе на постољу од норвешког гранита.

О Ибсену је доста писано. Он је уопште тачно оцењиван, али су по кадшто и прецењиване, а и подцењиване, његове уметничке способности. Може бити да се после Шекспира и Гетеа ни о једном другом песнику није толико говорило и писало, колико о њему. Његова дела приказују се у свима земљама; он је постао песник свих културних народа. Најбољи глумци, свуда, лађају се да га тумаче, да представљају оригиналне и необичне типове из његових драма. Он је познат укратко, свуда, образованим људима. Па ипак мислим да би ове белешке остале непотпуне ако се на путу кроз град у коме се Ибсен родио не би задржали на њему и његовом делу.

Хенрик Ибсен се родио 30 марта 1828. Отац му беше предузимач и вредан трговац, а мати, на коју је Ибсен више налик, била је тиха, строга и религиозна жена. Кућа им је била угледна у месту, и гостољубива. Али 1836 отац пострада и породица паде у сиротињу. Морала је напустити град и прећи на једно

скромно сеоско имање, које јој још остало беше у близини града. Ибсен је као дете био слабуњав, миран, повучен; а без сумње тај породични догађај, као и сиротовање и неизвесности каквима је, после тога, за дуго био изложен, допринели су са своје стране, да се образује његов карактер и да се утврди код њега оно песимистично мишљење о свету и људима, које му у делима налазимо. Нико није у стању да сазна како су људи рђави, као они који су били имућни па осиротели. А младост ретко кад изађе из борбе са сиротињом, а да не понесе горчине и мрзовоље.

У својој четрнаестој и петнаестој години учио је Ибсен у једној (средњој) школи у Схену, којом су управљали свештеници, и где је највише читао књиге Св. Писма. Кад му је било 16 година, изгубио је родитеље. Тада је морао напустити школу и најмити се као ученик и момак у једној апотеци, у оближњој варошици Гримстаду на обали Скагерака. Ту је, поред послова које му је аптека давала, читао песнике, бавио се сликарством за које је имао дара, и упражњавао у састављању својих песама. У националне тежње, — које су се нешто раније почеле манифестовати у књижевности и уметности, — да се Норвешка и културно ослободи Данске, — ушло је више одушевљења у оним годинама (1848) великог, европског, слободњачког покрета, који је и Ибсен, из Гримстада, песмама поздрављао. Радило се, најпре, и особито, да се позорнице националише, да се приказују ствари из домаће историје и живота, и на народном говору (т.ј. на данском језику који се у Норвешкој говорило). Понесен тим покретом, као и многи талентовани младићи, оставио је Ибсен паланку и апотеку, и прешао у Кристијанију. Желео је да се упише на Универзитет и да изучи медицину. Требало му је подоста времена да се спреми за пријемни испит који је истом 1850 положио. Тада је имао 22 године. На Универзитету су исто-времено били и Бјернсон, Ј. Ли, Виње. Ибсен се борио с великом сиротињом; често је гладовао. Али му ни наука није ишла од руке, те је, зато, ускоро сасвим напусти, и даде се на књижевност и на писање песама и драма. Г. 1850 штампао је свој први комад, *Катилину*, који је при крају исте године и представљан.

Г. 1851 почео је издавати, уз сарадњу Вињеа и Бјернсона, један књижевно-сатирички, недељни лист у ком је публикувао прве своје песме и још неколике ставари. Само је неколико бројева тога листа изашло, али је исте године позван за редитеља позоришта у Бергену које баш тада, заузимањем славног музичара Оле Буле-а, беше основано. На том послу и у том граду остао је Ибсен близу седам година. Само је 1852, за кратко време, путовао ради изучавања позоришних ствари, у Данску и Немачку. За позорницу Бергенску писао је неколико драма од којих су штампане „Светковина на Салхаугу“ 1856, „1'-фа Ингер од Острата“ 1857. Ту се познао са Сузаном, ћерком свештеника Торезена из Бергена, пасторком многоцењене списатељке и новелисткиње норвешке Магдалене Торезен († 1902), скојом се 1858 и оженио. Она је благотворног утицаја имала на песника, зашто јој он у једној од најлепших лирских песама захваљује („Гак“ — Хвала). А људи који су изближе познавали породичне прилике Ибсенове (на пр. Брандес, О. Лурije, Јегер, Пасарге) тврде да је она инспирисала песника у стварању оних храбрих и независних жена којима се Ибсенова дела толико одликују.

Године 1857, примио се Ибсен да управља *Норвешким Позориштем* у Кристијанији. Његово место у Бергену заузео је Бјернстјерне Бјернсон. У Кристијанији су приказана неколика нова дела његова од којих су штампана „*Викинзи у Хелгеланду*“ 1855, „*Комедија Љубави*“ 1862.

Тада је наступио известан преокрет у животу песникову. Норвешко Позориште пало је под стечај 1862 и затворено, а „*Комедија Љубави*“ изазвала је толико негодовања и дигла толику вику на Ибсена, кога и дотле критика није штедила, да му је постало досадно даље бављење у отаџбини, где се иначе и материјално злопатио. Остало је још да се превари и у надању, да ће Шведска и Норвешка похитати у помоћ Данској, на коју беше навалила Немачка, па да огорчен и једак, 1864-те године, на дуго време напусти своју земљу.

Да застанемо мало на књижевном раду Ибсенову, пре но што пођемо за њим на страну. А пре тога, још, да бацимо један летимичан поглед на норвешку књижевност. То је потребно да би се знало које место заузима у норвешкој књижевности Ибсен, а и да се он уопште боље разуме.

Норвешка је, као што је једном било говора о томе, у средњим вековима (IX—XIV), поред књижевности на латинском језику која је била заједничка европска, имала богату, и лепу књижевност на народном (*старом* норвешком) говору. За дуго, чак до у XIV века говорен је један језик (*götrøene*) у Норвешкој и њеним колонијама. Први књижевни покрети ишли су са Исланда, где се под тамошњом племенском републиком доста радило на прикупљању прича о прошлости појединих породица, о јунацима и краљевима норвешким; на сређивању и састављању породичних кроника и историје народне. Најсјајнија епоха исландско-норвешке књижевности пада у XIII век. У историографији се беше достигло до озбиљне критике, а у делима понеких писаца до класичне јасности и лепоте стила (на пр. у Краљ. Сагама од Снора Стурлесона, † 1241.). А многи песници, скалди, којима су се и краљеви радо окружавали, препричавали су једним карактеристичним стилем, и препевали у израђеним и лаким стиховима сижеа из старијих сага и народних песама, о старим, митолошким боговима, о постанку и пропасти света, смелим морепловцима и јунацима из доба викинга и њиховим љубавним авантурама, о јунацима немачким из времена Сеобе Народа и из раније. Преводило се такође доста из савремених ригтерских романа. Једна збирка која је очувана по једном исландском рукопису из XIII века (*Еда* старија) садржи најстарије примерке скалдске поезије. У њој има песама из времена пре него што је почело продирати хришћанство у Норвешку. Под руком песника, од којих су многи по имену познати, саге су добиле један особен, свој стил. Он је врло прост, без одушевљења и увек једнак. Реченице кратке, завршене. Детаљно описивање тела и душе јунакове, а кратко, успутно бележење места и природе. Проза искићена стиховима. Честа употреба дијалога.

Богата је била норвешка народна књижевност у Средњем Веку и стварима религиозне садржине, легендама, животима светаца, хомпијама, итд.

1260 год. сједињено је политички острво Исланд с Норвешком. Али као да је баш то требало да се изврши, па да се те две земље културно раздвоје једна од друге. На Исланду се одржао све до данас стари народни језик и књижевност није никад прекидана у свом развијању. Увек је тамо, и у старијим временима (XIV—XVIII в.) поред, научне латинске књижевности, било људи који су писали за народ на његовом говору. Све врсте поезије, поучна и морална књижевност, историја, имали су кроз све доцније векове одличних радника. Од новијег времена књижевност на Исланду стоји у везама с књижевностима западних европских народа и отуда прима мисли, правце и укусу.

Друкчије је с Норвешком. Много се што-шта, после онога сјајног времена, збило на штету народне књижевности, чија продукција већ у XIV веку нагло опада. На другом су месту, у овим белешкама, изнесени узроци тога опадања [в. Годишњицу XXVIII стр. 109]. Али што је најглавније, још од почетка уније с Данском (1389), сам народни језик почео је измицати испред данскога, док се после увођења Лутерове реформе у XVI веку, није, сасвим истиснут из цркве, школе, књижевности па и говора (по градовима) склонио са својим поетским благом — колико му од старина остало беше — код сељака у гудуре и долине норвешке.

Тако је праве, народне књижевности у Норвешкој нестало одавно. Што се још писало, дански се писало. На дански језик превођене су за Норвежане старе народне саге; на данском језику су писани закони, итд. У осталом, у самој Норвешкој није се ни на том језику много радило. Прва штампарија у Норвешкој основана је истом 1644 г. Данска је литература снабдевала сиромашни и расејани народ норвешки књигама колико му је и каквих му је требало.

Било је, дабогме, и Норвежана који су радили на том језику, и који су у данској књижевности високо место заузимали, било као научењаци, било као песници и уметници. Већ је било говора о Холбергу, који је прави регенератор те књижевности, о Тулину,

Бруну, Херм. Веселу, и другим песницима данским, у XVIII веку, који су по племену Норвежани. Сви су они писали данским чистим језиком. Али ваља приметити: 1) да је из Норвешке, преко њених синова, улазило у књижевност данску извесне северњачке свежине и више природности, реалистичности. То се нарочито опајало и осећало онда, кад су у данску књижевност, под заштитом немачке династије, продрале из немачке књижевности болесне наклоности и струје (сентименталност, немачка романтика, шјетизам). У таквим приликама најјачи чувари урођених скандинавских особина били су песници, родом из Норвешке. У XVIII веку беху песници, Норвежани, у Копенхагену, образовали једну норвешку групу (1772 год.) која беше предузела да по примеру енглеских песника негује поезију природе. Оно што су Норвежани уносили у данску литературу, распознавало се, као што се гдегде, у великим, тихим рекама, распознају планински потоци, по брзани, бистрини и свежини своје воде, позадуго после свога утока. И 2) дански језик у Норвешкој није остао чист, неизмењен. Он се тамо прилагодио друкчијем акцентуисању, примио доста речи из сељачког норвешког говора, а усвојио одотуд и извесне народске начине у изражавању. Тако је, могло би се рећи, постао један *норвешко-дански језик*. На њему је први модерни норвешки песник, свештеник из Нордманда, *Педер Дас*, у XVII веку, опевао, у духу народних балада, величанствену природу своје отаџбине и сиротни живот свога народа („Нордландска Труба“). А кад се, доцније, пошто је раскинута политичка унија с Данском (1814), у независној и слободној Норвешкој, почело радити и на културном ослобођењу од старе савезнице, онда је тај норвешко-дански језик рекламован као *народни књижевни језик*, а *норвегизирање* (norvegianiation), како се од тада вели, тј. уношење елемената у дански језик из локалних норвешких дијалеката, истакло као правило које родољубље и национална политика налажу.

Обично, код свакога народа, у почетку важних културних и књижевних етапа, наилазимо на песнике, који су ту да нам прикажу нове перспективе, што су на помолу; да објаве ново време које се приближује

с новим мислима и надама. Разуме се да мислим на праве песнике, који умеју загледати дубоко у срце чо- века и уочити и најтананије вибрирање у души свога народа, и који су зато карди прозрети будућност даље од обичних људи. На челу ренесанса норвешке књижевности стоје два генијална песника, Хенрик Верселанд (1808—1845) и Јов. Себаст. Велхафен (1807—1873). Два лирска песника који су остали ненадмашени. Они су били савременици и вршњаци, а политички против- ници. Један је одушевљени демократа, народњак, рево- луционар из пуног убеђења; други, конзервативац, ево- луциониста, естет који се одушевљавао за цивилизацију данску, и с извесне висине гледао на оно што се звало народном (норвешком) културом. Али обојици припада част да су били иницијатори у оснивању *нове норвешке књижевности*. Они су на сјајан начин, делом, показали књижевну употребљивост норвешко-данскога језика, и колико дански језик може добити у богатству и јачини позајмицама из локалних дијалеката и старог норв. језика. Они су одушевили своју генерацију за народну поезију и прошлост. Цео онај националистички покрет, у четрдесетим годинама, прошлог века, у политици, књижевности и уметности, вршио се под чарима њихове поезије.

Специјално за књижевност те су године биле особито значајне. Живо се тада радило: на испитивању народне прошлости и превођењу старинских сага (Јаков Ал 1839, П. А. Мунх), на испитивању старог језика (Унгер 1847, Асен 1848), и говорних дијалеката (Швар Асен), на пракуњању народних прича (Јерген Мое, П. Хр. Асбјернсон, 1842—48), песама (Ландстад, 1853) и арија (Линдсман); на писању народне историје (Мунх, 1852, Хр. Ланге), итд. И песници су следовали научницима. Асмунд Виње († 1870), лирски песник првога реда, певао је на сељачком дијалекту (Ландсмалу), а његови вршњаци и школски другови, Ибсен, и Бјерстјерне Бјернсон, почели су своју песничку каријеру обрађивањем предмета из народних прича и прошлости, и старањем да унесу у своје писање стила, свежине и даха из народних балада и старинских сага. Они су прихватили норвешко-дански језик, и дефинитивно га утврдили у књижевности.

*

Пре одласка из Норвешке Ибсен је штампао још и своју велику историјску драму „Претенденти“, 1864. У овом прегледу Ибсеновог песничког рада, који мора бити кратак, можемо се само мало задржати на дотадашњим његовим првим делима. У „Катилини“, један даровит, амбициозан и смео, али развратан човек, објављује рат римскоме друштву у ком се само насилљем, лукавством, интригама и подлошћу долази до положаја; могли бисмо слободно рећи, објављује рат у опште друштву људском, јер за Ибсена *друштво* не значи дуго што, до „скуп оних који се плаше истине, и који фразама премазују ране“ (Brandes). Као у овом првом комаду остаће Ибсен увек, до краја свог живота, бунтовник, револуционар; само што ће у доцнијим делима нападати поједине сталеже и класе друштвене. Како у драмама Ибсеновим нико не остаје некажњен за своје грехе и слабости, то је и Катилина кажњен за свој распуштен живот тим што љуби девојку која га воли али га се гнуша.

У *Свечаности на Солхаугу*, обрађена је тема коју је доцније и Бјерстјерне Бјернсон својом драмом *Cripple Hulda*, а пре обојице њих, дански песник Херц, у једном свом комаду, третирао. Ибсен је дошао на њу сећајући се неког свог доживљаја. Млади ритер, у комаду, Гудмунд, који је и сам песник, налази се између две женске. За једну, Маргиту, веже га симпатија из прошлости, док је она још била девојче, а за другу љубав. Прва је удата, али разочарана браком и несрећна, вратила се у жељама свом пређашњем драгану, ког сад љуби страсно до лудила и злочина; а друга је млада девојка, љупка, смерна и одана. Тежиште комада је у карактеру Маргите, психичкој борби њеној, и у раду песника да се исплете из неприлика у које га је двострука љубав довела.

Ибсен воли да изводи на позорницу контрастне женске типове: једне, зреле, лукаве, с јаком вољом и страху; друге, нежне, смерне. Маргита је прототип Хеде Габлер, као што је њен комични муж прототип Тесманов. Овај је комад писан стилем старих балада.

Госпођа Ингер од Острата је сјајна трагедија, с историјским јунацима а измишљеном причом. Даровита и

амбициозна жена, по чијем је имену комад назван, глава једне поштоване, старе, племенске породице у Норвешкој, ваља да се стави на чело свог народа, и да га поведе у бој противу вековног непријатеља његова — Данаца. И она, патриот, ватрено жели то, али је везана нечим што мора крити. Има сина из незаконите љубави са Стеном Стурсом, шведским поглаварем, а он се налази као талац у рукама непријатеља. Страх да јој он не погине обузео је целу; мутио јој памет и разоравао све њене планове. Па ипак је било фаталистички суђено да она, у незнању, мислећи да ће уништити једног супарника свога сина за норвешки престо, убија баш тога сина у своме замку.

Комад је пуно заплета, и доказ је да је Ибсен још онда био необичан мајстор у удешавању сценичких ефеката; а главни трагични узрок лежи у греху Ингерове. Она се огрешила о свој женски и матерински позив, што је родила сина кога је морала крити. Најважнија мисао која се издваја из комада, и коју често у својим делима Ибсен плуструје, јесте: да људи имају од природе позиве које морају вршити, ма каквих их жртава и болова то стало. Патриотска тенденција комада провидна је.

У комад *Викинзи у Хелгеланду* (Поход на Север) унео је Ибсен причу из исландских сага о Хјердису (у сагама, Брунхилда): како је њу преваром добио Гунар, јер је јуначно дело које је било услов да се она добије, у његову оклопу и с његовим оружјем, извршио Сигурд (Сигфрид).

Песник се није устезао да што више узајми од народних балада и прича, те да састави што вернију слику онога давног времена, у коме су људи велики по смелости, страстима, вољи и јунаштву; и да је разастре пред своје омекшале земљаке, може бити у намери да им покаже како су мањи од својих праотаца. Тежиште је игре у контрастности карактера, Хјердисе и Дагне, Гунара и Сигурда, и трагичној судбини Гунара који страда зато што мора крити истину, и примати похвале и части које не припадају њему. Силен је ефекат ове драме која је пуна патоса, младости и свежине. — *Комедија Љубави* је оштра сатира на модерни брак, у ком различне бригае и невоље уништавају љубав, ту-

лећи јој одушевљење и идеалност. Пример имамо на Страманду који је некад био идеалиста и песник. На до чега је доспео сад, кад има дванаесторо деце које треба хранити; кад преза од некадашњег свог младичког слободњаштва, и труди се да сачува нурију и друге своје положаје у друштву, савијајући грбачу према свакоме. Али ни сама љубав по себи није трајна. Она је страст, а страст не траје дуго. Засветли као пламен, па се угаси. Остане само хладан угљен. Морал: брак је основан на лажи и деградује човека, убијајући му самосталност и вољу. До оваквог псеимистичног гледања дошао је песник посматрајући живот и бракове око себе. Брандес му је једном, у разговору о овом комаду, приметно да »има и здравих кромпира поред болесних.« »На жалост, одговорио је Ибсен, »не сећам се да сам икад на здраве кромпире наишао.«

Па може ли друкчије бити? Песник на то питање не даје одговора, али нам се чини, да он верује да би могло боље бити, кад би друштво постало боље, и кад би људи имали *јаче воље* да буду срећни. Да на ову тему — на коју ће се и доцније враћати, — дође, подстакла га је и књига *Фру (госпође) Колетове*, сестре Бергеландове, *Начелникове кћери* (1855) која је, у своје време, произвела велику сензацију, и у којој се такође напада на модерни брак.

Комад је, као што је напред речено, произвео велико незадовољство у Норвешкој. Није се могло опростити песнику што је покушао да потресе темељ на ком почива фамилија и друштвени морал. Он је дирнуо оно, у шта се, по општем мишљењу, особито у једној религиозно-филистарској средини, није смело дирати. За то је огорчено нападнут са свих страна. И колико се писало противу њега, још више се говорило и носило од уста до уста. Ибсен је, као некад Бајрон, постао у својој отаџбини нека врста чудовишта. Улазило се и у његов лични живот и тамо се тражило објашњења за онолике дрскости и циничности. Признавали су му да је песник, али су га огласили као рђавог човека. У таквим приликама решно се да иде из земље. Али је пре поласка публиковао још своју драму *Претенденти*.

Једна епизода из народне историје, XIII века, борба за круну између Хакона Хакопсона и Скула, који је био кандидат свештенства и аристократије, дала је сиже овом лепом комаду. Али то није чиста историјска драма, у којој би песник желео само да да једну слику из прошлости и прикаже људе какви су некад били. Историја је овде споредна ствар, позађе. Интерес је драме у психолошким анализама и *психолошком илустровању извесних мисли и начела*. По историји она борба Скула са Хаконом, била је последњи неуспели покушај племства да очува своја права и поцепаност у земљи. Хакоп је носио мисли јединства државног, а Скул представља жеље аристократије. И Хакоп је победио. Да краљ однесе победу, за то су могли бити различни узроци и у ондашњим спољним политичким приликама, у којима би их историк и тражио. Али је за песника, занимљивије било да их тражи у карактерима јунака, и да победу Хакопову и пораз Скулов психолошки објасни. То су два велика, оригинална, истинита — и ако историјски неверна — Ибсенова типа. Они су равни по племену, јунаштву, па и по праву на круну, али се разликују, и јако разликују по нечем другом. Хакоп *верује* у своје право, и у том је његова моћ; а Скул *сумња* у своје право и своју снагу. Хакоп носи једну велику, историјску мисао; он хоће да освети храм државног јединства, који су подигли пређашњи краљеви а који стоји још неосвећен. Скул нема мисли. Зато је Хакоп *сретан* у свему што предузима; Скула несрећа прати у свачему. Али је Скул у драми најважнији јунак. Његов је карактер по осећајима и страстима најкомпликованији. Немрап је, смео, неограничено амбициозан. Зато је и песник, рекли бисмо с особитом симпатијом, радио на овом типу свог комада, а изгледа да је и сам, у ондашњој фази своје уметничке каријере, боловао од оне болести од које је и његов јунак толико патио, да се и сам покадшто налазио пред питањем које Скул, у комаду, поставља скалду Јетгеру: „Верујеш ли увек да си песник?“ Многи су велики песници и уметници имали своје време *непоуздања* у своју снагу, и *сумње*. Међ такве се не би могао Ибсен рачунати да га ова драма не одаје. И то је једна њена интересантна страна. Од крупни-

јих мисли, које нам се из овог дела, као опробане и потврђене, издвајају, упамтиће се најбоље ове: *Сваки људски рад ваља да има каквог моралног циља; без вере у себе и своју снагу никакав се велики посао свршити не може. Претенденти су најсавршеније Ибсеново дело од оних која је писао и публиковао пре одласка на страну. Оно је у прози и стиху, и садржи тачних анализа душе (Скулови монолози), и страница изредне поетске лепоте.*

С оним што је Ибсен дотле написао стекао је права на прво место међу драмским песницима у својој земљи. Нико у Норвешкој дотле није био већи од њега у драмској техници, по способности да се уноси у људе различног карактера, у описивању страсти, и мотивисању свега што се у драми збива. А и оне карактеристичне особине по којима ће се увек распознавати међу другим песницима налазе се већ и у тим првим делима, неке само наговештене а неке већ јаке. Он је песимиста од првога комада свог, и песимиста свог рода. Његов песимизам не потиче, као код извесних филозофа, из уверења да је живот *по себи* зао, да у њему има више бола него радости, или из убеђења да људи по несавршеној својој природи не могу бити срећни, да су немоћни за постизање виших моралних циљева у животу, итд. Његов је песимизам, у основи, друкчији. За њега живот *по себи* није зло, али човек, овакав какав је, не може да буде срећан. Ђуди су несрећни јер су неваљали, и оно што је лепо и истинито страда, међу њима. Ђудско друштво — то је удружење за заштиту лажи, полутанства, мекуштва. *Чисте страсти* и воља морају попуштати и прилагођавати се приликама, и отуда све зло. Што човек није срећан, узрок лежи у друштву, породици, општини, држави итд., у тим и другим установама, *онаквим какве су*; а лежи и у њему самом, што је рђав, а *нарочито што нема куражи ни воље да буде срећан*. Песимизам не води Ибсена очајању или одрицању света, аскетизму (као код Шопенхауера), него *презирању људи, и борби*. Он је од почетка борбен, револуционар, анархиста, сатирик, и такав је остао кроз цео свој век. И што је наплазано на веће сметње, или што је више нападан, бивао је он све смелији, све јачи. *То је његова северњачка природа*. Ибсен

нема, и није никад имао политичког програма. За њега су и све религије једнаке. Он изобличава лаж и неваљалство, ма ко их штитио и бранио. Ниједна установа, ма како се држала за стару и свētu, неће њега заплашити и одбити. Он ће је напасти само ако сумња да у њој има лажи, јер је лаж највећи порок, демаскирајући и износећи у правој светлости њене бранице и носице.

Ибсен је идеалиста, у колико јунаци његових драма нису прости копије из живота (и историје), него његова властита створења; а реалиста, у колико су личности и прилике његових драма такве да им се у могућност и истину никад не може посумњати. Необично је његово познавање људи. Он је песник идеја. Из његових дела, кад их читамо или гледамо, издвајају се мисли и аксиоме као варнице из кремена кад се креше. Његова дела, можемо рећи, нису друго до особене процедуре за пробање: колико су које мисли истините и јаке. Као песника идеја видимо га у *Претентентима*. То ће остати увек. И по гдекоје махне уметности Ибсенове, којих се он никад неће сасвим ослободити, сретамо у овим првим његовим делима. Таква је, на пр. његова склоност да симболише јунаке у својим драмама у току саме радње, те по кадшто не знате да ли имате пред собом живу личност или алегорисаву мисао. У ранијим његовим делима има извесне шематичности у техници драмској.

Али са свим тим одликама и успесима, Ибсенова популарност не би изашла из граница Норвешке или, можда, још и Скандинавије. Да постане велики, светски песник, требаће да напусти исландске саге и историју, уобичајене изворе за песничке радове, и да почне узимати теме из савременог живота; да раскине с романтиком која ограничава избор спжеа, и са стихом који ограничава слободу дијалога и уносн музике онамо где је непотребна, да се лати питања која живо интересују савремене генерације и прихвати нове мисли о цркви, моралу, породици и друштву, жени и њеним правима, о дужностима родитеља, правима деце, атавизму, итд.

Ибсен је имао 36 година, кад је оставио своју земљу, у коју се, осим једне кратке посете 1885, није за 37

година вратио. Отишао је прво у Рим где му је и фамилија после годину дана стигла. Ту је остао до 1868 а онда је прешао у Минхен. После се селио у Дрезду; одонуд поново у Италију, па опет у Минхен. У тим немачким градовима остајао је по 5—7 година. Свуда је имао веза с првим представницима књиже и уметности. Походили су га често и земљаци, из Скандинавије, које би пут нанео онамо где се он налазио. Своју земљу волео је Ибсен и интересовао се живо за све што се тамо збивало, али за земљаке није марио. За махне њихове није имао милости, а увреде које су му нанели није им могао никад опростити. У спеву, који се зове *На висцији*, гледа он с једног брега како доле, у низини, гори колиба његове мајке, у којој се и сама налазила, и мрзовољно, хладно, посматра само како пламенови лжу и како све то обасјава месечина. — У Риму се мучио и сиротовао, али је и радио доста. Ту је (управо у једном селу до Рима) писао драму *Бранд*, која је публикована 1866 а први пут представљана у Стокхолму тек 1885. То је једно од најинтересантнијих Ибсенових дела, како по важности теме или мисли која се ту ставља на прбу, тако и по сценама велике поетске лепоте, по лепоти стиха и језика, по импресији коју драмски спев целином оставља на читаоца и одушевљењу које преноси у душу његову. То одушевљење, као оно што озбиљна музика производи, нема одређеног циља, али укрепљава, чисти осећаје и жеље човечје, *челичи вољу*. Ибсен је апостол индивидуализма. Он тражи (и то је скоро једини његов позитиван захтев) слободу и независност личности. У том се огледа његов северњачки, а нарочито норвежански карактер. Ако поправке и преображаја породице, друштва и човечанства може бити, то ће се моћи постићи само регенерисањем појединаца — (индивидуе), а то ће рећи: треба желети да људи буду *јак*е воље, да *смеју* и да *хоће* да су слободни и независни, да раскидају с конвенционалним ланцима, да иду за својом савешћу; да *хоће*, оно што је морално. Јачина је воље оно око чега се, код Ибсена, све окреће. То је најважнији принцип у његовој науци о моралу. „Робе, — вели Бранд сељаку који је пошао својој болесној ћерци на, на путу, застао из страха од буре, сметова

и провалија, — »робе, кад би те физичка снага изневерила, ја бих те радо понео на својим плећима, али ти воље немаш. Ти се држиш за живот. Живот! Како људи много полажу на њ! Сваки болесник лепи се за овај свет и мисли да спас васпоне зависи од његова бедна живота.“ — »Сви сте кукавице, слаботиње, вели, даље, Ејнару, »нико нема воље на којој би се винуо и полетео.“

И Бранд се прима да буде свећеник у једном сиромашном селу, у гудурама поред једног фјорда, с тврдом жељом, да поправи и облагороди своје парохјане, челичећи код њих вољу, градећи од њих независне, слободне, енергичне људе. »Приђите ми, говорио им је, људи, ви који се тако тромо вучете кроз живот. Припијени један уз другог, срце уза срце, покушајмо да се очистимо, да убијемо мекуштво, тромост, неодлучност, у себи, и да пробудимо једанпут младога лава воље! Треба ослободити вољу, или подлећи! Ако ти то није могућно, опростиће ти се, али ако нећеш, ако вољан ниси, никад милости имати нећеш!“ И Бранд, јунак овог комада, строги моралиста, какав је био Серен Киркегард (1812—1855), знаменити и популарни дански филозоф и књижевник чију науку Ибсен у овом делу нехотице придикује, или Ламерс, (1802—1878), чувени норвешки теолог и реформатор, чији је лик можда лебдио пред очима Ибсеновим кад је овај комад писао, ставља моралност и вољу својих скромних парохјана на пробу тражећи од њих у погледу на пожртвовање *све или ништа*. У борби с лажи, у испуњавању дужности, милосрђу, љубави према ближњем, и борби за истину, итд, ваља *ићи до краја*, жртвовати све па и живот. *Све или ништа!*

На жалост, проба не испада утешно. У том је, овде, песимизам Ибсенов. Бранд је (с којим се песник више него што је обичај његов идентификује) носилац немилостивог начела »све или ништа«. Символ његов. И како је то трагична личност! Због његове одане службе својем начелу и дужностима умире му мајка неутешена у последњем часу, умире му јединице које се није препело онамо где би за њега лека било, умире му жена којој није допуштено да тражи утехе у сећању на дете,

жена која му је била сарадник и осветљавала му љубављу живот; напуштају га и одричу га се и његови парохијани који нису могли издржати веру његову, тако строгу, која тражи жртве и само жртве, а не даје ништа. И он сâм, напуштен од целог света, потресен у својој вери, гине од сметова, у планини, куда је отишао да тражи шири и светлији храм божји, него што је онај лажни и уски који је у селу сâм подигао, од новаца које му је оставила његова грешна мајка. Последња његова реч била је: *Боже, је ли доста човеку да има само воље па да буде спасен? А с висина је чуо глас: умри јер не служиш ничему!*

Ни песник није мислио да ће на ово изаћи са својом пробом приципа *све или ништа*; али је неумитна логика радње (у комаду) донела тај свршетак. Бранд је произвео силан ефекат у Скандинавији, а особито у Данској, где је онда, у књижевности и животу, била јака склоност ка религиозном мистицизму и песимизму. Тамо је тај комад дејствовао освежавајући и укрепљујући. То је била објава рата лености, полутанству, и много се читао. Ибсену је тај рад донео и користи. Пре свега се онет умилно својим земљацима који су му сад радо праштали оно због чега су га после појаве „Комедије Љубави“ нападали; а после, његови лични пријатељи, Бјеристјерне Бјернсон и други, добили су сад, кад је он са својим „Брандом“ постао толико чувен и омиљен, згодну прилику, те му код Стортинга и владе норвешке издејствовали песничку плату — *Dikter gage* — од које је могао живети, и коју је примао и кад је постао богат човек, до краја свог живота.

Год. 1867 штампао је Ибсен свој драмски спев *Пер Гинт* који је писао у јужној Италији. То је необично дело, у ком се фантастичне прилике и сцене из реалнога живота преплећу. Оно је богато мислима и поетском лепотом. Као што се у „Бранду“ ратује противу мекуштва, тако се овде сатира окреће противу *фантаста*, који не увиђају озбиљности живота и не схватају више дужности, које живот намеће, него лакоумислено ћердају време и дане, залагавајући се различним надама и сновиима. Такви људи нису за борбу, и избегавају је. Кад наиђу на тешкоће, заобилазе као око

оног чудовишта што се у комаду зове Боиг („кривѝ“). Они нису ни рђави ни добри. Од зла може бити добра, а од њих ништа. Нису ни за пакао ни за рај; најбоље би било кад би, као стари некорисни материјал, дошли поново у казан, да се претопе, и потом у нове облике салију. Ибсен презире такве људе. Под старост, и кад се вратио у своју земљу с дугог странствовања по свету, Пер Гинт жали што му је век прошао бесмислено и на празно, и почиње осећати грижу савести. Враћајући се једног вечера из шуме у којој је некад, у младости, често беспослено и весело пландовао, чу некакве гласове око себе. Шипарке које му се пред ногом котрљаше, гунђаху: „Ми смо питања која си требао да решаваш“. Ветар је уздисао: „Ми смо песме које си требао да певаш.“ Росне капљице које су падале с грана, шапутале су: „Ми смо сузе које ти ниси проливао“. Сламке, с пута, говориле су му: „Ми смо дела која си требао да радиш“.

На супрот том типу (Пер Гинту) изнео је песник у комаду једног сељака који је истина прстао, јер је не разумевајући више дужности које има за своју отаџбину, осекао себи прсте да не би ипао у војску; али је се у уском кругу свог хоризонта борио јуначки, тамо у норвешким планинским гудурама, са суровом природом, и испуњавао савесно, и с пожртвовањем, дужности према породици, деци и најближој околини својој. Овај човек схвата тачно озбиљност живота. — Критика данска имала је да што-шта замери овоме комаду. Клеменс Петерсен је налазио у њему доста нејаснога, а Брандес није могао одобрити строгост песникову која овде прелази у *мржњу на људе*. Али је Ибсен сâм био задовољан с овим својим делом и ценио га као један од најбољих својих радова; и имао је право.

У *Омладини*, 1869, пародисане су велике аспирације једне млађе, а неспремне, неспособне па и неваљале генерације. Јунак комада који има нешто сродности с Рабагасом Сардуовим (1871), *Стенгард*, јесте један од оних типова, којих, рекли бисмо, у модерним друштвима и парламентарним државама има више него што их је икад било, и на које се најлепше примењује име Гур-Гур. Без икаквих начела, без вере и љубави, а тргујући са свим тим, труде се они да се испну на

више положаје. Ибсен нема милости за такву омладину, а нема је ни за њене старије. Комад је занимљив. Неколики типови, који су овлаш (али тачно) оцртани, биће доцније израђени с више и дубље студије. Селма је, на пример, прототип Норе.

Исте, 1869 године, ишао је Ибсен, по жељи краља Карла XV, у Кајиро да представља Шведску и Норвешку на свечаностима при отварању Сујецког канала. Том приликом путовао је неколико недеља по пределима дуж Нила, а отуд се вратио у Минхен.

Прво идуће његово дело била је велика и светскога значаја драма *Цар и Галилеац*, штампана 1873 године. Четири године радио је он на овој драми за коју су и потребне биле простране студије. Гибоније с више верности, у својој Историји дао, нити су Сенкјевић и Мерешковски занимљивије у својим романима описали оно знаменито доба, у ком се стара, јелинско-римска култура сударила с идејама и захтевима нове, Христове науке, и новог света који беше на помолу. Ибсенова је драма велика слика оне гранд-позне борбе, а ефекат је њен силан и непосредан. Он верује у корисност зла, бола, патња и невоља. Певоле челиче људе, гоне их на борбу, и граде од слабостиња јунаке. Деспотија руска одгајивала је од увек безброј јунака који су у борби за слободу залагали животе своје, и дала доста великих, генијалних људи, Толстоја, Достојевског, Некрасова, Тургенјева и друге. И хришћани су, оних првих векова, у патњама црпили снагу. Јулијан, последњи сјајан тип класичнога света, јунак овог комада, дигао је хришћанство и *помогао му да победи гонели га*. И не само то; он га је — по Ибсену — спасао од материјалисања или пропасти којој је било изложено у близини двора, и као државна вера, каквом га је начинио био Константин Велики. Гоњено и стављено на нова искушења и муке, оно се пречистило, и старинска *радост у подношењу жртава и мучења* за веру вратила му се. Једна од великих мисли, коју илуструје ова драма јесте: да су страдања и мучеништва, која људи подносе за какву мисао или науку, доказ унутарње вредности те мисли и те науке. (Henrik Ibsen, Björnst. Björnson, by G. Brandes. London 1899. стр 71).

Опет је протекло четири године до појаве првога наредног комада. То су били *Стубови Друштва*, 1877, из савременога друштвеног живота. С њима је он сад коначно пришао новоме правцу; напустио романтику и ступио ближе питањима која савременост најјаче интересују.

Што у друштву истина, племените и чисте намере, тешко крче пута, то по Ибсену долази од неморалности и покварености људи који састављају друштво, који га држе, који су *стубови његови*, а не од другога чега, као на пр. од политичких или друштвених уређења, установа, политичких програма, итд. И зато зла која Ибсен изобличава и напада јесу зла чисто моралне природе. Његова дела немају никаквих политичких тенденција. Али се неморал у друштву често, ако не махом, крије иза крупних, опште уважених имена, и сјајних титула. Ибсен је узео на себе позив да износи на видело неваљалства, ма ко их чинио и штитио; да демаскује неваљалце, ма ко они били. И он је куражан, неустрашив. Да, он врши свој позив с неким сатанским задовољством. И јунак овога комада био је у свом граду опште уважена и поштована личност. Цео га је свет сматрао за најбољег и најпоштенијег човека, за најјачи стуб друштва. Његова породица била је најугледнија по чистоти и племенитости. Али, колпика лаж! Берник је дошао до богатства и имена лагањем и крађом, и у неваљалству се толико срозао да беше спремно да изврши и један велики злочин, кад му један случај поквари план, и својим срећним последицама, пробуди савест, и окуражи да се сâм јавно исповеди и призна какав је био; и да, преображен, настави нови живот. Главна мисао која се издваја у овом комаду, и натура као један принцип, јесте, да друштво једине чврсте стубове може наћи у *истини* и *слободи*. Овај је комад пронео име песничково иза граница Скандинавије. То је прва Ибсенова драма која се представљала у Немачкој (Берлину) и припремила тамо земљиште за друга његова дела.

За овом драмом долази *Нора* 1879, или, како се у оригиналу зове, „Кућа једне Лутке“, у три чина, једно од најсавршенијих и најпопуларнијих Ибсенових дела. Овде се песник вратио на тему којом се бавио у *Ко-*

медији *Љубави*, али с колико више уметности! У Нори је Ибсен техником превазишао највеће модерне мајсторе. Он је био један од ретких уметника који се целог живота усавршавају. Никад он није застао или ударио натраг, а то се може објаснити само савесношћу, озбиљношћу и солидношћу његових студија и рада. Садржина је комада позната. Ибсен је хтео показати једним новим примером, примером једне куће у чију се солидност није могло никако сумњати, да је модерни брак заснован на лажи, и да као такав не може бити извор среће.

Хелмер (муж) је исправан човек по свима друштвеним појмовима. Он је частан, питом, образован, врло пажљив и веран муж, уредан и добар отац. Нора (жена) је нежна, симпатична, млада жена. Свог мужа љуби и одана му је до краја. Па у чему је лаж тога брака? У том, што је за Хелмера у браку имало нечег јачег и претежнијег од љубави, — а то је његов углед у друштву, или да се боље изразимо, то је његово осећање части — и што је жена за њега, као и за већину данашњих људи, само за то, да слади и улепшава живот, и рађа децу, а без својих права и личне независности: — лутка!

Да спасе свог болесног мужа, да га одведе зарад промене ваздуха на југ, она узајмљује без знања његова новаца, и потписује свог оца, који јој сигурно потпис не би одбио, али ког она као нежна кћи, није желела узнемирити и ожалостити у његовим последњим часовима. Био је на умору. Муж јој је се, њеном помоћу, спасао. Дуг је свој савесно отплаћивала од личних својих уштеђевина; али је пала у руке једном палом човеку који је желео да се њеном мужу због увређене амбиције освети. Кад је Хелмер сазнао тајну о дуговању своје жене и о неисправности потписа који је дала настаде преокрет у тој кући. Она жена, према којој је муж био неискрпан у милошти, за кога је она била лутка, голубица, веверица, мило дете, итд. постала је сад од једном лажљивица, злочинац, хипокрита, чудовиште. „Она га је упропастила својом лакомисленношћу, уништила његову срећу“, итд. Је ли то одговор на њену нежну и одану љубав? Нора се одједном пробудила и с ужасом увидела, на каквом је слабом темељу

њен брак и кућа њена; и, чедо Ибсеново, кида она с таквим браком и с таквом кућом.

А када поверилац неочекивано уништи Норину обавезу, Хелмер јој »великодушно«¹ прашта. Али она сад више не прима опроштај. Пребацује јој да говори као дете и да не разуме друштво у ком живи. Она одговара, да хоће да се увери, ко има право: она или друштво? Опомиње је на дужности које има према мужу и деци, и да је она пре свега жена и мајка. Она одговара: да не верује више у то; да има још и других дужности које су исто тако свете; да је она људско биће исто толико колико и он, и да ће бар покушати да то постане.

Најважнија је мисао, која се из овог комада издваја, да праве среће у браку не може бити без чисте, слободне и неограничене љубави с обе стране и потпуне равноправности човека и жене.

За читаоце Ибсенове ново је у овом комаду, да да се ту не руши само брак, него да се указује и на то, какав би ваљало да буде; и да се ту тражи слобода и равноправност жене.

Ибсен је увек о жени лепше мислио, него о човеку. Из дотадашњих његових дела могло би се скупити пуно страница с ненадмашним описима женског пожртвовања, врлина и одважности. Он познаје женско срце као ретко који други песник. Чисто би се рекло, вели Брандес, да је Ибсен морао некад, у неком другом свету, и сам бити жена. Али до сад није никад дизао гласа за слободу и права жене. Но не само то. Он се, у приватној кореспонденцији, и подруживао онима који су устајали за равноправност жена, и највише за то није марно за Стјуарта Милџа. Али је он савесно посматрао и студирао свет, и идеје које га крећу, и постепено дошао до убеђења: да је за срећу човека и општи напредак човечанства нужно да и жена буде слободна и независна.

»Нора«² је представљана у Берлину 1880 године, и није требало дуго, док не постаде омиљен и популаран комад и у другим земљама. На нашем, београдском позоршту, она се јавила прва од Ибсенових драма

Г. 1881 штампане су »Авети«, у три чина. И ово се дело бави питањем брака. Бракови, какви су махом данас,

по Ибсену су најјачи извор кварежи друштвене, јер дају људе склоне пороцима, болесне, амбициозне, сујетне, егоистичне и патолошке типове; а друштво са своје стране деморалише породицу, штитећи бракове такве какви су. То нам ова драма илуструје. Муж, један официр, алкохолик је и развратник, и ствара у кући често скандале и свађе. Жена је права мученица. Брак је за њу „једна дуга и страшна комедија, туга бескрајна“, али га она подноси стрпељиво, јер је по погледима цркве, државе и друштва, дужност добре жене да се жртвује, и да крије неваљалство породице. „Шта“ — вели свештеник Мандерс који овде говори у име свих споменутих ауторитета, госпођи Алвинг — „Ви хоћете да сте срећни?.. Какво право ми, људи, имамо на срећу, овде на земљи. Не, ми треба да чинимо своју дужност, госпођо. А ваша је дужност да останете одани мужу за ког сте светим браком везани. Жена не може бити судија свога мужа. Дужност је ваша да са смерношћу носите крст који сте својевољно узели на се“.

И она је носила свој крст, испуњавала савесно своје дужности брачне, и ако се у души бунила и помишљала да су срећнији од њенога брака они менаџи уметника у Паризу о којима Освалд прича. Крила је срамоту своје куће; чувала је тајну о својој усвојеници (Регини), да је ћерка њенога мужа и служавке њихове; па и после смрти мужевљеве постарала се да се једним хуманим делом (подизањем азбла) сачува леп спомен на њега и на њихов брак! Али, ако се свет може варати, не може се спречити да такви бракови донесу ружне плодове. Јединац овог брака (Освалд) кога је мајка, да се не би морално отровао у кући, одвојила и послала у Париз, понео је од куће (по закону о наслеђивању физичких и моралних особина) порочне инстинкте свога оца и клицу болести од које ће у најљепшем добу своје младости полудети и умрети.

У овом комаду имамо једну реалистичну, прну, суморну слику човечјег живота, која — можда противу намере песникове — целом импресијом говори противу брака, а за слободу односа у каквој по причању Освалда, у Паризу, живе артисти са женама и њиховом децом.

Ибсен је унео у овај комад нове детерминистичке погледе до којих је савремена наука дошла. И у „Пори“ се налази један човек, којег „сирота кичма мора да боли зато што му је отац весело живео, док је поручник био“. Али је тамо Др. Ранк једна споредна улога, а овде се цела радња драмска окреће око питања о наслеђевинама, и поетски га илуструје. Човек, дакле, није сасвим слободан и независан. Он има веза физичких и моралних с родитељима и претима. У нама, нашим осећањима, инстинктима, поступцима и мишљењима, као и нашим физичким особинама, прошлости, има аветиња, које на наш пут излазе, и имају утицаја и на правац и на брзину нашег корачања. То је ново што сад Ибсен уноси у драму. — У техничком погледу ова се драма, по простом склопу, јасноћи радње и другим особинама, може мерити с најбољим јелинским трагедијама.

Али су „Авети“ дочекане с великим негодовањем у песниковој отаџбини. Са свих се страна дигли опет на њега као рушитеља морала и свега што је за поштовање, као на анархисту. Критиковали су га строго, сурово, без икаква обзира, тако да се Ибсен, у једном моменту разочарења, питао, да ли уопште вреди „писати за народ који је тако слабе и споре интелигенције, који тако ниско мерило има за литерарне радове, да у овако плебејској критици ужива“? На срећу показало се и сад да напади само осокољују Ибсена на борбу и рад. Није прошло више од године дана, а он публикује одличну драму *Непријатељ Народа*, која је била одговор какав само велики песници могу дати непријатељима и празним критичарима.

Међутим, у Европи — истина, неколико година доцније — овај је Ибсенов комад произвео сасвим друкчији ефекат. Он је претеча и пример новог модерног правца у драми. У Немачкој су *Авети* представљане први пут у берлинском Резиденц-позоришту 1887. Те је године објавио и Блајбтрај своју знамениту брошуру „Револуција у Књижевности“, која пледира за нови реалистични правац у поезији, чији су представници Зола, Достојевски, Толстој. „Као да за немачке песнике никако и не постоје“ — јадикује немачки критичар — „страховита социјална питања. Па

ипак је наше време подивљало, опасно. На целу нову царевину, у пркос краткој, блиставој, сунчаној светлости, спустила се сенка. Зато је први и најважнији задатак поезије, да се лати великих савремених питања. Истодобно ваља сад и стару тему о љубави у модерном смислу, независно од прописа конвенционалног морала, осветљавати“. Шта су *Авети* постале за немачку књижевност, најбоље ће се видети из речи другог једног немачкога писца: „Свакако је то био случај да с Ибсеном натурализам код нас отпочне. Јер Ибсен је најмање натуралиста. Али велике историјске и религиозно-историјске драме из његових најлепших, мушких, година остале су прилично непознате у Немачкој, док није, после представе његових *Авети*, као једва дочекани спаситељ прославлен. У берлинском Резиденц-позоришту, изношене су оне, под управом Антона Аноа, и начиниле су име Ибсеново готово језовито славним“. „Дејство комада било је страховито силно. И ако би проблем драме требало тражити у противности назора г-ђе Алвинг и пастора Мандерса, кога је играо Емануел Рајзер, налазили су га у страшном свршетку Освалда, који је подотством платио грехе свога оца. Теорија о наслеђивању, велики природњачко-филозофски проблем садашњости, унесен је у уметничко и драмско дело. Ибсен, песник мисли, који од идеје полази и којој се опет враћа, и који у том показује сродност с нашим Шилером(!), важио је као описивач грозота, и свега што нерве потреса у смислу Золином, као натуралиста. Оног дана кад су *Авети* представљане наступила је у Немачкој влада натурализма. Модерно је победило на целој линији“. (R. Urban: Die litterarische Gegenwart, 1888—1908). И после тога, Ибсен, као, ускоро за њим, и Бјерстјерне Бјернсон, Стриндберг и други модерни скандинавски песници, утицали су на нови покрет у немачкој књижевности. Али наше није да даље од ових наговештаја идемо.

Непријатељ Народа, драма у пет чинова, публикована је 1882. Ибсен је обично сваке две године давао по један комад, а с овим је сад, за читаву годину раније, изашао. То показује како га је јако кошуо онакав непријатељски дочек његових *Авети*.

Овде је на врло духовит начин, с пуно горке сати-ре, представљен сукоб једнога, по племенитости и интелигенцији отменог човека, с непросвећеним друштвом и његовим кратковидим и ниским, званичним и незваничним представницима. У једном норвешком граду, који живи од свога минералног купатила, укварила се вода и постала опасна за болеснике. Лекар купатила, Др. Стокман који је, узгред речено, више но ико други урадио да се то место, где се и сâм родио, дигне и прочује као добро купатило, открио је то и сматрао за велику срећу што је пронашао оно, због чега се у последње време појавила међу бањским гостима толика побољевања и смртни случајеви. Размишљајући о тој ствари, пронашао је и начин да се злу доскочи. Очекивао је да ће и суграђани делити његову радост, јер је очевидно напредак и будућност града зависила од брзог и потпуног отклоњења зла. Али су његови суграђани друкчије мислили. Ако се на први поглед и учинило једном делу од њих — опозицији — да би се могли послужити Др. Стокманом, како би уклонили противнике с власти, брзо су се сви, из обе партије, конзервативне и либералне, сложили противу честитога и мудрог лекара. Објављујући оно што је открио, он чини штету, јер се тиме убија глас купатила. Механџије, газде од кућа, трговџићи, сви што живе од посетилаца купатила уилашили су се за своје џепове који, ма и за кратко време, могу због тог открића stradати, и дигоше се противу њега. Цела се варош узрујала. Он је поднео о том питању мемоар управи купатила. Одмах је отпуштен из службе. Желео је да кроз листове обавести свет и докаже да је његова корист ако се купатило поправи. Уредници нису примили његов напис. Хтео је да штампа броширу о тој ствари. Ниједан се штампар није примио тога посла. Он позива грађане на скуп у једином локалу који је добио и који му је његов пријатељ, један поморски капетан, уступио. На скупу му, по предлогу председника општине, његова брата, није дозвољено да о самој ствари говори, и једногласно је — осим једног човека који је био пијан — проглашен за непријатеља народног. Кућа му је затим камењана; деца из школе као деца непријатеља народног, истерана.

Карактеристичне су речи д-р Стокмана, које је изговорио на том скупу. Ту Стокман који је иначе у драми очувао потпуну независност говори у име самог Ибсена. »Сви су извори нашег духовног живота отровани — и наше друштво почива на лажи. Најопаснији непријатељи истине јесу представници већине. Ја имам противу себе сву већину нашег града, али већина нема никад право, никад! Слободан човек треба увек да се бунује противу већине...«

»То нису најинтелигентнији, него највећи кретени, који у свакој земљи чине већину... Већина има силу али нема право. Мањина има право... Већина се вара, желећи засновати благостање града на лажи... Боље је да такво друштво буде уништено!« Разуме се Ибсен мисли на ону мањину која смело напред иде и за којом већина увек доцније, па и тада тремо, корача. »Мислим — вели он у једном писму Брандесу (од 2 јан. 1882 год.) да онај има право који је ближи будућности.« Општи је ефекат комада дизање индивидуалности над масом.

Под импресијом непријатељства с каквим су *Асети* дочекане у Норвешкој, и неправедних увреда које је поднео због тог дела, Ибсен се у демонском хумору, какав је у њега карактеристичан, питао: да ли је у опште и умесно захтевати од обичних људи да воле истину, и да ли није боље за њих ако се оставе да живе у лажи? То питање је тема занимљиве и уметнички изврсне, драме *Дивља Патка*, која је публикована 1884. Ми смо ту уведени у друштво које не улива ни мало поштовања, и у једну породицу која је, као и све друге, заснована на лажи. Хјалмар, једна пропалница и ленићина, син старог поручника, алкоколика Егдара, има жену Гину која је била некад метреса маторога Верлеа, с којим је родила Хедвигу, једино чисто и племенито створење у том друштву, и у тој драми. Али су Хјалмар и Гина живели мирно и задовољно, а Хедвиг није знала за другог оца, и волила је Хјалмара као нежна ћерка. Тако је ишло, док није пала мисао досадноме идеалисти Грегеру Верлеу, код кога је скоро постала болест да у свачему чепрка истину, и да се прави њен апостол: — да једног дана открије Хјалмару тајну о некадашњим односима његове

жене са старим Верлоом. Мислио је да ће у кућу његовог пријатеља с истином ући и срећа, да ће његов брак солиднији бити ако се заснује на истини и личним вредностима. Било је сасвим противно. Истина је унела немир и несрећу у Хјалмаров, иначе трони и ништавни, кућни живот. Хедвига се убила. Грегер, апостол истине, у очајању, отићиће за њом!

Какав је морал комада? На шта излази? По једнима, на то, да је за обичне људе срећа у лажи, и да их не треба те среће лишавати; по другима (Осип Лурје), да је боље уништити срећу него оставити лаж. Ово друго ближе је самом Ибсенову мишљењу о животу, Ибсену као мислиоцу. *Дивља Патка* је једна од најсуморнијих Ибсенових драма, а име јој од дивље патке коју је Егдар, рањену у крило, држао у свом кокошињаку. Хедвига ју је волела, хранила, и налазила да је необична. Она је у очима њеним била као човек који је подивљао од порока и утонуо у срам, а нема снаге, ни воље да се дигне и ослободи. Она је символ у драми.

Год. 1885 обичао је Ибсен Норвешку, и бавио се четири месеца шест недеља. Тада је у Дронтхјему, приликом једне јавне окупације што су му радничка удружења приредила, држао говор у ком је, констатујући велике напретке, извршене последњих година у различним правцима, у отаџбини, додао ово: „Још доста има да се уради пре него што будемо смели рећи да смо достигли до праве слободе. Али се бојим да наша садашња демократија није дорасла за тај задатак. Један елемент благородства треба да се унесе у наш народни живот, наш парламенат и нашу штампу. Разуме се да ја не мислим на благородство по рођењу, по новцу, па ни по знању, способностима и таленту; ја мислим на благородство карактера, воље, душе“.

И Росмер, главни јунак у драме *Росмерсхолм* (четири чина), која је публикована 1886, поставио је себи задатак, да „ослобођењем духова и чистијењем воље“ оплемени људе. Али у тој лепој намери наплази на отпор код политичких странака и њихових тесногрудих вођа. Ни либералима ни конзервативцима није по вољи такав човек, какав је Росмер. Такви људи политичким гомилама нису потребни, штетни су за њих и оне их не трпе. Зато су Росмеру, и с једне и с друге стране,

дани „пријатељски“ савети да пази, да им посао не квари, дајући му на знање да могу изнети неке ружне ствари из његове куће и његовог приватног живота. Обичан начин којим се гомила служи! У невиним и чистим односима Росмера и Ребеке, једне нордландкиње која је примљена у фамилију, и у којима, док Росмер није био опасан, нико није видео чега прљавог, хтели су сад тражити његове грехе, и узроке, са којих му се жена убила.

Ово су спољне прилике драме, а тежиште је исте у унутарњој, психичкој радњи Росмера. Ибсен је мајсторски извео и неуспех његов у раду на облагорођавању људи и његово самоубиство из једнога истог извора: из личне сумње у чистоту своје савести. Росмер је имао оног благородства које Ибсен тражи, али се на примеру у овој драми показало, да само с благородством карактера не иду особине и врлине потребне за вођење борбе. Ребека је важнији карактер од Росмера. То је један необичан, али леп и велики тип жене. Она је волела Росмера; и да би му показала, да је вера његова у могућност облагорођења душе људске истинска, скаче с њим у реку.

У „Госпођи с Мора“, „комедији“ (пет чинова) која је публикована 1885 решава се опет проблем о слободи брака. Она је нарочито занимљива карактерима и приликама које износи и описује. Жена има живљу машту од човека. У ње су јаче романтичне склоности, под јачом је импресијом непознатог, изванреднога и неограниченога. Тајанственост је привлачи... Све те особине потенциране су у карактеру Елиде, јунакиње овог комада. Она је скоро патолошки тип. Родила се у једном фару (светиљка кула), негде на западној обали Норвешке, одрасла је на мору, и воли га некаквом мистичном нежношћу. Док је још девојче била, срела се с једним мрнарором који ју је занео својим причама о путовању по мору, о страшним бурама, лову на китове. Очарана и хипнотисана, везала се с њим за море. Измењали су прстење које је он за тим бацно у море. То је било њено верење. Затим је тог необичног мрнарора нестало, док јој једном није из далека поручно да га чека и буде спремна да пође. Она му је одговорила, да је прекинула све с њим. Доцније се

удала за једног удовца (д-р Венгела) који је имао две кћери, и кућу на обали мора. Али онај мрнар није изашао из њене болесне фантазије. Тајанственост мора и тај необични странац слили су се у њеној машти, и привлачили је к себи. Она је жудила, чезнула, а ту чежњу хранила је помисао да јој брак њен ограничава слободу. Једног дана појављује се (у III чину) тај странац, црвене косе и црвене браде, и позва је, као своју вереницу, да пође с њим. Настају сцене борбе, Елида се колеба, нема снаге да се реши. На једној је страни мрнар који за њу представља тајанствену даљину мора и слободу (у овој драми, после дужег времена, наплазимо опет код Ибсена на симболе), на другој муж, који право своје на њу изводи из брака. А шта је брак — питала се она у тим моментима кризе? А шта друго, до прост трговачки посао, уговор заснован на лажи! Он је био удовац; требала му је да му разбија самоћу и буде мајка његове деце. Она је била без воље своје и пристала је да му буде жена. „Погрешила сам. Требало је да чувам своју слободу и своју вољу. Ја разумем сад да је наш брачни живот једна лаж, и да једно драговољно обећање јаче веже него брак“. Она тражи да се поквари трговина, да иде од њега, да буде слободна, па онда да сама, самостално, реши на коју ће страну, к њему или за странцем. Кад није могло бити друкчије, д-р Венгел је разрешава уговора (брака) и она. . . тада истом увиђа да је муж љуби. Слободна и независна баца му се у наручја.

Лако је и на први поглед видети да свршетак ове драме није довољно психолошки мотивисан; и питање остаје отворено: да ли ће онаква жена каква је Елида, са слободом и самосталношћу, унети више среће и спокојства у своју душу, па следствено и у брак, у кућу.

Г. 1890 штампана је *Хеда Габлер*, драма у четири чина. Ту смо опет у чистом реализму; ни трага од романтике. Интерес је комада у карактеру једне необичне демонске жене, и у карактеристици друштва норвешкога. Ниједан Ибсенов тип није толико интересовао критичаре, и толико занимао глумце, колико Хеда. Она сједињује у себи лепоту, јаку вољу (индивидуалност), естетично осећање, известан тон, с инстинктима ниске

природе, јаком завишћу, жудњом за доминирањем, чежњом за неумесним сјајем. Таква, каква је, не може сама бити срећна, нити другог усрећити. Тежи за високим, великим, а сваки њен рад је низак или излази на нискост. „Ах, ругло и нискост постижу као проклетство све чега се ја дотакнем“ — вели она једном приликом. Левборга, пријатеља из њена девојачког доба, који се под утицајем друге једне жене (Теје) поправио, натерује опет да пије из задовољства да опроба своју моћ; па га, најпосле, натера на самоубиство, тим, што му — из зависти што је друга жена на њега имала јачег и бољег утицаја — спаљује спис, уништује дело које га је чинило славним. Мужа свог презире за то што је поносна а он обичан, без талента, филистар. Због тога мрзи и оно што је под пасом од њега носила. А јако осећање лепоте чувало ју је од ниског пада. Таквој жени живот мора бити досадан. Хеда је болесна, блазирана.

Могућно је, да је Ибсен желео показати, како у друштву полукултурном, с уским погледима и ниским пороцима, необични, велики, природни дарови несрећу доносе и пропадају, али је свакојако и ово дело славопој *јачини воље и одважности* — најважнијим елементима индивидуалности. Значајне су речи Хедине, кад је чула за самоубиство Левборга. „Ах, како је то спасоносно сазнати да ипак на овом свету има нечега независног. Левборг је имао куражи да удеси свој живот према својој идеји. И ето, он је извршио и нешто велико у чему има одблеска лепоте. Он је имао снаге и воље да се тако брзо дигне са совре овога живота.“ У самоубиству гледала је она (а и песник) *мушку* снагу, самосталност, индивидуалност! За то је онолико полагала да се Левборг *лепо* убије, зато је и сама на то пазила кад се убијала.

Поред свега што је ружно код Хеде Габлер, она није несимпатична. Њена смрт оставља силну импресију; и ми се с комадом растављамо суморни, јер видимо још једном како једна снага (велики таленат и способност) пропада, а живот остаје опет на људима обичне и осредње вредности, какви су Тесман, Теја, и др. Могућно је да је и био циљ песников, ако је каквог нарочитога циља поставио себи, радећи на овој изред-

ној, и у техничком погледу ненадмашној драми, да такав ефекат и произведе.

Године 1891, вратио се Ибсен с породицом својом, после дуга емигровања, у отаџбину. Дочек је био тријумфалан. Норвежани су опростили и заборавили свом старом и светском славом увенчаном песнику све што су му раније замерали, и били-су срећни да га имају у својој средини. Тада је Ибсену било 63 године.

Године 1892, штампао је Ибсен *Неимара Солнеса*, драму у три чина, где се кроз реалистични типови и прилике преливају у симболе дубокога значења. Ибсен је, више-мање, увек емблематичан; иза свачег што нам износи и описује налази се дубља уметничка мисао. Овде се та његова карактеристична црта испољава јаче, но игде на другом месту. Вештина његова да претвара реално, стварно у алегорију и символ, у овом комаду је готово опсенарска. Намера је комаду да се историјом једног неимара (Солнеса) покаже, како је трагична судбина уметника генијалних (и у ошине генијалних људи). Солнес је чувен и богат неимар. Цео свет мисли да је он срећан човек. Али како се вара тај свет! Он је доспео до гласа и могућности да својом уметношћу користи другим људима по цену своје личне среће. Да није пожар уништио његово огњиште и породичну срећу — јер је пожар био узрок што су му близанци умрли, а жена остала стално болешљива и нероткиња — не би дошао на то да за друге људе и породице зида светла огњишта, и куће у којима се срећно живети може. Али лична несрећа и старање за друге чине га *егоистом*. Ко је други поднео толике жртве и стекао права да, поред њега, зида, и да се дигне? Егоизам је обична црта генијалних људи. Геније тражи да му се служи и жртвује. И Солнес, у борби да се одржи на висини, нема милости за људе који му могу сметати. Зато је руинисао старога Бровика који је пре њега зидао, начинивши га зависним од себе. Зато не пушта Рагнара чија га способност плаши, ни његову вереницу (Бровикову ћерку), која му воли рачуне, да га оставе и предузму засебно посао. Али и та га суровост стаје бола. „Све што сам успео да урадим, сазидам, створим — све

лепоте, удобности, сигурности — да, и сјај, такође — за све то ја плаћам, не новцем него срећама људским. И не само својом рођеном срећом, него и срећом другог света. То је цена којом држим свој положај уметника.“ Унутарњи немир подхрањује му још и завист, стална пратиља егоистичности; и *страх од младежи*, од млађих талената. А све то, поступно, уноси растројства у његову душу. Неколики знаци казују да Солнес постаје ненормалан човек, и да је онда (при крају комада), кад га и физичка снага приметно напушта, већ на граници лудила. (Разговор с Хилдом). Али се тада јавља млада, лепа и интелегентна Хилда, која га је као девојче (читаоци *Госпође с Мора* познају је отуда) видела, једнога дана, кад је био млађи и у јеку своје снаге, и кад је оно ставио венац на тороњ цркве, коју је зидао у њеном граду. Дивила му се онда и клицала од радости, а он је пољубио и обећао дати јој, после десет годинна, краљевство! Она је сад дошла по краљевство. Хилда има вере у способност „свога мајстора“, онда кад су сви изгубили ту веру; кад му и његова слаба жена говори да је болестан, да пати од несвестице и да треба да се чува; кад су млађи налазили да је остарио, кад је и он сам од дуге унутарње борбе и гриже савести постао очајан, растројен, и изгубио веру у корисност свога рада. Она га инспирише младошћу и ланотом, да не очајава, него да ради, да покуша поново што велико. Она жели, да га опет види онако како га је некад видела на врху торња. „Ја то хоћу, ја преклињем! Покушај опет оно што је немогућно!“

И Солнес је узео да мете венац на торањ своје нове куће.

Под јеком музике, и пред очима својих радника и масе запањена света, испео се мајстор на врх куле, погледао у велико небо, метнуо венац, поздравио с висине Хилду која му је оздо клицала, и онесвешћен пао.

„Изневерила га снага“, рече Рагнар.

„Али је достигао на врх, мој мајстор!“ — одговора Хилда.

Ово необично и изредно дело не може се анализовати. Њега ваља читати, и читати често. Импресија ће увек бити силна. Оно је богато дубоким ми-

слима. Хилда је најсавршенији и најсветлији Ибсенов женски тип. И још нешто!.. Ибсенови су радови у опште намењени само образованој публици. За необразоване — то су полуотворене књиге. Овај комад специјално тражи образоване читаоце (и гледаоце), не само да се разуме, него да читалац интелигенцијом и маштом буде у помоћ самоме песнику!

У *Маломе Ејолфу*, драми у три чина, која је штампан 1894 илустроване су једном патетичком историјом, у главном, ове мисли. Човек је чедо земље али донекле и неба. Љубав мужа и жене, кад је сведена на само физичко задовољство и нема вишега смисла, ружна је, грешна, и не остаје некажњена. — Велике несреће, ако им људи схвате значај, мењају осећања и облагорађавају их.

Мали Ејолф је пао са столице и сломио ногу у моменту кад су се његови родитељи (Алмес и Рита) грлили, заборављајући на њега; а удавио се онда кад су се они препирали, и кад се *Рита* бунила што јој муж не припада цео него има да дели љубав на њу и на дете!

Смрт Ејолфа препородила их је. То је била казна њихова. Јадиковали су и корили се узајамно што нису дете волели, нити му довољно пажње поклањали. Хтели су се убити.

„Смрт Малог Ејолфа, — говорио је отац — „јесте наше испаштање, наша казна. Има смисла у тој несрећи, јер живот и судбина не могу бити без смисла. Ми смо, ето, кажњени по заслуги. Док је живео, ми смо се дањили од њега; његова слабост нам је била тешка, његове штаци смо се плашили.“

Песник је врло уметшно, на крају комада, довео родитеље да у жалосноме догађају нађу смисла и унутра за себе. Они су решили да се у будуће посвете бризи сиротне и напуштене деце. Тако, дакле, Ејолф неће бити живео и умро узалудно. Егонистична и тако грешна љубав мења се и претвара, под ударцима несреће, у филантропију.

На овом уметнички одличном делу види се уплив Толстоја и његовог гледања на живот.

Године 1896. штампана је драма *Дон Габријел Боркман*, у четири чина. Јунак је комада оригиналан,

прави Ибсенов, и врло занимљив карактер. Син једног рудара — а рудари су обично смеони људи, и са живом маштом — мислио је он од детињства о бланпима, која сакрива земља, и слушао како метали, доле у поткошима, под ударцима чекића, певају, радосни што ће изаћи на светлост; сањао о богатству, о слави и моћи које с богатством иду, и веровао, да је он предестиниран, да му је то позив, да изотвара руднике, претвори злато у новац и пусти милионе у саобраћај; да захвати и потчини сва блага, и све изворе моћи у својој земљи, који се налази у бреговима, морима и у горама. Замислио је силне фабрике које на рекама, дању и ноћу, без престанка клопоћу, безбројне бродове који се диме по фјорду, како долазе и одлазе, просецају далека мора, носе светлост и топлоту на све стране и братиме народе; и као да је све то он створио, дигао, као да је све то његово! Он је волео моћ, сплу, па да и друге људе усрећи. Боркман није био само фантаста. Он је имао особина и способности реалних, којима се постижу велики циљеви. Веровао је у своју звезду, а што је важније, веровао је у своју снагу и успех, а рад је за њега био нагон. Уз то жеља да дође до богатства и моћи била је код њега јача од сваког другог осећања. Да постане управник једне банке и добије тако основу за даљи рад, он жртвује човеку, који га је у том могао помоћи, девојку коју је љубио и која је њега љубила. У јаком убеђењу да ће његова предузећа бити крунисана успехом — и само у том убеђењу — он нема скрупула да унесе у послове основне фондове банке и приватне уштеђевине које су били поверене... Но једног дана, један непоуздан пријатељ — онај (Хинкел адвокат), за чију је љубав напустио своју драгу (Елу) и узео њену сестру (Гунхилду), изда га, открије несолидност његова рада; и одједном све што је створио (месник нас не обавештава шта је створио) и све што је сањао, срушило се банкротством, које је донело сиротињу и срам за његову кућу и сиротињу многих других, рођака, пријатеља и страних људи. Сам је Боркман дошао у руке власти и осуђен на осам година затвора; а кад је, по издржаној казни, пуштен у слободу, затворио се у своју кућу, из које није излазио још осам година, до дана кад ће га и смрт

постићи. Овог, последњег његовог дана, збива се све оно што комад износи.

Све што је Боркман поднео није му толико тешко пало, колико то што је ометен у својим великим плановима, и ометен баш онда кад је — по његову веровању — био доспео близу циља, кад су му милиони већ на домаку били. »Је ли то још кадгод било! Ја бејех већ близу циља. Само осам дана још, да се ранжирам, па би сви депозити били опет на свом месту. Све, артије од вредности на које сам смело метуо руку нашле би се онде где су биле. За једну је длаку недостајало, па да поникну силна акционарска удружења. Нико не би пару изгубио...“ Тако је јадиковао Боркман. Није њега жао било ни породице, ни пријатеља ни других који су његовим радом упропашћени. Људи изванредни, у какве је себе рачунао, имају права да у својим великим пословима траже жртве од људи обичних. А он, и после катастрофе која га је снашла, није изгубио наду да ће се опет дићи, да ће га људи опет тражити, и да ће новим радом успети у својим намерама. »Ах, вели он староме Фолдалу, једином пријатељу који му је још остао (осим старе његове драге, Еле) сви ми у животу можемо бити прегажени. Али се тада треба дићи, и чинити се као да ништа није било“. Али његово веровање да ће га људи опет тражити није се испунило, а покушај да нађе помоћи у сину (Ерхард), како би се поново дигао, одбио се о егоизам младца, који није желео да ради, и да се другима жртвује, него само да ужива. Ваљада је и то разочарење дошло у помоћ хладном зимском ваздуху, да пресеке живот овога чудноватог човека, овог песника индустрије, оне грандиозне и сурове ноћи кад је први пут, после многогодишњег затвора, праћен од Еле, пашао у шуму и кад се, газећи по снегу, испео на оно место с којег је некад, у младости, са том истом женом чешће гледао у даљину, фјордове, планине, море, и... сањао.

Импресија коју овај јунак Ибсенов оставља јака је, али неодређена. Шта нам Боркма својим животом и судбином казује? Зашто је он са свима великим способностима пропао? Нема сумње да ће овај карактер дуго занимати књижевну критику; а ја бих рекао, да је трагичност Боркмана у том, што се, из прекомерне

жудње за богатством и силом, није освртао на захтеве обичне моралности коју друштво тражи, и што му је, поред свих његових великих способности, глас срца био врло слаб.

Радња комада пак као таква окреће се око једне друге личности — око Ерхарда, сина Боркмановог, на чију љубав без успеха рачунају две жене којима је подједнако мило, његова мајка и тетка (Ела).

С уметничког гледишта *Дон Габријел Боркман* је једна од најсавршенијих Ибсенових драма. Конструкција је мајсторски изведена и солидна. Све је мотивисано. Карактери крупним цртама обележени, а радња се развија логично и брзо. Са задовољством опажамо у делима Ибсеновим из последњих година, како с нешто више симпатије гледа на живот и свет, докле као уметник стоји стално на једној истој ненадмашној висини

У Марту 1898 имао је Ибсен 70 година. Цела Скандинавија прославила је свечано дан којег је угледао света велики песник. Све партије, журнари најразличнијих праваца, одали су му пошту. Научна и књижевна друштва, и различне корпорације, поздравиле су га адресама и приређивали му овације. Краљ Оскар II подарио му је велики крст Св. Олафа, итд. Према свему том био је Ибсен доста равнодушан. Он је живео повучено и осећао се скоро као странац, онако како се у његовом последњем комаду осећао професор Рубек пошто се с дугог пута вратио у отаџбину. Старе су ране још брдили; на људе, стубове друштва, гледао је он још увек скентично и презриво. Али старост сама доноси људима понешто својег. Један је, можда, најлепши њен дар чежња за младошћу и животом, која се никад не може задовољити, а која је ипак слатка. То осећање анализовано је и описано у последњем делу Ибсеновом које носи наслов *Кад се ми мртви пробуђемо* (драма у три чина) и које је публиковано о Божићу 1899. Необично је то дело. Оно је интересантно, реалистична драма, с пуно живота и поезије, али је и узвишена алегорија, с пуно дубоких мисли о најкрупнијим проблемима из живота и уметности. Завиен од тог ко га чита или гледа. Оно је с два језика; једним говори обич-

ним људима и деци, а другим, људима мисленим. И за једне је и за друге неискрпно у дражима.

Ибсен је ово своје дело назвао драмским епикомом, и оно је то у истини, јер завршује дугу серију његових драма, које се по својој тенденцији и погледима на људе и живот, као и по том што једна другу настављају и допунују, могу сматрати као једна целина.

А уз то оно садржи успомене на естетична осећања и мисли о уметности до којих је долазио, као и на скрупуле, колебања, душевне борбе које је имао као уметник, радећи на свом позиву. Скулптор Рубек, у комаду, заступа Ибсена, само што је мањи и несавршенији од свога мајстора. Он је пролазио кроз различне фазе — *епизоде* — уметности, од јелинитичког или Торвалдсеновог идеализма, код кога је вештина одвојена од живота, и има своје засебне, високе циљеве, до крајњег натурализма који је ужасан и прљав, но свежином и снагом занимљив, али који мало поште има за вештину. И на крају каријере, стари идеалисти, Ибсен и Рубек, стоје пред питањем: идеализам или натурализам? *Вештина или живот?* Мајстор вели *прво живот, па умотвор*. А његов јунак указује, рекли бисмо, на неко „треће царство“ које је Ибсен на другом једном месту предсказивао (*Цар и Галилеац*), у ком ће се измирити оно што је засад неизмиримо, а које ће настати под новим поколењем, или — кад се ми мртви пробудимо.

После тога Ибсен није више писао. Живео је, као увек, скромно, повучено, за породицу и изабране пријатеље. Унутрашње политичке ствари његове земље нису га интересовале, па ни оно што би се о њему писало. Али се престоница норвешка поносила таквим грађанином, и сви су га поштовали. Редовно је, сваког дана, и у исто време, пре подне, ишао у гостионицу Гранд-Хотел, у улици Карла Јована, да чита новине. То је била једина његова лектира. Ту сам га и ја виђао оних дана, кад сам био у Кристијанији. Седео је увек одвојено за једним столом на тераси, у дворани, а хрпа страних листова, немачких и француских, лежала је пред њим. Увек је био обучен у црно одело и закопчан. Овда-онда извадио би из џепа један велики чешаљ и зачешљавао своју седу косу и браду које су уокви-

ривале његово карактеристично и енергично лице. Једанпут га видех окружена некаквим женскињем. Сузећи по екзотичном одећу и мушким фризурама, биле су то странкиње, американке можда, или рускиње, на сву прилику туристкиње, које су желеле да с пута по Норвешкој понесу за спомен коју реч од песника *Поре*. Са страхопоштовањем стајале су оне, једна за другом, и чекале да песник дигне главу са журнала у који се удубио, и да их преко наочара симпатично погледа, и да им што год каже. Рекоше ми да се то виђа често, у лето кад многи странци походе Норвешку.

Хенрик Ибсен је почео побољевати још од 1901 године; а од 1903 болест је постала озбиљна. Патнио је од прогресивне парализе. Издахнуо је 23 маја 1906, у 1 $\frac{1}{2}$ сахат после подне, навршивши 78 годину. Погреб му је био величанствен и о државном трошку. Око сандука његова, који је био сав у цвећу, били су песници, уметници, књижевници и ђаци; и сировод се отего преко три километра. Нови краљ, Хакон, био је у пратњи. У очи дана сахране представљала се у Краљевском Позоришту његова драма *Авети*. Пре него што се дигла завеса, оркестар је свирао Смрт Асову од Грига. Публика је за то време стајала у религиозној свечаности и мирно погружена.

Да завршимо ове редове о Хенрику Ибсену речима једнога човека који познаје људе и прилике литерарне у Скандинавским земљама боље но ико други. »Скандинавска је књижевност данас (1899) нешто сасвим друго, од оног што је била кад је Ибсен са *Брандом* изашао на глас, или кад је својим драмама из модерног живота отварао нове путеве. У Норвешкој, исто тако као и у Данској, на Исланду, у Шведској и Финланду расцветала се једна нова књижевност, богата свежим, великим и малим талентима. Свака од Скандинавских земаља имала је свој ред; и сад се све снажно утркују, и надмећу. Али сумње нема да су Ибсенове драме оно што је Скандинавска књижевност могла највећег дати. По њима може страни свет мерити висину до које је она достигла«. (Henrik Ibsen, Björnstjerne Björnson. Critical, Study, by George Brandes. London, 1899, стр. 122).

IX

Истог дана кад смо стигли у Схен, по подне, ишли смо у шетњу на телемаркшка језера, Северно и Бандачко. Један засебан пароброд чекао нас је на станици, повише водопада, на ком смо, Схенском реком (Skenelf) за пола часа стигли онамо, где она истиче из Северног језера. Како језеро лежи више од реке, то смо се помоћу три бране уздигли на њега. Још нам је требало један и по сахат, док не доспемо до ушћа реке Улефоса (Фос значи водопад) која долази из језера Бандака. Ово језеро лежи на 60 метара више од Севернога, а далеко је од њега 17 километара. Културна је потреба изазвала да се та растављена језера саставе, и то је постигнуто низом великих техничких радова, који служе на част науци, и људима који су се тим пословима бавили. Ми смо се, помоћу четрнаест брана, једним уским каналом, уздигли на ниво Бандака. Тако што дотле нисам видео. Мислио сам на нас, у Србији. Код нас реке засипају корита, и окрећу куд им је воља, на штету саобраћаја и привреде, и нисмо у стању да се помогнемо; а овде људи лађама прелазе преко брегова! Како смо у културном погледу ниско испод ових срчаних северњака.

Овај је канал зидан 1888—1892, и стао је до 4 милиона динара. Пролази кроз врло питоричан предео. И језера су лепа. С обе њихове стране испадају горостасни, затубасти бастиони, покривени густом шумом четинара, и огледају се у плавом глатком огледалу, а овде-онде види се каква сељачка гарда (дом са стајама) или какав хотел од дрвета, у лепом норвешко-швајцарском стилу. На западу, на дну Бандака, лежи варошица *Дален*, иза које се у плавој даљини виде снежне висије планинскога платоа (Хаукелифјелд) који раздваја источну и западну Норвешку, и с којег, из многобројних језера, реке теку на све четири стране. По ми нисмо ишли тако далеко. На самоме уласку у Бандачко језеро, у једном киоску на обали чекао нас је постављен сто. После закуске гледали смо велики водопад, Франгофос, који ту скаче с велике висине, разбија грдну масу воде у прах и тутњи тако силно, да се људи морају прикучити врло близу кад хоће да

се чују. Више смо се дивили смелости инжињера који је баш на том месту циновском баражом (зидом) подупро језеро и дигао му ниво воде преко двадесет метара. Срећни смо били да и тог човека видимо и да се с њим рукујемо. Учинио нам је част и изашао ту да нас дочека. Коштуњав, висок старац, врло скроман и питом; прави тип Норвежанина.

Била је већ дубока ноћ, кад смо се вратили на преноћиште у Схен. Одсели смо у једном хотелу којим управљају две девојке, сестре. У Норвешкој није ретко да гостионице и пансионе држе жене.

Сутра дан, 25 јула, око девет часова, скупили смо се, излетници, на једном морском пароброду који је чекао да нас пренесе у Ларвик. Фријарским Фјордом, поред индустријских и трговачких градова, Порсгрунда и Бревикена, испловили смо на пучину Скагерака, а онда смо окренули на исток, између шера, ка Ларвику, трговачкој вароши од десетину хиљада становника која лежи на ушћу бистрог и форелама богатог Логена. Ларвик је с мора лепо изгледао, с густом буковом шумом у позадини, а и сâм у зеленилу. Куће су му већином од дрвета и обојене затворено црвеном или плавом бојом, а по улицама стрче, ту и тамо, стене од шифера. Ту је и реномирано сумпорно и гвоздено купатило које је тада било у јеку сезоне. Стигли смо пред подне, и одмах посетили етаблимане др. Холмса, једног заслужног балнеолога и хигијеничара норвешког, чији смо гости били.

Улазећи у сјајан парк, где је, у великом кругу, подигнуто више мањих али спретних вила с чардацима и терасама, дочекао нас је љубазни домаћин; а отмена бањска публика поздравила нас је из вила и са тераса. У једном великом салону била је постављена богата софра, и обележено заставицама од свиле где ће ко седети.

Чега ти се васпитаност и питомост неће сетити? Ја и Гвоздић седосмо онде, где је била пободена наша застава, на којој бели орао беше вештачки извезен. Веселог мог земљака раздрагала је толика предусретљивост, и био је један од првих који је устао да говори и поздраву. Беседио је с одушевљењем, држећи заставцу у рукама, о својој малој отаџбини, њеним на-

порима да се културно развија, о потреби да има мира и о праву њеном да сме рачунати на симпатије образованог света. Леп је био ефекат те његове речи. Професор Чарада, из Пеште, шалећи се добаци му: „нико не зна где ће се прославити!“ Пред вече смо се возом, а истим путем којим смо прошлог дана ишли за Схен, вратили у Кристијанију.

С овом екскурзијом исцриљен је званични програм за дочек и провођење европских парламентарца. Сад је могао сваки на своју руку предузимати шта је хтео. Неки су се одмах враћали кући, у домовину своју; други су преговарали с Куковом агенцијом да их вози на Лофотенска острва и на Нордкап, да виде арктичке сценерије и поноћно сунце; неки су опет ишли у планине — фјелдове — норвешке, да уживају у романтичној и грандиозној природи, а по који од њих и да лови дивљач, или младице, којих свуда по Норвешкој у бистрим горским рекама има у обиљу, особито код водопада. Ја и мој земљак договорили смо се, још раније, да овом приликом видимо и Дронтхјем, стару норвешку престоницу, на Атланском Океану; а како смо морали економисати временом, то смо се, одмах, 26 јула, брзим возом који полази у 6 ч. изјутра, кренули на пут.

Од Кристијаније до Дронтхјема има 562 километра, и брзом возу треба 16 сахата да то пређе. Чим се изађе из Кристијаније, машина почне дахтати уз доста јаку стрмен која траје све док се не изађе на плато Ромерике.

Код Лилленстрема, на двадесет првом километру, одваја се на десно пруга за Конгсвингер (град) и границу Шведске, а пут за Дронтхјем иде право на север, ка језеру Мјесенском и граду Хамару. Ово је најплоднији предео Норвешке, јако је насељен, и сељаци су пмућни. Њиве са жутим стрљкама, зелене ливаде, брежуљци покривени јеловом шумом, промичу с обе стране пута, а с гдекојих места отворен је (с леве стране) изглед на далеке импозантне планине.

Код 68 км. лежи Ајдсфолд, варошица у којој се родио песник Вергеланд, и у близини које је, у једном старинском замку, одржата 1814 знаменита уставотворна Народна Скупштина.

Код 75 км. прелази воз преко једног високог и дугачког моста реку Вормен, хвата источну страну језера Мјесена, и држи се потом задуго његове обале. Ово је највеће норвешко језеро. Површина му износи 359 км.² Брегови који га опасују нису високи (осим Скрајфјелда на левој обали његовој који има 862 м. висине), а њихови присоји покривени су зеленим пољима, њивама и шумом. Сељачке гарде, које су овде чешће него где на другом крају, са својим белим кућама увеличавају питоричност предела. На овом језеру леже варошице Хамар, Гјевик, и Лиленхамер, између којих пароброди одржавају саобраћај.

Од Хамара, који има 5000 становника и владичанску столицу, један гвоздени пут води поред језера, на северо-запад, ка Лиленхамеру и даље долином Гудбрандаленском, а други, којим смо ми путовали за Дронтхем и који је одавде ускога колосека, обрће на исток, да се дохвати долине Естердаленске (дален-долна) и реке Гломена, уз коју ће потом ићи све до њеног извора.

Пут се пење непрестано. Ваздух постаје поступно свежији. Пугује се сахатима кроз мрачну шуму којој краја нема. Ништа осим високих и дебелих борова и јела, које вам се проткивају пред очима. На сваких пола сахата мала станица од дрвета, у оригиналном, норвешком стилу, с отвореним терасама. По где-где, у далеким растојањима, разведри вас, за моменат, какав пропланак, с усамљеном сељачком гардом, или забеласа река која се, велика, недалеко од пута, ломи кроз крш. Гарде се састоје обично из више зграда: из једне куће у којој се готови јело, куће у којој породица станује, из конака (обично од два спрата) за дочек путника и рођака, и из других стаја, амбара, качара, штала. Те су зграде различно обојене, обично црвено, жуто, бело, итд. Старински обичаји, као и закони земаљски иду на то, да имања остају у породицама, те зато није редак случај у Норвешкој, да сељаци вековима живе на једном истом добру, и да знају за своје претке од неколико стотина година. У овом пределу има сељака врло богатих, који имају велике шуме. У Естердалену се сече највише горе, и спушта реком Гломенском чак до ушћа њеног у Скагерак, источно од уласка у Кристијанијски Фјорд; затим се, у градовима Сарпсборгу и Фредерикстаду,

по многобројним радионицама прерађује у различну грађу, и шаље у свет. Г. 1897 спуштено је Гломеном пет милиона стабала, а то је више од једне трећине целог извоза дрвета из Норвешке. Постанак споменутих градова, као и више других на Скагераку, изазвала је трговина с дрветом.

Код 204 километра прелази пут на источну обалу реке, којом ће даље ићи. Још два три сахата, и брегови се почињу приближавати, а предео узимати планински карактер. Изглед и даљину сад су широм слободнији. Воз се стално пење, а из шуме се не излази. Недалеко од пута дижу се високи брегови, на којима се снег види (Братигбратен, 1164 м., Тронфјелде, 1700, висови Рондане, 2100 м., Хумелфјелд, 1570 м.). На станицама су често улазили или излазили, у групама, ловци. Виђали смо и доста Енглеца који живе летн у том крају, и баве се хватањем младца у Гломену или којој притоци те реке. Тим се спортом баве Енглези у целој Норвешкој, чак до крајњег севера. Закупе од општине, где се настане, по један део реке, близу којег водопада, и пецају, често читава породица, отац, мајка и деца, по цео дан. Закупна цена махом је велика (2—3000 дин.), а што је главније, и од ухваћене рибе само мали део припада закупцу. Све остало долази општини која је продаје за Енглеску.

Овај шумски предео богат је на дивљачи за лов, особито великим птицама, тетребима и лагопедима, а има још доста јелена и прваса којих је у средњој Европи одавна нестало. И опасног дивљег звериња има доста по шумама и планинама Норвешке. Држава даје велике награде за утамањивање њихово, као и за утамањивање птица грабљивица. По званичној статистици, 1897 године убијено је 50 медведа, 70 курјакова, 80 луксова, 11.000 лисица, 1100 орлова, 5000 кобаца.

Што се пут више пењао, температура је нижа бивала. У Тонсету, једном важнијем месту на северу Естердалена, код 347 километра, које лежи пет стотина метара над морем, жива у термометру стајала је код $+2^{\circ}\text{C}$. У вагонима је било хладно као зими. Куће су, као свуда у планинским пределима норвешким, покривене земљом. Шуме су проређене. Гломен, највећа норвешка река, ту је мало већи горски поток, који се

разбија о стене. Али смо и близу његова извора. Још триестак километара, па пут излази на једну високу раван, опасану снежним бреговима. Стигли смо у *Рерос*, рударку варошицу од 2000 становника, што лежи 630 м. високо. Зима је као у децембру. Средња је годишња температура на овом месту — 0^о5. Образи бриде од студена ветра. Земља је равна и мочарна, поља од ба-руштина и тресетних пиштаљица. А мало даље, брежуљци, дужином читавих километара, од живог песка који ветар лако диже. Железничка пруга заштићена је местимице високим плотом, да не буде засута. Цела варошица живи од врло богатих бакарних рудника.

И позади ове станице пут се још пење. Земља увек мочарна; у удолицама и јарковима види се заосталог снега. Шума јако проређена; брезово дрво и шибе ље отима маха.

Код 412 километра пут прелази преко Гломена који ту, недалеко, истиче из једног језера. С лева је обележена једним каменом највиша тачка пута (670 м.). Овде се, на овој висини, деле воде за Скагерак и Атлански Океан. Наш пут хвата сад десну страну реке Гуле, и с јаком брзином спушта се, држећи се високо бокова Гулине долине. Предео је величанствен и романтичан. Страхотне провалије. Воз често пролази кроз тунеле; вијуга уским, врло високим засецима, и преко мостова који изгледају као да су у ваздуху разапети. Хучна и бистра Гула ломп се о стење, градећи честе водонаде. На растојању од стотину километара, наш се пут спустио за 600 м.

Од станице Стерена (на 510 километру) пут је сишао у долину и питомицу. Лепе, разнобојне куће помаљају се, с обе стране реке, из зелених шума и убавих градина. Код станице Мелхуса (висина 33 м.), пут напушта долину Гуле, која недалеко скаче у Дронтхјемски фјорд, и окреће ка северо-западу, висином између долине Гулине и долине реке Нида, који код саме вароши утиче у море. С ове је висине величанствен изглед на фјорд, и планиске околне висове. Одатле се, поред многих дивних летњиковаца, спушта у варош.

Као што се на карти може видети, с пучине Атланског Океана, а од севера, улази се, код 64° СИ, у Дронтхјемски Фјорд кроз један широк отвор, покривен ситним острвима, између полуострва Фосена и великог острва Хитерена. Један се рукав Фјорда протеже онда к југо-западу, између Хитерена и копна; а један крак његов, узан само два три километра, пробија у копно, савија к југо-истоку, а после триестину километара обрће на север, ширећи се у исти мах и узимајући облик затвореног, великог језера. На јужној страни те Фјордове ширине, онде где утиче река Нид, лежи Дронтхјем, град од 35.000 становника, који се до XVI века звао по тој реци Нидарос. (Ушће Нида).

Кад смо стигли у град, било је 11 сахата ноћу. Али се лепо видело; могли смо новине читати. Ова северна ноћ, са својим црвенкастим небом, љубичастим даљинама, белом, мртвом светлошћу, постала ми је досадна. Пекакво чудновато осећање обузме човека, гледајући у овој бледој, надземаљској светлости успаван цео један град, с његовим дугачким улицама које су пусте, и с његовим црвеним и жутиим кућама од дрвета из којих ни светлост ни живот не пробија. Као да смо, пре суђена дана, залутали у онај свет што нас иза гроба чека. Одселисмо у *Бриганији*, највећем хотелу, где смо једва, због многих путника, добили собу. Сутрадан, рано, пзашли смо да разгледамо интересантности града. Наравно да смо пре свега обишли цркву (дђм), у ком се од старина крунишу норвешки краљеви; а то је управо и једино уметничко дело у Дронтхјему које вреди видети. Храм Спаситеља подигнут је у X веку на гробу св. Олафа; али је после, у више маха, до XIV века, прошириван и дозиђиван, услед чега су уношени у грађевину увек нови стилови — романски, готски, енглески (готски). Храм је зидан од меког, зеленкастог камена (stéatite), с којим се лепо друже стубићи (на прозорима) и украси од белог мрамора. Унутрашњи је ефекат леп и импозантан. С обе стране вазелике налазе се на витким аркадама галерије. Дђм је у пређашња времена често горео, и остао је још од XVI века донекле порушен. После увођења Реформације (1537) уклоњен је св. Олаф, којем су долазили на поклоњење људи из

целе земље, а особито са западних шера, и сахрањен је негде ван цркве, а његов сребрни ћивот однесен у Копенхаген. Г. 1868 предузето је рестаурисање овог интересантног старинског храма, који је највећи у свој Скандинавији, и на том се ради и данас. Дронтхјем има, затим, један музеј риба који спада међу најбогатије и најбоље уређене збирке те врсте; има један музеј старина, који је сиромашнији од оног у Кристијанији; библиотеку од 70 хиљада свезака, која припада Ученоме Друштву норвешком (основаном 1760); Политехничку Школу, која је највећа у земљи, итд. Ту је, као што се већ зна, и седиште црквеног поглавара. Куће су градске највећим делом од дрвета и опшке. Што има великих грађевина, од камена, јесу хотели, банке, школе, музеји, домови различних удружења, као што су ложа слободних зидара, и дом радничког удружења. Улице су врло широке — предохрана од пожара — и секу се под правим углом. У Дронтхјему, на послетку, има сјајних дућана где се продају израђевине домаће индустрије, коже, и перје морских птица. Никад не видех тако богатих стоваришта ћурчијског еснапа, и тако лепих и скупоцених кожа медвећих, курјачких, лисичјих плавих, кожа од мардера, морског пса, ит.д. Нове су ми биле и продавнице птичјег перја. Западне норвешке обале богате су различним врстама птица пливачица (палмипеда), а особито их много има северно од Дронтхјема. По где-где су обале прекријене безбројним јатима, и путници који онуда лађом путују, забављају се често, плашећи их пуцањем из пушака. Тада би небо замрачило од њих, а рапави крик из стотине хиљада грла проламао би се висином. Од свих птица особито је корисна пловка која је позната под именом Ајдер. Највише је има на обалама дуж Норланда (област више Дронтхјема), где се легу на малим и ниским острвима. Законом је забрањено убијати их. Оне легу 5—6 јаја, а гнезда изнутра облажу ситним перјем које с груди својих чупају. Та су острва приватна својина. Јаја се скупаљају и замењују на северу јаја кокошија, којих даље од Дронтхјема више нема; а перје (едредон) из гнезда продаје се по скупе новце, да се од њега праве покривачи и постављају зимње хаљине. Једно кило овог перја продаје се у Дронтхјему за 50 динара.

Али се у Дронтхјему највише тргује рибом. Цела варош удара на слану рибу; а стотине лађа товаре се и истоварују испред великих дрвених магацина (ан-трпоа) који, обојени дречећим бојама, на стубовима улазе у море. На Северном мору и на Скагераку трговина дрветом изазвала је постанак градова, а на обалама Атланскога Океана све је градове подигло рибарство. Дронтхјем је центар рибље трговине за северну Норвешку, као што је Берген за јужну. Али је то иначе живо место, особито лети када многи странци, а и Норвежани, путују ради проводње на *Нордкап*, или још и даље, до Спизберга у Северном Леденом Мору. Хотели, улице, пивнице, били су оног дана кад ми бесмо тамо пуне путника. Једни су се враћали са Севера; други су путовали тамо. (Поштанским паробродима, који стају на неких 90 места, треба 7—14 дана, одавде до Нордкапа, а туристички пароброди иду до тамо и враћају се за 8 дана, и застају само на 4—5 станица). Пок. Гвоздић наиђе на једног Немца, с којим се знао са неког поштарског конгреса, те нас тај господин за време ручка, у рестаурацији слободнидарске ложе, представи једној групи људи и дама. Та господа нису била јако очарана својим путем на Север. Био им је монотон; све једнолике сценерије. Пароброд плови кроз шере, између виших и нижих острва, која су обле површине, и махом слабо пошумљена. С копна се виде наги брегови, и по где-где снегом прошарани или покривени. На подножју висова, дуж обале, протеже се раван, широка неколико стотина метара. Она је узвишена десетену метара изнад мора и на истом је нивоу са шерама. На северу Нордланда, испред 67° С. Ш., пружа се поред мора планина Свартисен, с глечерима који се из даљине, с мора, виде. То је последњи велики норвешки глечер (55 км. дугачак).

Најинтересантије су природне сценерије на острвима Лофотен (67—69° С. Ш.), особито кад црвену поноћно сунце обасја глечере. То су права уметничка дела природе. Туристичке лађе застају на местима одакле су лепо изгледи, и где је ефекат сунца и светлости на острва и снежне брегове најлепши.

И северна Норвешка има своје фјордове, само што нису онако живописне провалије, нити онако дугачки

и разгранати, као Фјордови јужне Норвешке. Онамо су више мирни и величанствени. Обале и долине су им покривене јеловом шумом.

Главнији су Фјордови, идући од Дронтхјема до Нордкапа, ови:

Намсонфјорд, између 64° и 65° С. Ш., из ког се извози доста дрвета (грађе).

Фолденфјорд. Врло богат на риби. (Ту се лети хвата дебела херинга), али је опасан, јер није заштићен шерама. Многи је рибар главом платио на том мору, а један жалостан случај из XVIII в., кад је 500 људи нашло смрт у валима, који Педер Дас опева, помиње се код околног народа још и данас. На 66° С. Ш. лежи горовито острво Алтен на ком је као свећеник живео (1789—1808) П. Дас.

Фесенфјорд и *Раненфјорд*. Оба су издашна шумама, те зато тамо има много стругара и радионица за израду дрвенарије. У Раненфјорду се још од старина израђују чунови и лађице за рибаре и за саобраћај по шерама. На 3000 лађица сагради се ту сваке године.

Вестерфјорд, који улази између копна и групе великих и малих острва, која се назива Лофотен, између 68° и 69° С. Ш. Ту је најобилнији риболов у свој Европи. Из целе северне Норвешке скупљају се овде рибари за време лову (од половине јануара до половине априла). На обалама мљка подигнуте се кућице од дрвета и покривене земљом, које се, док лов траје, издају под закуп рибарима из даљих крајева. Риба која се лови јесте *Каблија* (*gadus morhus*) коју народ зове *torsk* (*Dorsch*) или *screi*, и *херинга* (*clupea harengus*), а лови се удицом и мрежом. Кад почне риба наплазити, објави се депешама на све стране да рибари похитају. Г. 1895, у марту и априлу, ловило је код острва Лафотен 40 хиљада рибара, са осам хиљада чамаца, а уловљено је 47 милиона каблија, у вредности осам милиона круна скандинавских. На станици у Сволверу, под $68\frac{1}{2}^{\circ}$ С. Ш., где има једно десетину дрвених и шарених кућица и један елегантан хотел, пристају лети по десет пароброда дневно.

Малангерфјорд, иза 69° С. Ш., пружа се између доста високих брегова, у копно. На острву Квалу, на уласку у Фјорд, лежи *Тромсо* ($69\frac{1}{2}^{\circ}$ С. Ш.), највећа варош на се-

веру од Дронтхејама. Седам хиљада становника, гимназија, богословија, три цркве од којих је једна католичка. Клима оштра, али унутра, у Фјорду, доста блага. У околини, и даље к северу, живе Лапи. У близину Тромсоа долазе сваког лета три четири лапске породице из Шведске, с 5—6000 прваса, и продају страним путницима домаће израђевине од коже, рога и дрвета. У септембру се враћају у Шведску.

У ове стране унела је још од XIV века живота рибарска трговина из Бергена. Финмаркен, најсевернији предео Норвешке, био је некад подчињен Ханзи и плаћао је свој данак: кожама, перју, кајишима, итд.

Литенфјорд, на 70° С. Ш., први је фјорд у области Финмаркену. Овде је земља брежуљаста. Стење припада прелазној формацији и састоји се из кречњака, шкриљца и пешчаника. На обалама фјорда још је богата вегетација. Ту су у већини Фини, које Норвежани зову Квенима. На једном острву (Квало) пред ушћем у овај фјорд лежи *Хамерфест*, најсевернији град на земном шару (вид. раније).

Од *Хамерфеста* престаје земља да значи што. Риба преовлађује над сваким другим интересом. Природа узима арктички карактер. Пусто на све стране; оскудица, каква се једва исказати може. Зелено пољанце од два-три метра важи за ливаду. Десно, засецају фјордови дубоко у копно; лево, још по које острво између којих је задуго отворен поглед на пучину. „Кад се *Хамерфест* остави“, вели Пасарге, „као да се из Европе излази. Висови су још раније изгубили алпски карактер; они су сад нижи, једнообразнији и скоро сасвим без вегетације. Непрегледни платои чине једну с хоризонтом паралелну линију, и испадају као стрма предгорја у море. Такав је и Нордкап. Али и у самим овим поларним пустарима дрзнуо се човек да се стално настани. Близу Нордкапа, тачно под 71° С. Ш., лежи мало острво *Маосо*. Ту стоји једна црква од дрвета; ту станују поп, учитељ, дућанија, у кућама подземним и у траповима. Море и небо, фјорд, магла и киша овде су једно. Сунце не пробија ове облаке готово никад, и само за кратке тренутке покажу се оку, преко вешто усколебанога мора, висока обала острва *Магероа*,

и морске стене Стапени, одонуд, где је Нордкап, као духови који опет у маглу утону“.

Источно од Маоса је веће острво Магеро, чији се најсевернији кљун зове *Нордкап*. То је најсевернија тачка европског континента. Ђуди овде живе у подземним кућама. Лето, које настаје у августу, врло је кратко, с највишом температуром 15° С. (ноћу $6-8^{\circ}$ С). За време дуге и мрачне зиме страшне су и непрекидне буре. Сам Нордкап, један стрми гребен од мрког шкриљца, није виши од 295 метара, али изгледа величанствен кад се из лађе, с пучине морске, гледа, како се усправно и натмурен диже из мора, које своје таласе разбија о његове стене, док врхове његове мирно облећу јата мистериозних галебова и других морских птица. Али на подножју и те најсеверније стене, у заклону, цвета по која љубичица, а на врху њеном до ког се једном узаном стазом може успети, подигнута је брвнара, у којој се може добити чаша вина!

Једна од дама, с којима смо се упознали добротом Гвоздићевог Немца, показа нам, између других ствари (купљених од Лапа) које је понела са Севера, и један цветак с Нордкапа који чува пресован у једној књици, као реликвију; а по неки од тих путника држао је о узици каквог рундавог и великог пса, кога је уз пут, не знам на којој станици, купно мучећи се да га припитоми.

Околна је Дронтхјема врло лепа. Варош је опасана висовима и бреговима (100—500 m. в.), који су покривени шумама, воћњацима, и шареним ливадама. С многих је места чаробан изглед на фјорд и околину, нарочито после заласка сунчева, кад море и град застрје прозрачни, сиви вео, а облачке на небу и висове наоколо облије румен. Странца изненађује бујност природе на тако високом Северу. Цигде нема толико цвећа, колико у Дронтхјему, а и јаче је боје и мириса, него код нас. И зеленцло дрвећа је много интензивније, но на југу Европе, као што му је и лишће шире. То се објашњава дугим трајањем светлости коју на Северу, лети, ноћ не прекида. Међу шумским дрвећем налази се и границе, која спорадично допире доведе. Некад је тога нашег лепог дрвета било доста на западним оба-

лама јужне Норвешке, али је, од XIV до XVII века, оборено и извезено у Холандију и Енглеску.

Сав предео око Дронтхјемског фјорда — а ту разумем и долине које излазе на фјорд, долину реке Гуле, Нида, Оркеа, итд. — необично је плодан. Ту је заснована најстарија држава норвешка; ту је од најстаријих времена била снага народа. У борбама око краљевске круне, у Средњем Веку, онај је побеђивао, који је имао уза се народ тог краја.

Дронтхјемски фјорд лежи на једној ширини с Исландом и Гренландом, а каква разлика у погледу на климу и плодност земље! Исланд је покривен ледом и лавом, а вегетација му се састоји из брезовог цбуња и врбског шибља, који местимце покривају камењаре и пустопољине; а Гренланд је, осим две три мале тачке на југо-источној обали, и једне подуже уске ивице на западној, на којој скомрачно живи десетину хиљада Ескимса, сав заметен вечитим снегом и ледом.

Али не само Дронтхјемски предео, него цела Норвешка има угоднију и блажу климу од сваке друге земље на земноме шару у истоме појасу. Најсевернија граница до које допире обрађивање жита, и најсевернији градови налазе се у Норвешкој. Особито је блага клима дуж обала морских. На острвима групе Лофотен ноћивају и зими овце на пасиштима (под 68° и 9° с. с.), а на подножју Нордкана цвета љубичица; ни један фјорд, ни на крајњем северу, не смрзава се ни зими; а у Дронтхјему, Бергену и Кристијанци може бити дана топлих као у Италији. Температура је ниска на планинским висовима (фјелдовима), а зима оштра унутра, у земљи, далеко од мора.

Овакве повољне климатске прилике у Норвешкој долазе од *морских струја* (голфстром), које достижу из даљине Атланског Океана и ударају о обале Норвешке целом њиховом дужином. Оне доносе топлу воду, пуне њом фјордове, рукавце, унутарије басене, и *загревају ваздух*. Оне чине Норвешку погодном за становање и културни живот. Температура је морске воде код обала норвешких и зими, $+5^{\circ}$ и $+7^{\circ}$ R. на површини, а у дубини опада. Али уз спољне обале, дуж целе Норвешке, налази се, у дубини 200, 300 и 400 метара, подводни плато који се пружа ка западу у Северно

Море, Атлански оксап и Северно ледено море, како где, на стотину километара. Тај плато задржава хладну воду великих океанских дубина, да не иде обалама и не продире у Фјордове, који су много дубљи од тога платоа (дубина је Фјордова 700—1200 метара). Све то — релативно топла вода (најтоплија је око Дронтхјема), погодност подводних обалских платоа, карактер обале с њеним дубоким урезима, многим мореузима, безбројним острвима и тихим архипелапским басенима — доприноси да су воде норвешке увек обилате рибом, и у извесно време преко године нагрћу из пучине неизмерна риба јата обалама да тамо просну икру, или да траже хране. У Норвешкој се народ од најстаријих времена бавио риболовом. Старе саге говоре о шареним бродовима с разнобојним једрилицама, на којима су се извозили богати товари рибе у Енглеску, пре хиљаду година. Некад се само од рибе живело, а и данас је риболов у Норвешкој један од главних извора народнога богатства, и чини 10% целокупног земаљског прихода. Год. 1897 уловљено је у Норвешкој морске рибе у вредности 25 милиона сканд. круна, а извезено је исте године, које рибе које индустријских рибањих прерађевина, за 52 милиона круна.

Различне су врсте рибе које се лове у норвешким водама, али су најважније оне, које повремено долазе обалама, и које се, према томе, у извесно време хватају. Међ ове спадају извесне врсте смуђа, *каблија*, затим *херинга*, *макро* (*scomber scombrus*, франц. *maqueron*) и *младица*.

Од половине јануара до почетка априла надлазе, од пучине, масе каблија да у близини обале и ушћа фјордовских просну своју икру. Зато је у марту и априлу најјачи лов те рибе. Она се лови дуж целе норвешке обале, али је највише има и највише се хвата на извесним, од памтивека реномпираним, тачкама: у префектурама Ромедаленској, Нордландској и Тромсоеској, а специјално у архипелагу Лофотен, у префектури Норландској. О риболову на том крају беше већ говора. У Ромсдалену ловило је 1896 зимњих месеца 12.000 људи с 2200 мађа, а на обалама Финмаркена, 1897 г., ловило је у априлу и мају, кад каблија долази обали гонећи једну слабију врсту рибе рода Салмониде,

(*karpejan, mallotus villosus*) преко 18 хиљада људи, са пет хиљада барки.

У целој Норвешкој бави се риболовом до 70.000 људи, а живи од тог рада преко 170.000 душа или 9% свега народа. Обична је тежина каблија 4-8 килограма, а уноси се у трговину као усољена и на ваздуху осушена риба (*klipfisk* и *Torfisk*, штокфис). Један комад каблија те тежине, даје 1 кило суве рибе. Од цигерице се прави рибљи зејтин, а глава се употребљава за храњење стоке и (препарирана) за гнојење њива.

После каблија највише се лови херинга. И ње има дуж целе обале, али се највише налази и хвата у јужној Норвешкој, јужно од предгорја Стада. Год. 1897, извезено је из Норвешке усољене херинга у вредности 18 милиона круна скандинавских. И ова риба долази обалама норвешким периодично, и то, у *пролеће* (фебруар—април) и *лето* (август—октобар). У пролеће долази да остави икру у дубини међу шерама и у морским узпинама, а у друга доба године да тражи хране.

По неки пут ова риба нагрне врло густим масама. С пролећа и лети херинга се највише лови у окрузима Бергенхуском и Ставангерском, а зими (новембра и децембра) у Рамсдалену, Нордланду и Тромсоу.

У добрим годинама бави се хватањем ове рибе до 20 хиљада људи. Центри трговине с херингом су градови Берген, Дронтхјем, Ставангер и Хаугенсунд. Највећи је извоз у Русију, Немачку и Шведску. Г. 1897 извезено је те рибе за три милиона круна скандинавских.

После каблија и херинге највише се лови у Норвешкој *макро* (*Scomber Scombrus*). И та риба долази лети обалама норвешким. Њу хватају на југу, уз обале Скагерака и Северног Мора, и тим се послом занима до три хиљаде људи.

Најпосле, од маја до августа, лови се дуж целе норвешке обале, а највише у префектурама Дронтхјемској и Бергенхуској, *младица* (*Salmon*). Г. 1896 експортовано је те рибе за Немачку и Енглеску за 800 хиљада круна.

Лов на херинге није увек богат. По некад источни ветрови крену тако јаку струју воде из Балтичког Мора, која није онако слана као из Северног Мора и Атлан-

ског Океана, да она ублажи сланост воде каква је херинги угодна ($\frac{34-35}{1000}$), дуж јужне и западне норвешке обале до иза Бергена. У таквом случају лов је доста мршав. Али је бивало да херинге за дуже време сасвим нестане. Тада је тому било и других узрока. Или је нестајало хране коју та риба налази поред обала Норвешке (различне врсте ситних биљки и крустацеја), или је каква епидемија на ту рибу наплазила.

Најпосле треба знати, да риболов у Норвешкој није онако лукративан, како би се код нас могло мислити.

У најбољој сезони узима се да је лов богат, ако за све време његовог трајања један мриар ухвати рибе у вредности 250—400 дин. Обична рибарста надница не прелази $2\frac{1}{2}$ дин. А с коликим је тешкоћама и опасностима тај посао скопчан!

*

У Дронтхјему смо остали само један дан. Ни мене ни мога земљака није ништа дуже задржавало. Уз то, истог дана под ноћ, спустила се беше јака киша, какве само на западним обалама Норвешке може бити, а за коју се није могло знати кад ће престати. Нигде у Европи не пада толико кише, колико у западном приморју те земље. У Дронтхјему и Бергену од три летња дана два су кишовита. То долази отуда што се топао морски ваздух лако расхлађује близу снежних и ледених планинских висија.

Јула 27-ог, дакле, увече, оставили смо Дронтхјем, и кренули, ноћним брзим возом који полази у 11 часова, за Кристијанцију, где смо стигли зором, 29 ог.

И ако је пруга која веже две норвешке престонице, на већини своје дужине, уског колосека, вагони су пространи и удобни у сваком погледу, те за то не бесмо уморни од дугога путовања, и могосмо још истог дана потражити, ради опраштања, људе и породице с којима смо имали част да се оних дана познамо. Између других, посетио сам Бернстјерна Бјернсона, а код Ибсена сам оставио карту. Овај састанак с Бјернсоном остао ми је једна од најмилијих усмена, које сам из Норвешке донео. Ја сам се тим још једном похвалио, оном приликом кад сам пре неколико година држао предавање у сали Велике Школе о његовом делу. То

је предавање штампано у *Бранковом Колу*, и моћиће, бар донекле, допунити белешке, што се у овом напису налазе о великом Норвежанину, који је за последњих педесет година јаче утицао на књижевни, политички и свеколики културни рад свог народа, но ма који други његов савременик.

Јула 29-ог, увече, оставили смо Кристијанију, и узели пут, преко Шведске, за отаџбину.

С освитком тридесетог јула били смо већ у дубини Шведске, на путу за Стокхолм. Наш је воз дахтао преко непрегледне равни. Забрани, шумарци под јутарњом свежином, бујне ливаде, безбројна зелена језера, простирала су се с обе стране пута, а сиве магле повијале се над равни, и полако ишчезавале пред ведрим летњим даном, који је освајао. Сасвим друга природа од оне у Норвешкој; само гранитно стење, што се помањало, углачано, местимиче на равној површини, подсећало нас је да нисмо далеко од Норвешке.

ДУБРОВАЧКА КОМЕДИЈА „ЈЕРКО ШКРИПАЛО“

Дубровачка комедија нема много писаца који је негују. У XVI веку то је Н. Наљешковић, М. Држић, А. Сасин, са више дела; у XVII, П. Канавеловић с једним делом; у XVIII, И. Бунџ млађи, П. Бошковић, Ј. Бетондић, Ф. Соркочевић, М. Тудишевић, са преводима из Молиера. Комедија је, међутим, можда најзанимљивији род дубровачке књижевности; штета је што га има мало. Што се год више дела тог рода буде нашло или боље познало, то ће и дубровачка књижевност бити занимљивија.

Једна од комедија која је врло мало позната, управо само по имену, јесте *Јерко Шкрипало*, од непозната писца. Каталог фрањевачке библиотеке у Дубровнику бележи под бр. 183. „комедије словинске четири, приписане из једнога старога рукописа од Ф. Иноченција из Сплета (читати: Фратра Иноцента Тулића, осниваоца дубровачке библиотеке у фрањевачком манастиру у Дубровнику); од кога су сложени речени рукописи, не каже, зна се само да су биле приказане при двором на 1699.“¹⁾ То су комедије: *Јерко Шкрипало*, *Перо Музувијер*, *Бено Поплеша*, *Вучистрах*. На жалост, три су од њих изгубљене, и само је прва остала. Она није досада узимана у обзир. Г. А. Павић, који је у свом познатом делу *Historija dubrovačke drame* прегледао и изложио многе дубровачке драме, није ову драму читао; рукопис је, каже он, „жалн боже, нечитљив.“²⁾ Рукопис

¹⁾ D. A. Casnacich, Biblioteca di fra Innozenco Ciulich nella libreria de, R. R. P. P. francescani di Ragusa, Zara 1860. стр. 45.

²⁾ A. Pavić, Historija dubrovačke drame, 198.

је одиста скоро „печитљив“ (а једини је), и има поправака и допуна, што још више отежава читање, али ја сам га, бивши 1903 у Дубровнику, прочитао и преписао, и ако писам могао сва места разабрати. По том свом препису, хоћу сад да комедију оценим и изложим.

Комедија *Јерко Шкрипала* није очувана у помепутом рукопису цела. Али не недостаје много, само почетак прве појаве првога чина; није тачно што Г. Павић каже: „а од Јерка Шкрипала нам се мали комадић сачувао.“³⁾ Комедија је писана у прози. Не може се рећи је ли изворна и колико; можда је, која црта, или који део интриге, узета однекуд из талијанске књижевности. Све што се може рећи то је да у њој има толико локалне боје да је општи утисак да је она изворна, на дубровачком земљишту поникла. Она има доста црта старе дубровачке комедије; типови, ситуације и речи опомињу каткад на Држића и Наљешковића. Лепа није, ни јака, још мање фина; напротив. Она има доста грубости, а нарочито порнографије и скатологије; примера за то има, додуше, и у старој дубровачкој комедији, али је овде, чини се, тога више. Она није ни вешто састављена, и једна врло плитка интрига служи јој као основ; расплет је још наивнији, као што је, у осталом, често и у комедији XVI века. Она има културно-историске важности, пошто црта прилике онога доба у Дубровнику. Она има важности и за фолклор, пошто се у њој каткад певају песме које сличе народнима, или говоре пословице.

Личности *Јерка Шкрипала* рађене су махом по обрасцима дубровачке комедије XVI века. Познато је да су у комедији XVI века типови стални. Има тип љубавника, тип слуге, тип комичног старца, паразита, куртизане, педанта, итд, и свака је личност рађена по једном од тих типова, по готову обрасцу, по шаблону, с утврђеним цртама, с конвенционалним особинама, прописно. По тим обрасцима рађене су и личности *Јерка Шкрипала*. Сам Јерко главна је личност. Он је властелин, као што је често случај у старој комедији (у Наљешковића, на пример). Породица његова је стара

³⁾ А. Павић, навед. дело и место.

и угледна међу властeosким (која је, није, наравно, казано; „Шкрипало“ није надимак породице него лични); „ја сам од првијех властела од града“, каже његов син на једном месту (члн III, појава I). Он је у високим службама републике; у „вијећу“ је, каже његова жена (III, 7); „сва му је република на скини (на леђима, плећима)“, каже његов син за њ (I, 9); „ја сам од првијех“ (I, 10), „ја сам келомна (стуб) од града“, каже он сам за себе (II, 6). Био је кнез републике једанпут (I, 3), и као да се нада да ће опет бити (III, 10).⁴⁾ Стар је; „висиш с једном погом над гроб (гроб)“, „старежино, у теби шака душе“, каже му жена (II, 6, 10.) Жењен је такође. То му све ипак ништа не смета да се пушта у љубавне авантуре, да „се тратења (задржава, забавља) с аманцама (милосницама)“ како сам каже (I, 3); у том погледу, он је сличан Држићевим старцима љубавницима, Аркулину Аркулиновићу из комедије *Аркулин*, и Лону из комедије *Манде* (V комедија). Од младости је љубавник, па такав и у старости остао. „По ране моје, каже он служи Прхуну (II, 11), у моје младе дни нигда се нијесам крето с Пријекога, био сам од финијех аманата (љубавника), скакали су за мном низ фуџестру (прозор)“; познато је да су се на Пријекому, једној од старих и живописно лепих улица у Дубровнику, у старо доба највише одигравале ноћне љубавне сцене. Он налази своје „аманце“ по кући и ван ње; он „сваку (жену или девојку која служи у кући) редом с пунијем трбухом а с празном скрињом (ковчежић) из куће отправаља: или је баба (дојкиња), или је годишњица (служавка), или кметица (сељанка), или товјернарица, ништа не оста цијело пред њиме“, каже његова жена за њ (I, 8). Ту је сличан „госпару“, главној личности из једне Наљешковићеве безимене комедије (VI комедија). Он је и пимућан, има винограде, куће, слуге. Он је тврдица, и то велика, као Држићев Скуп. Ни једну служавку, као што се по последњем наводу већ могло видети, неће да исплати; жена његова се жали како се никад није могло рећи: „изшла је из куће Јерка Шкрипала дјевојка“ како се „пристоји“ (I, 1), а и он сам каже: „из

⁴⁾ Не знам како би се управо имало разумети ово место (III, 10): „нето ме учине с, каже Јерко Прхуну, учинићу те гвардианом за Јакин(?)“; ово с би можда значило скраћену кнежевску титулу.

моје се куће нигда није дјевојка с прѣијом (мираз, плата) одвела“ (I, 5). „Јемачицама (берачице, девојке што беру виноград)“ неће да плати ништа и ако су целу бербу свршиле, него их још беди да су крале, напада их, гди и хоће да их казни (II, 6). Кад има да награди слугу Прхуна за неке услуге, он му ретко даје новац (I, 3) него више обећава разна „официја“ која му као властелин може дати: учиниће га да буде здур „(пандур)“, „калура (каплар)“, „гвардиан“ (чувар, тамничар; I, 10; III, 10). Кад има да награди „виленицу“, он јој најпре каже: „дођи сутра да те платим“ (II, 7), а кад она понова дође и понова га услужи, он се овако опрости с њом: „послаћу ти вас друп (компина) и њеке цревље (ципеле) ветке (старе) за плату“ (III, 5). Свом пудару наређује да не једе грожђе него, ако му се једе, нек узме од суседа, и пудар му одиста каже: „ја сам ти добро оправно што ми си наредио; у твому винограду нијесам ни јагоде (зрно) изобо; него у сусједа како ми си ти наредио“ (I, 5). Он се једнако боји да га не покраду, и ваздан расчитује за грожђе и вино. Он не гледа само своје, него тражи и туђе, хоће да отме и оглоби. Својом тврдошћу као и позним љубавним протевима, он представља фигуру из комедије познату под именом *comicus senex*, и то у роду који је Држић већ и не једанпут насликао. Фигура, према томе, није нова, али, како је властелин у њој приказан а не пучанин, то се не може порећи да је извесна смелост била потребна при њеном сликању.

Његова жена, Пера, властелинка је такође, пошто су властела могла само међу себи равнима закључивати бракове. Она као да није донела велика мираза мужу; Јерко, кад се посвађа с њом и прети разводом брака, каже јој да ће она у том случају остати „с оном кућом обореном уз проваљену улицу (у старим службеним књигама дубровачким помпће се одиста та улица)“ и с мало „земље над градом под Бргатом (место у околици дубровачкој)“ на којој, каже, ништа не може родити, и додаје: „што ми си донијела у прѣију“ (III, 7). Јамачно је и она старија жена. Љубоморна је на мужа, и једнако га хвата у његовим љубавним подвизима, и прави сцене за то; „госпођа, јада се једанпут њена служавка, цјећ (због) ђилозије (љубоморе) на свак час скан-

дале чини“ (I, 6). Боља је од мужа, и милостивија, те заклања служавке и брани их. Али је и љутита, пргава и вулгарна: више, говори врло рђаве речи, туче, итд. Она има доста црта са женама којима су мужевн неверни а које су оцртали Паљешковић („госпођа“ у комедији V и VI) и Држић (Ђове у комедији *Mandé*).

Њихов син Маро представља обичан тип властеског или богаташког сина из старе дубровачке комедије. Тај тип су насликали и Паљешковић и Држић, први у VII комедији, други у *Дунду Мароју*. Код обојице, та се личност зове „Маро“; писац наше комедије узео је отуд и име узевши тип. Маро је овде млад, још није „уљегао у магистрат“ (II, 9). Отац му не даје новаца, а њему новаца треба. Он такође има „аманце“, једну „госпођу“ коју му треба „сокорат дпнарор (помоћи новцем)“, како он сам каже (I, 9; он помпње у истој појави и једну „своју аманцу“, која је можда друга). Он се и коцка, и једанпут су му „на башете игра“ дигли „тријест унгара (новац),“ и то „in dua colri“ (уз двапут), па „не има ни минце (шара; I, 9).“ За то чини дугове или поткрада оца, исто као син Дунда Мароја. Фигура је ова оцртана, али као да није довршена. Хоћу да кажем да његова улога није изведена у оној потпуности у којој би се то могло очекивати. Он и. пр. није кажњен за своја рђава дела, и не види се шта је с њим напослетку било.

Врло важна фигура је слуга Прхун (*Parhun*). Он је интригант комедије, вешт, брз, готов на услугу својим господарима, кадар да све учини, да приправи све што они захеле, да их извуче из сваке неприлике ако се ствар рђаво окрене. Он држи у рукама све конце интриге, он их повлачи тамо амо како кад затреба, зна кога треба за нос вући и на кога оборити кривицу. Њега сви слушају, сви му служе за његове циљеве, сви имају поверења да ће ствари лепо водити. Он је обешењак, досетљив, с нешто духа. Он је *gracioso* комада. Такве су слуге познате у старој дубровачкој комедији. Класичан пример: Држићев Повет у *Дунду Мароју*; Прхун је, у осталом, бледа слика његова. Он је и Маров слуга и Јерков. Јеврејин Мердохајн (или Саламун) назива Мара његовим „господарем“ (II, 8), Маро га назива својим „правим слугом“ (II, 9), а и сам Прхун

каже: „ма да ми није госпара Мара, зло бих ја по оној старој привежи (? мисли на Јерка) проходно, јер

кад је у њега тоболац пун,
сит је и пјан је тад Прхун“ (II, 8).

Али он и Јерка служи и назива „својим госпарем“ (II, 8), а сличне стихове он и Јерку каже:

„без добра пива и бокуна (комада),
не шљи на посо твога Прхуна“ (I, 3).

Свестан своје надмоћности, он се обесно понаша према нижима, а допушта себи да и своје господаре псмева; он нпр. врло смело говори о Јерку и Перп пред Маром (III, 1), а Јерку се у брк руга (II, 11). За своје услуге, он не добија много награде; пита му Јерко даје, видели смо, а Маро му такође даје нешто новаца (I, 3), али каткад и он само обећава неке „официје“ кад он постане моћан (II, 9). Прхун говори често у пословицама (говоре и други, нпр. Пера), и једини пева песме.

Такође важна фигура јесте Мердохајн како га рукопис првобитно назива, или Саламун како гласе позније поправке у рукопису, вероватно с тога што прво име није нимало лепо. Саламун је Јеврејин. Држић има Јеврејина међу својим личностима, он једини, и то само у *Дунду Мароју* (Сади), али то није Јеврејин дубровачки. Познато је да се радња ове Држићеве комедије дешава у Риму: тамо је наћен Сади, ту он живи, ту се ваљда и родио. Јеврејин *Јерка Шкришала* је, међутим, дубровачки Јеврејин; он стално живи у Дубровнику; „ја сам овди дошао из Дубровник“ (I, 9; његов језик је покварен), каже он кад се први пут појави у месту радње (ова се дешава у околици дубровачкој). То је први и једини пут у дубровачкој комедији а и књижевности уопште, да се изнесе један дубровачки Јеврејин. Ако претпоставка не би била сувише смела, ја бих рекао да су у XVI веку Јевреји дубровачки били сувише потчињени, презирани и прогоњени ван друштва дубровачких грађана, те Држић није ни могао да их слика износећи дубровачко друштво; крајем XVII века, међутим, кад изгледа да је наша комедија постала, Јевреји су се били вероватно знатно еманциповали, постали ма и мањеправни грађани дубро-

вачки, те их је наш писац могао унети у своју слику из живота. Ова је личност *Јерка Шкрипала*, према томе, нова у неколико. Она, у осталом, има опште, конвенционалне особине своје расе. Саламун је трговац, жели да заради, ма и по цену преваре. Да би био комичнији, а и да би се могла извести дата интрига, он је и љубавник, невешт наравно. Како је социјалан положај Јевреја у Дубровнику још и у то доба морао бити рђав, то је Саламун одређен да буде личност на којој ће се кола скрхати и који ће платити трошак за све. Саламун, видели смо, говори покварено српски, а и меша стално талијанске фразе, што остале личности врло ретко чине.

Нова је и сасвим карактеристична фигура »виленице«. У дубровачкој пастирској игри XVI и XVII века постоје виле, али то су поетичне фигуре, фантастичне, без реалне подлоге. Виленица која се у *Јерку Шкрипалу* изводи на сцену, врачара је, уме да погађа судбину (»умијем среће вадит« каже она, II, 7), видовита је да у сну погоди што други на јави не може, »меће хамалије« (III, 5) ради тога. Она је као Јеђупка Чубрановићева, или баба из *Горског Вијенца* у неколико. Она је, додуше, представљена више као врачара, али име виленице указује да ју је писац може бити замисљао и као вештицу. Тада се веровало у вештице и виленице, и у XVII веку нпр. излазиле су пред суд жене које су сматране као такве. Можда је писац хтео у овој личности да наслика једну од таквих жена. Само ју је насликао сувише реално, с обичном људском подлогом, без оне мистичности и фантастичности која би јој припадала. Писац, наравно, не верује у њене натприродне способности, и представља је као обичну варалицу, која за новац тера свој преварни занат. Кад је први пут доведу пред Јерка, и он је запита: »угонени ми колико ћу живјет и хоће ли ми жена брзо умријет«, она најпре одговори: »госнару, позлати ми ручицу, ако ћеш да ти угоненем«. А кад овај примети како »не има у тобоцу ни мице« него јој обећа сутра нешто дати, и она пристане да гонета, она му каже: »грбав ћеш стар умријет, ма те ће жена на(д)живјет«. Чим он зајауче што ће њега »она махннштина укупати«, виленица одмах дода: »по другој руци пара (изгледа)

да ћеш ти свеће (више) живјет од жене три годишта“ (II, 7). Виленица је „из влашке земље, чак с Дробњака“, зове се „Бељена (или Јељена) Рогојева“ (II 7, III 5). С њом су донекле сродне „неке грајске (градске) виле које се зову сатене (?) петоноге“, о којима она говори (II, 7). Само, ове као да су одиста вештице, не само врачаре. Оне не излазе на позорницу, него се о њима само прича. Јерко верује у њих, као што верује у виленицу. Фигура ове виленице, као и помен о петоногим вилама, једна је од карактеристика ове комедије. У комедији дубровачкој, колико се сећам, нису виленице изношене; ово је први и једини случај.

Остале личности су неважне. Можда би се између њих још могла издвојити Ката Јагода, са својом кекетеријом и препреденошћу јавне женске, или која се за такву издаје. Друго су слуге, служавке, дечаци, пудари и слично. Интересантно је да понова нема, као што их има у Паљешковића (VI комедија). Педаната, паразита, куртизана, и сличних типова старе комедије такође нема; они су се вероватно већ били преживели у доба кад је ова комедија писана. Ката Јагода не може се сматрати правом куртизаном, и ако има њених црта.

Радња комедије, као што смо већ горе напоменули, није у самом граду Дубровнику, него у околини његовој; доказ су томе наведене речи Саламунове. У којем се делу околине управо дешава радња, није могућно тачно разабрати; почетак комедије недостаје у рукопису, а вероватно је тамо то било означено. Радња се врши у време бербе, у местима где има винограда, то је јасно, пошто се кроз цео комад говори једнако о вину, о бачвама, о грожђу, о „јематви“ (берби), итд. Али виноград у околини дубровачкој има свуда, по Ко-нављу, по Шумету, и иначе. Ипак може најпре бити да је место радње око Шумета. Маро каже Саламуну: „намијераш се у Шумету“ (I, 9); додаје одмах затим „ово је наше (тј. из винограда његова оца) вино ое најбоље посте (?) од Шумета“; Милета пудар, кад се опије, каже: „чини ми се да се вас Шумет око мене врти“ (II, 2); кад се Иван мали и Вицко (обоје, као неке слуге) туку, Вицко, ударајући противника, каже: „на ти, на, неотрена(?) магарца спну, нека знаш ко“

шумеска дјеца“ (III, 6); Јерко каже: „ономадне пдући у Шумет“ (I, 3).

Интрига комада је, рекли смо, проста. Има једна главна историја у њему, а има и споредних, епизода, слика. Тако је то скоро увек у дубровачкој комедији, и врло су ретки комади (изузевши преводе из Моплера) у којима је само једна историја изведена, консеквентно, стриктно, с композицијом која право води једном једином циљу. Обично, поред главних личности, које махом припадају бољем сталежу, има повише споредних; то су слуге, служавке, мали свет. Главна је радња међу тим бољим и вишим личностима, али и онај мали свет има своје интересе, страсти, прохтеве, те прави своје историје, које теку независно од главне радње и сликају прилике оунште. Тако је и у *Јерку Шкрипалу*.

Главна је радња ово. У време бербе смо, доноси се месо „за јемаца“ (берачи), наређује се за бачве, шиље се по „товаре“ (магарце) који ће вино преносити, точи се вино и носи на продају, берачице беру, рачуна се колико ће вина бити, пудари се опијају, итд. Јерко се тад, на кампањи и у време бербе, више расположио за своје љубавне авантуре, и жељан их је. Жена га спречава при томе, пази на његова неверства, и он се Прхуну жали на то. „Не да ми, каже он за њу, ни гдје ногã развесит; свуд ме тражи, свуд ме спијава (спијуншше), свећ ми гринта (додијава). Ономадне пдући у Шумет, навлаш сам је био усадио на маску (мазга) пругавицу (која се рита), је да њом баци низ Коно (место поврх Дубровника), и, per vita mia (тако ми живота), бјеше се потакла нога, ма је онет валента (здрава): види се, и враг је помага... Ма ја знам што ћу учинит. Први пут дође ми са мном у Конавле, ставићу је на ону омброзу... (ћудљив; сад једна неразумљива реч, која вероватно значи мазгу, кобицу), и повести ћу је на највеће пречипицио (понор) од .Буте (место), нека њом врже у Ријеку: веће ми се мозгом(?) прекопала“ (I, 3). Онда тражи од Прхуна да нађе начина да се Јерко састане с Катом Јагодом, „својом старом аманцом“. Прхуну је „дошла на памет једна фина инвенцион (пропалазак): Јерко ће се претворити да ће „поћ пухе (звери, животиње) ловит“ и

тога ради понеће „баљештар (стрела, пушка)“, а Прхун ће се постарати да га Ката чека „под орахом на води“, и посиће „зубљу“ (буктињу; све ово: I, 3)“. Али Перу је „страх да се (Јерко) и данас с којом не договори“, и за то ће „замитити Ивана малога да му украде вен-триг¹⁾ без кога не може кренут“ (I, 8). Сад се јавља Маро. Он је баш остао без пара, прокоцкао све што је имао (в. горе наводе његових речи), а требају му сад, ради једне „аманце“, Остало му је „или saltar in mare (скочити у море)“, или се спуштати до „виља-карија“ (нискости) тј „атакат до жудјела (обратити се Јеврејину за новац)“. Он се реши за ово друго. Како га је отац наместио да седи у граду Дубровнику (II, 5) а не да долази к њему на кампању, он ипак кришом дође тамо да би могао оца покрасти и његово вино продати. Долази Саламун из Дубровника да по налогу Арона Коена (поправка у рукопису: „некога жудјела“) купи „триста (?) четрдесет видара вина“. Маро му прода осамдесет ведара, од очева вина на-равно, и добије као капару, „два дуката“. Саламун се само боји да га не „ухити in trapolla Illustrissimo suo Signor padre“ (ухвати у клошку пресветли Г. отац Маров“); Маро, не само да на тај начин поткрада оца, него хоће и Саламуна да превари: „ах, да могу какогоди овому псу Мердохажну измакнут му динаре, а не дат му вина!“, узвикне он, чим је свршио уговор с Јеврејином, и овај отишао (све ово I, 9). Долази Ката Јагода да уговори састанак с Јерком, под орахом, само је страх да јој то не „обазна муж, јер је оно охоло звијере“ (I, 10). Сцена је ова слободна сувише, по речима и по радњи, у смислу порнографском и ска-толошком у исти мах. Нећемо је подробније описивати; само на једно указујемо, а то је да се помиње „Колорџа“, данашња позната бања дубровачка под Ло-вријенцем а некада место где је била „фратиља ко-жухарска“ и где су коже чињене и пране. Колорина иначе нигде у дубровачкој књижевности није поменута.

¹⁾ Можда од талијанске речи: ventre, ventriccio, што значи: трбух, трбушац. Вентриг је овде узет у значењу потпасаца, суспензија. У Студи-ћеву речнику га нема.

У другом чину радња најпре не иде како је у првом замисљена, него наилази на препоне. Иван мали украо је вентриг Јерку, како му је госпођа наручила и за то га наградила добро „надјевеним куљеном (кобасица)“ који му „сам пође низ грло“ (II, 1), али, из обешењаклука и детињарије, он учини да Јерко опет дође до вентрига. Ево како. Опције се Милета пудар, глуп и незналица велика, па Иван и Вицко хоће да одиграју с њим једну „бурлу (шалу)“. Они га, наиме, преваре да ће, кад метне врећу на главу а узме вентриг у руку и виче „хуј, хуј“, моћи ухватити „ћарлине“, а то су бајаги неке тице које носе „у јутро дуката а пббјед (по ручку) цекина“. Кад Милета пристане на то и они га накараде тако (II, 2), долази Јерко с Прхуном, гледају „ко је они мапкар“, и кад виде шта је, истуку га и отму му вентриг (II, 3). После те грубо комичне епизоде, долази озбиљнија главна ствар. Јерко, који је изишао да обиђе виноград и подруме, одједном улети на позорницу, поплашен, утучен, као Скуп Држићев кад му украду „мунчјелу (суд)“ цуну новаца, и викне: „ајмех, покраден сам, ајмех, ашашинан (убијен) сам“. Прхун, који се ту деси, пита га шта је, ставља му неколика питања; Прхун, у ствари, зна шта је, али каже сам себи: „муч, фингаћу (претворићу се) да не знам ништа“. Јерко, најзад, исприча да му од целог грожђа „није изишло него четрес вједара вина“ и да му „по његову конту (рачуну) мањка (недостаје) веће од осамдесет вједар вина“. Он за то криви своју жену и сина, и мисли да су га они покрали; Прхун правда и Перу и Мара, нарочито овог последњег, пошто је с њим у договору да продаду Јеврејину вино. Прхун набаца кривицу на „неке виле ноћне које су на толико мјеста покрале“ многима разне ствари. Тога ради, он ће довести „једну виленицу која гонета“ све ово II, 5). За време док он тражи виленицу, Јерков „запостат (настојник имања)“ доводи јемачице да им Јерко плати. Јерко неће, него наређује да се свака „обиде“ тј. претресе, и то „под скут“, „у њедријех“, „свуда“; он и сам то чини. Пера, с „фуњестре“ гледа, и удара свакојаке јаде на Јерка: „да нијесам раскосана, сад бих сишла доли и учинила не знам шта од тебе“. „Забрала би ми нос“, одговара јој Јерко, претреса даље, прети

да ће јемачице „ставит на осла“ (казна на коју су осуђивани крадљивци), да ће „учинит ламенат (тужбу)“, итд. Оне га проклињу: „веће ти нигда не родило, све ти пругови (скакавци) попасли, град ти сву башчину потуко, ни лозе не оставио, све ти се учинила блута (илесан на вино) а теби дошла шута, не имо ништа ни на дому ни на двору“, и жале за младим господарима: „нека би нама младијех који нам натискају пуне кошице грожђа и пуне руке динара“ (II, 6). У то долази виленица. Она одиста обеди неке петоноге градске виле да су Јерку украле вино и да га неће вратити. Јерко се брзо утеши: „колико ми је покрадено вино, толико ћу ја celamente (тајно) улић водице и продават кријући из мезана (влажно место, подрум) и не плаћат царине“ (II, 7). Долази појава Мара Саламуна и Прхуна. Прхун је најпре сам, има свој монолог о својим господарима и ситуацији, као и Помет Држићев: „ови је мој госнар (Јерко) залудно, и удрио у љубав, како и товар (магарац) на младој трави кад га дође воља љубит (ова је реч доцније пребрисана), тер стане трубит да такога глас славица чује и густа (допасти се, волети) свака ослица. Пути лудости у слабости! Бит стар... цјепидлака, а сит (?) ходит у госпођа, то је ђусто (управо) ко да се вјетром пасе (хране) а димом хука. И хоће да његов син Маро не чини што он чини! Што мачка коти, све мише лови (ова пословица има и у Држића)“. У то, баш кад Прхун зажели да га види („кога хтио, тога срио“, каже он), долази Саламун с Маром. Уговоре да Саламун донесе суде и динаре, а Маро и Прхун да му спрече „двадесет и пет барјела (буре) вина“. Чим Саламун оде, она двојица се договоре да га преваре; „измакнимо од њега мједи (новца), а да му не дамо вина ни капље“. Прхун, који ће бити „феличиј (срећнији) човјек него га је у граду (Дубровнику)“ ако превари Јеврејина, намисли да преко виленице обеди Саламуна за крађу вина (II, 9). На том се разиђу. Сад долази она толико спремана појава кад Јерко и Прхун иду тобож у лов, у ствари Кати Јагоди на састанак. „Јерко је на маски, с бањештром, а Прхун зубљом“. Прхун забавља Јерка песмама, које сам саставља. Четири су песме, а неке су врло слободне. Што се још може навести, то је:

»Госпар иде у пухе;
 срела га је рибода (неваљала жена),
 лијена Кате Јагода....
 Она њему вељаше:
 пусти љубав, госпару,
 слиједи пуну бокару (бокал).
 То (?) говори тад госпар:
 не брини се да сам стар,
 с тобом ћу се помладит....«(II, 11).

У то Пера, која је обазнала све, пошто је Ивана малог послала да »стоји на стражи« и овај прислушкивањем дознао куд Јерко иде и јавно госпођи; Пера излетн, бесна и јетка: »све сам чула, све сам узазнала; дје си се упутио, сјетна (?) лудоријо?« А Јерко: »tradimento! semo scoperiti (издаја, потказани смо)«. Сад настаје једна страшна свађа. Најгоре речи падају; интересантне су и могу се навести само неке изреке, пословице. »Дуга основа, памет од слова; дуго тело а озебло«, каже Јерко, подсмевајући се Пери и женама уопште. Сем свађе, туча. Јерко прети ништољем; »ако ми се ако-сташ (приближиш), потегнућу ти ову пистолату, скрокати је; allarga, allarga (даље, даље), потегнух, скроках«. А Пера: »ја ти се не бојим, ни тебе, ни тезијех твојијех пистола«, и стане га бити »кудјељом«. Јерку »паде пистола на тле«; он јауче: »ајмех, ајмех; освети Прхуне«. Прхун хоће да му приђе у помоћ, али Пера и њега истуче. У тучи и појава сврши, Периним речима: »пукни, крепа (умри), цркни, нећ се кренут из куће, свезаћу те одсад у наприједа за столић од одра да се не мож кренут« (II, 12).

Трећи чин почиње Маром и Прхуном. Прхун предаје Мару »петнаес дуката« што је Саламун унапред дао, »а остало рименчава (остаје) у Кате Јагоде«. Он, даље, пиље Мара виленици »да онако све учини, каже он, како сам је ја научио«, а Кати је он већ рекао »како ће се с жудјелом владат«. Разиђу се (III, 1). У то, Ката и Саламун. Она му једнако ласка: »да знаш како ја тебе добро хоћу, мој драги жудјеличићу, у душицу би ме ставио, љенахан ти ве ми си;... је ли гријех да нијеси крстјанин. Ништа ти друго не мањка (недостаје) до добра човјека, него то«. Он, луд, напван:

»Кате моја, ја сам пронто (готов) за твоју љубав скочити у огањ;... сад бих те пољубио у потилат од нога за то гласо«. Она му, наравно, и новац узима: »хвала ти, мој драги, ер ме ћеш почекат за она три дуката« (III, 2). Прхун, тобож случајно, наиђе, и поплаши их; »ово (ево) госпара«. Саламуна је »страх од њега come da diavolo (као од врага); он се, на савет Прхунов, сакрије у једну бачву. Јерко одиста долази, пошто је »једва ушико (успавао) онега (онога) базилика (змија, гуја) своју жену«; случајно упита: »што је ова бачва овди?« Прхун одговори: »пзипо је је овди товјернар да је састања; вари се кото воде за њ«. По Јерковој наредби, донесе се вода, и хоће да је улију (III, 3). У то, Саламун из бачве: »son morto, oimè, son asasinato (тако написано; значи: мртав сам, ох, убијен сам)«. Јерко, кад опази да је то »они Чипут (Јеврејин)«, дрекне на њега: »besso futugo (непристојан израз; има га и у Држића) chi t'a condotto qui (ко те је довео овде)?... Пођ'те ми доведите ронду (стража) да га одвуку у тамницу, и да ти ставе четрета либара (фуната) гвожђа на ноге, а пака alla tortura (на муке; у старо време била је тортуре у Дубровнику; све ово III, 4)«. Виленица, која сад долази, научена од Мара и Прхуна, такође одмах сведочи против Саламуна. »Прикази ми се, каже она кад је Јерко пита је ли наша ко му је покрао вино, таква прилика каква је у тега човјека ту (показује на Саламуна), и дје говори и хита руку Катом Јагодом«. Јерку је само то још требало да му неко преотпима његову »аманцу«, и он још горим претњама удара на Саламуна: »вуците га... у обор међу праце (прасци), и набите му бокагије од маске на ноге да не утече, докле дође ронда да га поведе у тамницу; чинићу га ужећ у пакљеној бачви«. Саламун: »кљечим ти на кољена, не учини те срамоте синагози«. Ипак га одвуку (III, 5). После ове појаве, долазе опет Јеркове авантуре. Да се не би састао с Катом, жена је удесила да му украду венстриг: он га нађе. Она му онда омете тобожњи полазак у лов; то смо све видели. Сад је он измислио нову превару само да једанпут оствари толико жељени љубавни састанак. Он је, напиме, пронашао (то се види на сцени а не прича се раније) да кришом (Прхун, изгледа, то зна, и ваљда

је то његова мисао и била) уђе у „кониц (у чему се носи комина)“ а наредно је да се „кониц“ однесе у „запостатице (жена настојничкова, јамачно Ката Јагода)“. Носач носи, али му се чини врло тешко, и једва чека да га баца. У то Пера, која је „спијавала кроз тарту (?) од пода“ и разумела превару, излети пред носача и Прхуна, који надгледа и соколи овога, да спусте „кониц“. Спусте га, управо тресну њим тако да Јерко зајаукне и јави се отуд. Настаје свађа као у другом чину (III, 8). Свађа се настави и кад јаве да су затекли Милету пудара и Милицу заједно, управо она се поштри услед тога. Пера тек сад викне; „то су од тебе научили; уз каква мештра (учитељ) што је, таку школу уче; од часа куто, од тега и ручица; ако не пушташ те дезертине (мисли на неваљале жене) и не одречеш се тега живота, чинићу да се по свем Дубровнику говори што сам ја, што си ти“. А Јерко јој одговори: „докле ти не пушташ кондурице (служавка) и реверенде рофијане, с којњем си расула сву кућу и све имање, нећу се оставит од аманаца“. Пера, којој је стало до мира у кући, то једва дочека и одмах предложи помирење: „ја ћу пустит кондурице а ти пусти дезертине, и ко кому узмањка од ријечи, да се један другому сподеста за живота и запише све своје имање“. Јерко такође пристане: „по душу моју, контен сам (пристајем)“, и свађа њихова, која и јесте главно у комедији, тиме заврши (III, 8). Сад само остаје Саламунова ствар да се реши (Марова, рекли смо, није свршена). Поплашен од тамнице и тортуре, Саламун по Прхуну шаље Јерку „карту бјанку (бео лист, пуномоћије) да га овај „облега (обавеже) колико хоће, а да га пусти“. Јерко хоће да начини признаницу на „*discento zechini* (двеста дуката)“, али, на предлог Прхуна који се однекуд сажали, напише је на стотину. Тако Саламун плати цео трошак око свађе. Комедија завршава Јерковим предлогом да Прхун „зачне једну цјесан“ а Јерко ће и његова „лијена Пере“ „известит коло“. Прхун завршава: „ми досијемо (довршити), ако вам (окрећући се публици) није била угодна, а ви шакетате (?).

То је главна радња. Епизоде чине Иван, Вицко, Милета, Милица, Прхун, итд. Ту каткад има исто толико непристојности као и у главним појавама.

Кад је ова комедија постала, не бисмо врло тачно могли рећи. У каталогу у којем је рукопис описан, види смо, стоји да је она играна 1699. На самом рукопису, међутим, нема те белешке. Она је можда из XVII а и из XVIII века. Рукопис је свакако из XVIII века.

Павле Поповић.

СРПСКИ СТИХОВИ ИЗ 1649. ГОДИНЕ

У нашој старој књижевности нема много стихова. Познат је *Проглас светог јеванђеља, Песма смрти*, и још понешто. Стихови су, међутим, важан део те књижевности, и треба се трудити да их се што више нађе. По каталозима рукописа и старих штампаних књига, ја сам видео неколико споменика у којима се стихови налазе, у српској рецензији. Један од тих споменика је *Пентикостар*, „штампан у Трговишту старањем јеромонаха Јована Светогорца, пострижника босанског манастира Гомионице а родом из Каменграда у Босни“, 1649 године, који је описао Г. Стојан Новаковић.¹⁾ „Сама књига права је и чиста србуља, очишћена и оплевена од јусова и сасвим по српском обичају наштампана, с једном разликом што је њ ретко а њ га заступа свуда, ма да се и њ налази.“ Неке од стихова који се у тој књизи налазе, описао је Г. Е. Спространов у свом опису књиге које садржи књижица Св. Синода у Софији.²⁾ Само, како примерак те књижице није потпун, то Г. Спространов није могао одредити коју књигу представља, и његово исписивање нема пуне вредности, тим пре што је непотпуно и тек ради описа књиге дато. Налазим, према томе, да треба потпуно те стихове издати. Они су интересантни. Ако нису врло стари (средина XVII века), они су важни што су махом са сликком, од тринаест слогова, „са одмором после

¹⁾ *С. Новаковић*. Српски штампари у Румунији, Годшњница XVII, 1898, стр. 339. — Оба навода су отуд.

²⁾ *Е. Спространов*, Опис на ржкописе. въ библи. при Св. Синодѣ на бълг. црква въ София, София 1900, бр. 82 (90), стр. 125-127.

седмог слога³⁾, у оном „пољском тринаестерцу“ који је Г. Т. Остојић у нас први описао.³⁾ Они, према томе, представљају најстарији споменик пољског тринаестерца у нас; до сада најстарији, онај у *Буквару* из 1728, млађи је за непуних осамдесет година.

Стихови се у тој књизи налазе одмах у почетку, на полеђини првог листа. Они су ту посвећени „светлој кнегињи Јелени, божјом милости начелници и владичици земље влашке, супружници пресветлог господара Јована Матије Бесарабе“ (како се у наслову она назива), у чијој је штампарији књига штампана. Они гласе:⁴⁾

Знаменá ти что хоцѣтъ, ѿма⁵⁾ сѣ Елена,
 В дѣшн моѣй взыскáхъ, ѿ вѣсть ѿвѣтана,
 пже оуѣрѣкъ Ёлеус, свазáема мѣтъ.
 Добрѣ речѣ ѿногда, Платонскаа хитрость,
 пмѣнз положѣнiю, не по вóли быти,
 По вѣщн же ѣстество сказáнье носити.
 Виждз кáко сзглáснш са во сзчетаваѣтъ,
 Ёлена сз Ёлеус, ѣй же выкáѣтъ,
 Мѣтъ ѿнѣ тракiйскимъ, всѣкмъ црѣкáмъ толика,
 Пáмáтъ ѣй же вѣсмѣртна ѿ нихъ ѿ велика.
 Пѣтнѣдотá пáт⁶⁾ десáтъ, число сзвршѣнно,
 пнословнѣ речѣнно ѿ преоуѣкращѣннш,
 Бгословóмъ превышномъ тымъ во печатася,
 Неѣ влгоѿвразнѣ ѿ оуготовáса.

Стихови се, даље, налазе по целој књизи, на више места; с почетка су неправилни а махом без слика, доцније су као у наведеној песми. У свакој од девет

³⁾ *Т. Остојић*, Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића, С. Карловци 1905, стр. 63 и даље. Навод је са истог места.

⁴⁾ Стихови се испишују овде из примерка Народне Библиотеке у Београду; в. *Л. Стојановић*, Каталог Н. Вибл. у Београду, IV, Рукописи и старе штамп. књиге, Београд 1903, стр. 413, под годином 1649.

⁵⁾ „За предговор и поговор књиге тежило се да буду написани по начину онда уобичајеном, само с малим јусом (а) по руском начину“ (*С. Новаковић*, навед. дело, стр. 343--4); то важи и за ову песму, која је, рекли смо, одмах у почетку.

недеља које обухвата пентикостар, има по један или више синаксара, и сваки синаксар (сем онога на велики четвртак) почиње са два или четири стиха. Најпре је синаксар у суботу Лазареву, и пред њим су ова два стиха:

Рыдѣши, Ісе, сѣ члѣ҃чѣгѣ сѣщѣства,

Ќжиклѣши дрѣга твоѣго, сѣ бжтѣвныѣ крѣпости (табак ед, лист вѣ).

Недеља цветна има више стихова: пред синаксаром за недељу (Цвети), за велики уторак, за велику среду, за велику суботу. Редом, они овако иду:

На жрѣбе възсѣдз слѣкомз простѣрый ѿво,

Сзмртнѣ възскѣнем, разрѣшити без словѣсія (таб. ев, л. кв. на полеђ.). —

Втѣрникз величайшій дѣы дѣсѣть нѣситз

Повѣдѣ носѣщѣне неоумѣтнамо влѣви (таб. ід, л. ле, на полеђ.) —

Женѣ възлѣжшаѣ тѣлесѣ Хѣѣ муро,

Никодѣмовѣ прѣдпрѣет смурнѣ сѣ ѡлѣем (таб. кд, л. мз).

Взсѣе храниши грѣба кѣстѣдѣа,

Нево сздѣжитз ракѣ саможивѣтѣа (таб. ь, л. рк. на полеђини).

Недеља пасхе има ове стихове:

Хѣсз сзѣз кз вѣрѣѣ ѡдокѣ ѣдѣнз

Мнѣгыне възмѣ повѣды, ѡзыѣде корѣисти (таб. о, л. рмн. на полеђ.).

Недеља друга, Томина:

Ќще ѡда ѿ грѣвѣ клѣчз тѣ прѣпѣщѣетз,

Клѣчз вратз сѣсе прѣдѣѣа како възвраниетз (таб. Бѣ, л. рѣс на полеђ.).

Недеља трећа, Св. Мирносица :

Оученице ѿ вѣры несѣтъ сѣсѣ мѣры,
 Аз же ѿкоже мѣры, пѣснѣи несѣ мѣры (таб. ззг, л.
 сѣ на полеѣ.).

Недеља четврта, раслабљенога, има стихове у саму недељу и у „среду преполовлѣнѣија педесетнице“:

Глѣз хѣвз стегнѣвый днѣ разслабленѣе
 Ткѣи сѣ прѣно выкаѣтъз възсѣмз ѿсѣклѣнѣе (таб. 00, л.
 слѣ на полеѣ.).

Срѣдѣ оучителѣи стѣвз Іс надчаѣтъз,
 Вз срѣдѣ прѣзникѣи ѿко по срѣднѣи ѿвлѣнѣе (таб. Тт, л. сѣи).

Недеља пета, самарјанина :

Бодѣ жѣны пришѣдши тлѣннѣ почрзпѣти,
 Чрзпѣиши живѣ морѣцѣ днѣ ѿмыкѣти (таб. Шшї,
 л. сѣs).

Недеља шеста, слепога, има стихове у саму недељу,
 и у четвртак, на празник възнесења :

Свѣта дѣтель ѿ свѣта ѿже сѣѣши,
 ѿ рождѣствѣ сѣкѣа днѣ слѣве възчѣши (таб. ыыг,
 л. сч.). —

ѿ дѣснѣю сѣлз іѣси ѿца ѿвѣрѣиѣ,
 слѣве вѣрѣ ѿвѣстнѣи ѿ оучѣнѣи ѿвлѣиѣ (таб. ллг, л.
 тѣ на полеѣ.).

Недеља седма, светих отаца, има један иза дру-
 гога два дистиха :

Свѣтилз сѣи ме ѿвбрѣннѣи, мѣю, посѣтѣте,
 лѣчѣидны сѣмыслы мнѣ, ѿ тѣ просѣтѣте.
 Стрѣнна сѣа сѣрцѣства ѿча възсѣлѣкѣый,
 ѿрѣе ѿрѣкз вѣиѣ оустрѣннѣе славы (таб. шшд, л.
 ткз на полеѣ.).

Недеља осма, педесетнице (духовѣ), тако исто :

Дыханіємз подаетъ Хѣ дѣхъ нѣжнымз,
Аплнмз ѿ огне іѣзыкомз ѡрѣжnymз.

Излиа се дѣхъ стѣй въ днѣ сѣ великомз,

И даде се ѡбману лѡвцѣ оученикомъ (таб. ввкг, л.
тнд. на полеѣ).

Недеља девета, свих светих :

Взсѣ Гѣ моего дръгы възсхъалию,
На нѣсѣ ѿ сз нѣми самз быти желаю.

Далье нема стихова.

Павле Поповиѣ.

ЈАШУЊСКИ МАНАСТИРИ

МУШКИ МАНАСТИР СВЕТИ ЈОВАН И ЖЕНСКИ МАНАСТИР СВЕТА
БОГОРОДИЦА

У спису *Списке Калуђерице*, које спремам да објавим,¹ навео сам и женски манастир *Богородицу*, у Јашуњи, по ономе натпису из тога манастира што је објављен у *Краљевини Србији* М. Ђ. Милићевића, стр. 27 и 28. Али кад год сам свој рукопис прелиставао, очи ми падале на натпис, и увек сам помишљао да би ми требало отићи лично у манастир и видети све у опште где су некада становале наше калуђерице. Па како се некако неје згодила прилика да одем у манастир, пишем у Лесковац г. Авраму Поповићу, професору гимназије, и замолим га да оде до манастира и поново разгледа и препише поменути натпис. И он ми после дужега времена одговара, 21 јуна 1907 године, да је био у почетку јуна у тим манастирима и вели да има разлике између преписа у *Краљевини Србији* и текста на црквеном зиду, па ми између осталог пише да би најбоље било да походим оба манастира у Јашуњи и сам препишем натписе.

Тога ради одем у Лесковац 9 августа исте године, и сутра дан на двоколицама својега негдашњега ученика Јанићија Ложичковића, родом из Врања, а сада учитеља у Печеневцима, пођемо из Лесковца заједно к манастирима. У селу Јашуњи придружи нам се селски свештеник поп Јован, те изиђемо горе у шумовити јашуњски предео где постоје манастири. Прегледавши

¹ Спис *Списке Калуђерице* објављен је у Гласу Срп. Краљ. Академије LXXX. стр. 155—256, Београд 1909.

их написао сам ово неколико речи о ономе што сам видео и чуо у манастирима и у околини, ради успомене самих манастира и народа у томе крају.

* * *

Оба су ова манастира у близини један до другог на пола часа хода, и то кад се путује оздо од мушкога манастира ка женском, а при повратку силази се за 15 минута. Мушки је манастир на ниже, а женски на више на једној благој и шумовитој падини, оба с десне стране реке, која се ту испод женскога манастира почиње звати Јашуња. У главноме оба манастира постоје подаље од Мораве на десној страни њеној пдући ка Запаљу, а на виднку су из града Лесковца. Око оба манастира постоје ова непосредна села: Јашуња, Дрћевац, Црковница, Купиновица и Јарсеново.

Сада се обично путује од Лесковца до манастира преко лесковачкога поља низ реку Ветерницу и кроз село Богојевце, па се преброди Морава на ушћу Јашуње и даље се путује кроз села Злокућана и Јашуње,² те се стигне у Манастир Свети Јован за два и по часа, а одатле се још путује пола часа до у женски Манастир *Богородицу*, и стигне се у њ за три часа хода од Лесковца.

Пре неколико година, по новој српској администрацији од 1878 године, ови су манастири припадали Запаљском Срезу и Шишком Округу, а сада опет по најновијој подели округа припадају Лесковачком Срезу што је и природније, јер су у близини града Лесковца, само их дели Морава.

Женски је манастир одавно опустео и не памти се кад, али ће бити да су се калуђерице разбегле око почетка осамнаестог века, после познатих ратова између Аустрије и Турске; а у мушком су манастиру живели калуђери и држали се доста добро до Кочине Крајине, а после су за оне ратне године првога и

² Ту на утоку Јашуње у Мораву има скела (лађа), којом се превози народ на једну и на другу страну Мораве испод места Градишта. Скелеџија је неки Величко Станимировић, из Богојевца, и откоко чува и превози лађу има 45 година, а откоко се ту с десне стране Мораве преселио с породицом и настапно баш на утоку Јашуње у Мораву има на 35 година, те се из његове куће издвојила још једна, и сада су две куће. Обе припадају селу Злокућану.

другога српскога устанка (1804 до 1815) растерани и калуђери из Светога Јована, и тада су Турци палили оба манастира, те су све старинске ћелије и конаци изгорели. Веле, да је и доцније ту по који калуђер живео од времена на време, па је бегео, а сад нема никога, него околни нар а чува манастире и манастирска имања, а свештеник села Јашуња, сада поп Јован С. Димитријевић, родом из Ранилуга, у Гњиланској Кази Косовскога Вилајета, служи о већим празницима у црквама тих манастира и чува с таторима манастирско имање.

а. Мушки манастир Свети Јован

Манастир се овај зове и *јашуњски*, јер се више манастира почиње звати *Јашуња* она речица што потече озго повише женскога манастира са извора *Високе Чешме*, а после састава с Белом Реком, која потече с југоисточне стране и поред места (развалине) Граца, те се обе те воднице састану између мушкога и женскога манастира, па се одатле та вода зове река Јашуња. Одмах испод манастира доле низ реку постојало је и село Јашуња, веле, од седам кућа на садашњем месту Селишту где су сада воденице, па се пре 90 година то село спустило доле на ниже низ реку ка селу Злокућану, и сада се то село Јашуња умножило и задружне куће издигле, те има на 70 кућа. У селу постоји сада школа, судница и на путу селска гостионица.³

Кад се приђе манастиру спаже се кроз граничну шуму прво манастирски конаци, а кад се дође у манастир и уђе у дворште, онда се види и црква, јер је ова ограђена повисоким зидом свуд унаоколо у прошлome веку за време Турака. Унутра у порти с десне стране има једна кућица са докатором, а слеве стране

³ Кад питате сељака: Куда ћеш? Одговара: *ће иду у Јашуњу*. А где си био? Вија сам у Јашуњу. Како се зове ово село? *Вика се Јашуња*. Чије је ово поље? *Јашуњско*. А овај манастир? *Јашуњски, па чиј је, али долазив и грађани (Десковчани) у манастир на сабор*.

Причају сељани да се село Јашуња раселило озго из Селишта и удало се доле ниже од манастира зато, што је било близу и скоро на манастирском земљишту, те неје успевало и људи се побољевали често, па су мислили да их не трип светиња у близини манастира.

нова зидана звонара с једним звоном, које је наба-
вљено после ослобођења 1878 године, и до звонаре по-
стоји чесма с натписом да је подигнута 1869 године.

Западни изглед цркве мушкога јашуџског Манастира Светога Јована
(фотографски снимак)

Црква је мала у виду лађе, зидана од камега и
вара, прошарана циглом и покривена ћерамидом. Дели
се на припрату, храм и олтар, а има и свој западни
отворени трем, који је дозидан у новије доба.

Живописи. Сва је црква живописана и пшарана.
Живопис доста личи старинском раду, нарочито они
ликови у олтару.

Натпис. Над западним вратима споља, при улазу
из трема у припрату, има овакав натпис са испреплет-
таним словима и титлама по старинском писању:

† Извол(е)нинемъ оца ꙗ послешенинемъ сина и съв(р)ше-
нинемъ светаго дѣха, си светы и боѣственн хрлмъ светаго Пѡнѣ
(тако написано скраћено име у облику Пѡлих) Предтечу.
и пописл се трѣдомъ и подѣвигомъ при ꙗзмена Пѡнѣ (тако)
и братне. въ лет. .џ. и с.л. месеца априлиа .г. ѿ. при спашниа аман
бега. и прѣвѣ ктигоръ Романъ. и прѣзвитеръ Жѣвка.

Овај се натпис сада први пут објављује по оригиналу, онако како је написан на црквеном зиду.⁴ Из натписа се, дакле, види, да је живописана црква 15 априла 7201 године од Адама, то је наше хришћанске године 1693 за време игумана Јона или Јована, и то је поновљен живопис те године, јер се тврди из другог натписа да је црква била живописана 1524 године, одмах после постанка на седам година (1517). Што се вели при крају натписа да је први ктитор Роман и презвитер Живко, то ће значити да су они ктитори цркве или ранијега (старијега) живописа.

Над се из припрате уђе у цркву, око врата која деле припрату од храма пише на зиду с лепим испреплетеним словима и титлованим (скраћеним) речима ово:

† Изволеніемъ оца, поспешеніемъ сына и съвршеніемъ святаго дѣха, зѣда се сынъ свети божьствены храмъ святаго и славнаго пророка предтече Крстителя Іоана, трѣдомъ и подвигомъ раба божихъ Катаказина Андроника (довде су слова велика на пет сантиметара, а одавде ситнија од два сантиметра) и братіе его, пріигоменъ Феодоръ и братіе его, въ дни цара Селима въ лѣтъ 7̄ 2̄ 0̄ 1̄.

С леве стране истих врата, рекао бих и с том руком записано на зиду и ово:

† И пописа се сынъ божьственн храмъ святаго славнаго пророка и предтече Крстителя Іоана трѣдомъ и подвигомъ раба божихъ Петра од Софіе пріигоменъ Лазаръ и братіе (довде су већа слова, а одавде мања) его, въ дни цара Селима въ лѣтъ 7̄ 2̄ 0̄ 1̄. месеца августъ 1̄.⁵

У овоме су натпису тачно назначена имена султана, јер је султан Селим I син Бајазита II ступио на престо 1512 године, а царовао осам година, значи

⁴ М. Ђ. Милићевичу својој *Краљевини Србији* стр. 26 и 27 само га споменуо у изводу, али с погрешном Адамовом годином 7061, место 7201.

⁵ У оба дела овога натписа где нема њ на крају речи после сугласника, значи да су ти консони натписани озго, те у том случају њ (танко јер) неје ни писано.

Овде напомињем да је овај Катакузин или Катакузина Андроника био онога времена 1517 године неки богатији човек, који се највише трудно и заузимао за заснивање овога манастира, јер је таквих властитих имена било у нашем народу онда више.

Први део овога натписа објављен је у поменутој *Краљевини Србији* стр. 27, али нетачно, а отуда га је тако погрешног унео у своје дело Љ. Стојановић *Стари српски записи и натписи* књ. I, стр. 131 и 132. Други пак део натписа сада се први пут објављује онако како је написан на црквеном зиду.

да је био на престолу до 1520, дакле царовао и 1517 године или од Адама ж. к. ѓ. (7025) као што је и у натпису. Други део натписа забележен је за време цара Сулимана, то је султан Сулејман I *Велики* и *законодавац*, син султани Селима I, што је ступио на престол 1520 године, а царовао 46 година, значи да је био на престолу до 1566, те по томе био је цар и 1524 године или од Адама ж. л. ѓ. (7032) као што тврди и натпис. Овај је султан Сулејман I допирао са својом војском и до Беча.⁶

Најзад су чистили живопис од прашине и старих мрља 1902 године неки Јаков и син му Ђорђе из Велеса. Ти су мајстори нешто и живописном четком радили и поправљали избодене очи и лица светаца из времена Турака, али боље би било да то несу чинили, него да су само крпом очистили ликове од прашине, а не као што су чак и старе натписе око главе Светога Саве и Немање побрисали па нове незналачки записивали, те после имена *Сава* и *Немања* записали погрешно *сербски*, место што је било написано *српски*. Ови су мајстори тај свој незналачки посао и овековечили овим натписом на црквеном зиду при улазу у цркву:

Обновила въ лето 1902. г. зографне Шнутрашни поправки от Якова и сына Ђорђе изъ Велеса. у време цр.(квеногъ) старешна свещеникъ Јов. С. Димитријевић. Ктитори Мита Дичић, Ранђел Дазић из Дшупње.

Још се чува у овом манастиру једна сребрна кутија у којој су држани делићи светитељских моштију, те је та кутија служила калуђерима као мали бивот, који су хришћани целавали кад су га калуђери носили по народу *писаније* ради. На тој кутији изрезан је унаоколо овакав натпис:

Окръжъ лесковлукко направившиха стѣла мощи манастирѣхъ стомъ Юлианъ претекуи въ лето 7032, дѣкемвриа 15 день.

Одмах на првом погледу види се и по језику и по правопису да овај натпис неје изрезан Адамове године ж. л. ѓ. (7032), већ негде у најновије време у деветнаестом веку, али се не може држати да је писан пре 1840 године, него негде после тога времена, а најдаље до 1876

⁶ Према овоме она примедба отпада у *Краљевини Србији* стр. 27.

(до српско-турскога рата). Можда је на тој кутији, када је неки лесковачки кујунџија оправљао, и видео изрезане старе црквене године, па их при тој својој поправци поново изрезао општим арапским бројевима, што стари мајстори не би чинили, нити би онаким шареним језиком писали, који међутим неје ни постојао у оно време.⁷

Других знатнијих ствари нема у овом манастиру, или их ја несам видео. Рече ми само поп Јован да се налази нека штампана стара црквена књига која му је код куће у селу, те кад сам се враћао озго из манастира заборавих да је видим.

б. Женски манастир Света Богородица

Као што сам напред споменуо, женски је Манастир Богородица удаљен од мушкога Манастира Светога Јована на пола часа, на више уз благу узбрдицу, у романтичном и идилском положају, а на десној страни исте реке Јашуње. Манастир је свуд унаоколо обрастао граничевом и церовом шумом, а повише манастира почиње и буква да расте, те је вода изврсна за пиће, какве ретко има у овоме крају и у моравској долини.

Овај манастир М. Ђ. Милићевић у својој *Краљевини Србији* стр. 27, бележи називом „Црковница“, а тако га не зове народ онуда по селима и у Лесковцу, него увек и само *Манастир Света Богородица* или *Горњи Манастир*, зато што постоји близу више Манастира Светога Јована.⁸

⁷ И овај је натпис објављен у *Краљевини Србији* стр. 27, а одатле пренет у дело *Стари српски записи и натписи* књ. I. стр. 142.

⁸ Село је Црковница далеко од женскога манастира Богородице северозападно на један час хода, али захват (синор) тога села допре до манастира, и Црковничани одавно полажу право на горњи (женски) манастир Богородицу, да они о њему воде бригу, као што Јашуњци полажу право на доњи (мушки) манастир Свети Јован, али за последње време турске владавине од лесковачких чорбаџија (газда) несу могли то право да задобију.

Село Црковница има сада на 150 кућа. Ту у селу, у селском гробљу, постоје развалине велике цркве *Светога Спаса*, око које је у старини можда био манастир; па кад је тај манастир опустео и црква у њему разрушена, онда се око тога опустелог Светога Спаса почело засељавати село, као што је то обично бивало, те се по тој црквици и прозвало село *Црковница*. Дакле женски Манастир Богородица на реци Јашуњи нема никакве везе с називом села Црковнице, нити ово с манастиром.

Црквено је двориште сада мало и ограђено просто плотом и спротински, а нови су коначи споља близу порте и служе народу кад о саборима долази у манастир.

Јужни изглед цркве женског јашуњског Манастира Богородице — Ваведења
(фотографски снимак)

Црква има припрату, храм и олтар, а сазидана од камена и вара у виду лађе, и у новије време прекривена ћерамидом. Дугачка је седам, широка три, а висока на три и по метра. Дебљина зида износи на 75 сантиметара. Има двоја врата за улаз у цркву, и то на припрати западна главна и јужна споредна, а из припрате пролази се на врата у храм. Врата су јужна на припрати толико тесна (пола метра) да се једва пролази и то порсбарке. Много доцније дозидан је трем са запада затворен, а са југа отворен на стубовима, те је тиме црквица знатно проширена.

Живопис. Сва је црква живописана као и у доњем мушком манастиру. Овде на први мах падају очи на лик ктиторке и њену прилику: с леве стране црквених врата, кад се из припрате прилази храму, има до врата лик Богородичин, а с десне је стране врата лик Хри-

стов у престолу. Богородица држи у левој руци развијену хартију на којој пише позната изрека: **прими молѣнїе рабе своє**, а десном руком показује калуђерици ктиторки *небеснога судију Христа*.

Одмах до Богородице лик је калуђерице Ксеније, која држи цркву у рукама, а ниже ње у мањем облику насликане су још три калуђерице све у црном калуђеричком оделу. Калуђерица се Ксенија обраћа погледом Богородици, а ова јој показује руком Христа.

Око главе Ксеније пише: **Кѣнна ктиторица свѣтаго сего храма.**

Натписи. И у овој су цркви сачувана два натписа, један стари крајем петнаестог века од 1499 године, а други скорашњи из деветнаестог века од 1868 год.

Старински је натпис са испреплетаним леним словима и титлованим (скраћеним) речима, а написан је на зиду више врата кад се из припрате улази у храм, онде где су и ликови калуђерица. Преписао сам га онако као што је на црквеном зиду: (види натпис на стр. 347).

Акад се у овом натпису расплету слова, испишу у реду и речи издвоје, чита се овако:

† (И)звольеннѣмъ ѿца и поспешеннѣмъ сїихъ ї савршениемъ свѣтаго дѣха, създа се сї свѣты храмъ прехнстне введенна трѣдомъ и потлштаниемъ рабе воине монахне Кѣнене съ тоѣ монахнами калогерницами Теофою, Мартою, Марнею. въ лето ж. ѿ. месеца октовриа ѿї. днь.

То је натпис ради којег сам и походио овај некадашњи женски манастир. Натпис је лепо очуван и данас разговетан и читак. У њему се тврди да је црква сазидана 1499 године (7008—5509=1499).⁹

⁹ Године бројане и записиване од Адама („од створења света“) које се обично налазе у нашој старој књижевности, преводне су на садашње бројане година од рођења Христа кад се од те Адамове године одузме број 5508 ако је та Адамова година забележена у времену од првога јануара до краја августа; а ако је забележена у времену од првога септембра до краја децембра, тада се одузима од Адамове године број 5509, као што је случај у овоме натпису. (Гласник Срп. Учен. Друштва књ. XII, стр. 677).

Споменуто сам у почетку да је овај натпис објавио М. Ђ. Милићевић у својој *Краљевини Србији* стр. 27 и 28, али је нетачно преписан, па је тако погрешан унет и у дело Љ. Стојановића *Стари српски записи и натписи* књ. I, стр. 166. Не само да су чињене ортографске погрешке при преписивању, него су и поједине речи погрешно прочитане и друге бежење што не постоје у натпису, а највећа је погрешка учињена у преписаној години. Место да је преписана година 7008 (ж. ѿ) као што је на црквеном зиду, она је погрешно преписана 7050 (з. и)! Та је погрешка могла доћи отуда што преписач који је послао Милићевићу натпис неје разликовао старо српско и (и) које у бројевима значи осам, од старог и (и) који је опет значи у бројевима 50.

+ зьволеннѣѡца
 нпоспешеннѣсинаі
 свръшеннѣстѣгодѣа.
 създа се сї стыхрѣ гре-
 зѣне вьвенна тудѡ нпо-
 ацннѣ рѣе бжне ннѣне
 кзене сьтѣ ннѣнатткд-
 логерцтн. теофою
 нартюю нрнею. вь
 леѡ.. з̃.. н̃. нѣ с̃к̃-
 врнѣ.. д̃ї. даѡ---

Други је скорашњи натпис од 1868 године. Пешто је с двора у *трему* шарао самоуки зуграф (живописац) Јован Илијовић, из Галичника у Дебарском Санџаку, па да би остала успомена на тај његов рад, он је записао над западна врата, кад се из трема прилази пришрати, овакав натпис:

Изобразиса вѣрковѣх сѣх храмѣх коведених прѣ владичицих бѣгородицих роком Ђована Плиговића Дебрелина село Галичничких, во время епитрополит Мита Анковѣх и Коста Ђовановѣх из варошѣх Лесковца, и Станоа Лазаровѣх село Црковница, настоѣтелѣх вист Стѣпанѣх Ђокинѣх изѣ вароша¹⁰. на 1868 го. мс. ноемриа 20 дан.

в. Манастирско имање и управа

И ако су сада оба манастира пуста, и *Свети Јован* без калуђера и *Богородица* без калуђерица, али при свем том опет их народ и данашњи дан сматра за манастире. И заиста оба та опустела манастира имају и данас своју земљу: воћњаке, винограде, шуме и пашњаке за стоку, и нико у околини и непомишља да су то само селске цркве, него их зна од старина још и увек за манастире.¹¹

¹⁰ Значи да је Стојан Ђокин из града Лесковца. И ако је овај Илијовић што је записао натпис Галичанац и сѣм на својем дому у Галичнику радије говорио *град*, место *варош*, као и сви у Лесковцу и околини што говоре и данас, али се види јасно да се и онда под Турцима хтело нешто србастине да значи, и да се онако по београдски рекне *варош* место *град*. У опште обе речи и *варош* и *град* одавно у Срба значе једно исто — градско или варошко насеље.

Стојан је Ђокин радом из Лесковца, још у животу од својих 80 година и држи се добро и крепко. Он се данас боље зна и познаје по надимку *Чаче*. Кад се каже *Стојан Чаче*, тада се зна да је то Стојан Ђокин. Он радо прича и данас о својем чорбацијском животу у Лесковцу. Хвала му на причама о овим манастирима.

¹¹ Међутим митрополит Михаило у својој књизи *Православна српска црква у Краљевини Србији* стр. 145 и 147. Београд, 1895., помиње само да је *Свети Јован* био јашушки манастир, а сада је, вели, тај манастир преобраћен у јашувску селску цркву; а женски манастир *Богородицу* сматра просто за селску црковничку цркву, и вели да се не зна кад је зидана, и да је од слабог материјала! Тако је, ето, погрешно извештен пок. митрополит. Јамачно је неки од ондашњих свештеника јавно митрополиту да се не зна постанак женскога манастира Богородице, или по његовом „црковничке цркве“, а у тој се цркви и данас казује потомству да је цркву сазидала калуђерица Ксенија 11. октобра 7008 године од Адама, а од Христа 1499 године, и да су црквени зидови толико широки да они не показују да је црква од слабога материјала, јер је ширина зидова преко 70 сантиметара и од камена и вара.

Док је било у овим манастирима калуђерица и калуђера, они су се старали за своје манастире: радили земљу, чували стоку и прибирали *писанију* (милостињу) од народа, али је ипак било у оно турско време по једнога грађанина епитрона (тутора) из Лесковца, на чије се име држала земља и тапије (баштинке) издавале или обнављале у терџтерхани.¹²

И доцније кад је калуђера и калуђерица нестало у оба манастира, тај је епитрон, што се манастирске баштинке воде на његово име, са другим грађанима (чорбацијама) обично из еснафа у старије доба, а у најновије време до 1878 године из лесковачке црквено-школске општине, прихватао и целу управу над манастирским имањем, али је с практичнога гледишта узиман у те епитропске чланове и по један угледан сељак, за манастир Свети Јован из села Јашуње, а за женски манастир Богородицу из села Црковнице, да се као сељани и у близини нађу сваки час у помоћи манастиру и манастирском имању, а грађани у Лесковцу као слободнији на речи, богатији и окретнији код Турака да бране манастире од насртаја спахија Турака, који би се осмелили да присвоје манастирско имање.

Од 1860 године био је међу епитропима оба манастира први Стојан Ђокић, звани Чаче, из Лесковца. Он ми је 1907 године августа месеца у Лесковцу причао ово:

Уто време, око 1863 године, насиле један Турчин спахија, из Лесковца, и натура се да силом заузме земљу и шуму оба манастира. Због тога се поведе суђење. Дође из Ниша Сулиман-паша у Лесковац са својим судијама, на лесковачким кајмакамом и његовим судијама пођу к манастирима.¹³ Уз њих је пошао и Паша-

¹² Ово је чињено овако зато, што се по турским верским законима сматрало да сва имања и цамијска и црквена осем цркве и дворшта (ворте), кад остану по тапији без наследника, припадају султану. А пошто калуђери и калуђерице по својем монашком чину немају наследника у роду, то се узима какав човек имућан, довољно побожан и да има здрав пород, те се на његово име водиле и обнављале тапије.

¹³ За Сулиман-пашу прича се у опште добро. Док је био у Нишу мутесариф, веле свуда где је стигао делпо је правду. Излазио у народ често, а у Нишу похађао о Ускресу и Божићу многе знатније српске куће. У кућу оца Тодора П. Станковића, генералног консула у пензији, чиј је отац онда био аза у мелдиз-идаре (члан суда), долазио је паша и на зијаџете (вечере). После овога Сулиман-паше дошао је у Ниш за мутесарифа чувени Абдул Рахман-паша, доскорашњи султанов министар вере и правде у Цариграду.

агинче лесковачки, онај што је имао свој чифлук у Печеневцима. Овај Паша-агинче, као домородац, много је бранио и заштићавао Србе од турских насиља и власти, гдегод је сазнао да је правда на хришћанској страни. Дobar је био онда за нас, Бог да га прости! Он ме научи како да се браним пред овим судом и пашом, и да пре доласка пашинога затворим црквену порту, и да се изнутра браним. Охрабрен овим поукама нашега Паша-агинчета, истрчим ја напред да ме Турци не спазе и стигнем у манастир. Уђем у црквено двориште, затворим порту и закључам је.

Док паша не стиже до манастира, ја сам непрестано понављао оне речи што ме научи Паша-агинче, да их не заборавим, а кад паша са судијама стиже до манастира и разабра да су манастирска врата затворена, срдито подвикну, учини ми се као да гром пуче из ведра неба: Ко је тај што пред царским већилом затвара врата?!

Тада ја изнутра, из порте, престрављен од страха, и са уздрканим и плачним гласом проговорим: Аман, честити пашо, ти да *ни* си жив у царско здравље, шта хоће тај спахија од цркве, има ли каквога год права по царском закону на ову манастирску земљу, има ли тапију или какво судско писмо? Ове су манастире и стари султани чували, па и помагали, види честити пашо, шта пише на црквеним зидовима од старина....

Кад чу паша ове речи, Бог га научи, окрете се судијама и спахији: Чусте ли судије и ти спахија ове рајине речи?

Сви пред пашом ћутећи погледаше у земљу!

Тада се паша окрене ка спахији и љутито га запита:

Спахија, имаш ли тапију или какво год писмено да ти показује право на ову земљу?

— Немам сада, честити пашо.

— Е, кад немаш, ништа неје ни било, ајд' одавде и гледај своја посла, а у црквена имања не дирај.

То рече паша, и суђење се сврши.

Ја одмах отворих широм црквену порту, излетех надвор, клекнух пред пашу и пољубих му скут и руку.

Спахија оде из манастира као опаљен, и више никад неје ни прилазно уз манастирску земљу, и кад

би га туда нанео пут, он би обишао манастире и манастирску земљу.

После тога суђења изиђе тапија у Стамболу да је земља манастирска као што је и била, и то сам турско писмо онда предао на чување Стојану Стевановићу, из Лесковца, а сад чујем нема га.

Тако се то довијало и живело у оно време под Турцима, а сад је све друкчије!

То изрече Чаче, и уздахну од узбуђења и сећања из онога времена.¹⁴

Сада су слободни сељани од 1878 године, пошто и сада нема калуђера, а још мање калуђерица, већ сузбили лесковачке грађане, и сами рукују манастирским имањем, те се сад бирају тутори (епитропи) за женски манастир обично из села Црковнице, а за мушки манастир из села Јашуње. Тutores бира општински одбор поменутих села по закону о црквеним властима на једну или две године, и они чувају манастирско имање. Сада су тутори за Манастир Свети Јован: Мијаило Цветковић и Таса С. Ристић, обојица из Јашуње; а за Манастир Свету Богородицу: Јанко М. Митић из Црковнице, и Никола Цветковић из Доње Локашинице.

¹⁴ Тако су се у старије време лесковачки грађани заузимали за ове манастире што осташе још у целости у оним бурним временима и тешком животу под Турцима.

Лесковац и ако је стари град и води своје постање на рушевинама или у близини старинске Неманине *Дубочице* (Глубочице — Галбочице — Длбочице — Дибочице), али кад су Турци овладали тим родним и равним крајем ветерничко-јабланичким, они су се у њему населили у густим масама, и несудтрпели парочито у граду хришћанске богомоље, те су и све старе српске цркве тада порушене и сатрвене, и због тога су Лесковчани дуго нохађали цркву у оближњем селу Рудару. Ту у том селу постоји стара црква *Света Петка Трнова*. Ту је, вели, било и лесковачко гробље за дуго, све док несудкупили место *Смал-пашини Шингаљ*, а сада је после ослобођења главно гробље лесковачко код нове цркве Светог Цапје.

Кад су Лесковчани у новије време још под Турцима задобили право из Цариграда да подигну себи цркву у граду, почели су одмах и да је зидају, али су им и тада лесковачки Турци чинили велике невоље и препреке, те су Срби у тој невољи прибегли и лукавству говорећи домаћим разуданим Турцима да зидају само својем попу кућу, и да би их уверили и ублажили сазидају и огњиште у тој згради, које се и данас види у лесковачкој цркви. (Види *Краљевину Србију* М. В. Милићевића, стр. 114. о огњишту у лесковачкој цркви.)

Ето, зашто су се лесковачке чорбаџије бринуле и старале да очувају у својој близини та два манастирића, у којима су се слободније једном у години дана о саборима молили Богу и провеселили, а и калуђери док их је било у манастиру највише су се обрађали за сваку помоћ Лесковчанима.

Сабори бивају у женском манастиру 15 августа, а у мушком 7 јануара и 24 јуна.

г. Народне приче о овим манастирима

1. *Причестила се косовска војска у јашуњском манастиру.* Околни народ даје велику важност јашуњском мушком Манастиру Светом Јовану, и са великим поштовањем и неким поносом прича:

Кад се у оно време збирала војска за Косово из ове наше стране око Лесковца, Мораве, Заплања и Суве Планине, пре него што је пошла на бој сва се та војска причестила у Јашуњском Манастиру.¹⁵

2. *Камен.* Чим се изиђе из села Јашуње, одмах иза садашње селске гостинице Милоша Ђорђевића, дугогодишњег народнога посланика, и кад се пође путем ка Манастиру види се и сада један камен висок метар и по крај пута с леве стране. На том камену при врху укопан је повећи крст, а више овога издубљено место при врху где је, веле, стојала иконица Светога Јована и поред ње горело кандило. Неки досељеници рекли би да је тај камен од некуда долетео, и да се зове *Девојкин Камен*, али народ не зна то да је камен *летео* и да је од некуда *долетео!* Прича постоји о том камену у народу, али овако како ми је причао Чаче у Лесковцу:

У старо време, вели, до тога камена ишло се на колима и коњима ка манастиру, а кад се дође до камена, тад се сви поскидају из кола и сјашу с коња. Ту се гологлави прекрсте, на одатле иду пешке ка манастиру, а кола и коње поведу за собом.

У време мојега детињства, вели Чаче, а то ће бити око 1835 године, путовало се већ на колима и коњима до самих манастира, јер је тај камен у оно време био обањен и лежао на земљи крај пута без иконе и кандила. Причали су ми и отац и деда да су Турци палили оба манастира за време Кочине Крајине (1788), и сви

¹⁵ Овако народ прича, а напред наведени натпис у тој цркви тврди да је црква подигнута 1517 године, дакле, после косовске битке на сто и више година. Али се може сматрати, према овој народној причи, да је тај манастир постојао и пре косовске битке, па је доцније као и многи други заустео и разрушен, те је онда 1517 године поново и изнова сазидао.

су стари конаци онда изгорели, само су цркве остале, па су поново оправљани конаци и опет их Турци напали за време Карађорђево и Милошево. У то време, вели, чинили су Турци велике зулуме Србима и калуђери се разбегли из манастира. Тад је, чини ми се, и онај камен обаљен.

Кад је Краљ Милан ослободио од Турака и ове наше крајеве и присајединио Србији 1878 године, онда је исти камен подигнут са земље и намештен на староме месту, као старински знак богомољаца, али кандило неје више намештано, нити је ту горело.¹⁶

3. *Пертаћанин сазидао Јашуњски Манастир.* Прича казује како је неки човек из села Пертата обновио и сазидао манастир на реци Јашуњи, те и данашњи дан Пертаћанин говоре: *Идемо у Јашуњу у наш манастир. Тај су манастир градили наши стари*

Ево, како казује ту причу Чаче:

У оно време пролазио је овуда цар Селим, али тебдила (преобучен) и као божјак (просјак). Пролазећи тако кроз села и градове да види како се дели правда у његовоме царству, сврати и у село Пертате.¹⁷ Сељани се сажале на божјака, даду му соли и леба и угосте га за севал и своју душу. При поласку из села божјак не могаше да пређе преко реке, јер беше падошла повећа вода, те га један сељанин пренесе на грбини (леђима) преко реке. Божјак тада сврати у кућу тога сељака, који имађаше *примову* (детенце), и остави један завежљај крај детета као дар. Чим је божјак изишао из куће и путем замакао већ у поље, сељак брже одвеже онај завежљај да види чиме је то могао божјак да дарује, а оно се на његово велико чудо просуше све сами дукати!

Брже, боље, потрчи сељанин за божјаком, и стигнувши га на близу, рекне му:

¹⁶ Такав се знак виђао у почетку деветнаестог века и код Манастира Раванице крај речице Равана. Код села Сења, четврт часа до Манастира Раванице, постојао је један крст одакле је, веле, кнез Лазар сјахивао с коња и увек пешке прилазио к манастиру. (Ј. Вујића *Путешествије по Србији* књ. I, стр. 116, Београд, 1901).

¹⁷ Село је Пертате подаље на левој страни Мораве, а у сливу реке Јабланице, на пола пута између Лесковца и Лебана.

Ама, чичо, ти си погресија и дариваја си моје детенце с много паре, све сами дукати, дођи час и узни си паре, ти си божјак!

— Не, одговорн божјак, ја сам толико одвојио од срца и даривао твоје дете за твоју доброту, нек остане то твојем малом сину.

И тако тај божјак штукне и оде у свет од села до села.

Кад је било неко време прошло, и то се заборавило, тек дође абер од паше: тај и тај човек (филян човек) из Пертата, да иде одмах у Стамбол, цар га зове.

— Како, цар ме вика?! Леле, што сам му учинија, Боже благи?! Ја не знам ни куде је Стамбол, а како ли ће да иду толики пут. Цар вика, треска ме ваћа!

Како му драго, тек се сељанин из Пертата брзо опремно за пут у Цариград. Кад је стигао после месец дана путовања у Цариград, нађу га тамо и одведу цару. Цар га позове и рекне му да седне:

— Ти си мени учинио добро, пренео си ме преко воде на леђима, хвала ти много! Па сад тражи од мене шта хоћеш да ти учиним.

— Честити царе, како сам ја тебе преносија преко воду, ти си цар, светло лице наше

— Ништа, ништа, одговори цар, не плаши се, кад се неси плашно онда да ми као божјаку помогнеш, немој ни сада да се плашиш, него ишти што желиш да ти учиним.

Тада се сељанин сети онога случаја с божјаком, и помисли у себи: Јао, лелке, та оној бија цар, а ми сељани мислили да је божјак! Хвала ти Господе на милости! И тад се човек мало ослободи и рекне цару: Честити царе, је ли искаш да ми вратиш за оној добро, ништа ти друго не тражу, сал искам ферман да ми дадеш да направу цркву и манастир куде било у нашу страну.

Одмах је цар наредио, да му се изда ферман, да може задати манастир где хоће. Обдари га богато и отпусти кући.

Кад се Пертаћанин вратио из Цариграда, меркао је и тражио погодно место за цркву, па му се, веле,

највише допало ту код реке Јашуње, те подигне из темеља цркву и сагради око ње манастирске зграде и конаке.

Ове ми је три приче казивао Чаче у дућану Коца Црковничкога. Овај деда Коце Црковнички као богатији сељак поодавно се доселио у Лесковац из села Црковнице, по чему се и презивље *Црковнички*. Ту има повећу трговину манифактурну, а сад му раде у дућану унуци од по 40 година, један му син живи у селу од својих 80 година, а блажени Коце има на 110 година, и све казује још од пре десет година да му је 95 година! Још је деда Коце крепак и здрав, само заборавља и не може да прича, а кад је Чаче испричао ове приче, деда Коце подиже главу и рече:

Еј, Чаче, Госпот те благосовија, из срце ми извади овија старински зборови, све је такој било. Бок те поживеја и даја ти срећу!

4. *Други варијанат приче да је Пертаћанин сазидао Јашуњски Манастир.* Неки стари људи по селима причају и овако:

Некада у старо време путовао неки дервиш (турски калуђер) и преноћио у селу Пертату, близу Лесковца, у кући два брата Јована и Илије. Изјутра устао дервиш рано и отишао ка Лесковцу, али заборавио своје бисаге у којима је, веле, било доста пара. Тада оба брата одмах узму оне бисаге и однесу у Лесковац, нађу дервиша и предаду му бисаге исправно. Дервиш их само погледа, прибележи им имена и рече хвала!

Браћа се врате кући у Пертате задовољни и весели што су скинули као неку беду од своје куће. То било, па прошло и заборавило се.

Неко време после тога позову се у Стамбол оба брата Јован и Илија. Веле, да их позвао цар. Браћа се поплаше, али су морали да путују чак у Цариград. У путу се тешили и од страха саветовали међу собом шта да раде и како да се спасу овога белаја: Јован вели брату Илији, ако се спасемо и останемо живи, хоћу да тражим од цара дозволу и пара да начиним цркву на путу до Пертата, па ћу ту и да се покаљуђерим; а Илија онако престрављен и у бризи заборавио на све, па ће рећи: само да сачувамо брате живот, ја

бу молити цара да ми дозволи да се потурчим и да ми помогне да подигнем џамију у Лесковцу.

У тим мислима и страховању стигну оба брата у Стамбол, и кад су изишли пред цара познали су у њему онога дервиша, па још у оној забуни и плашњи почели називати цару оне своје жеље. Веле, да је цар одвратио Илију од своје намере, али он у својој забуни и страху остао је при својој жељи. Тако цар богато дарује Јована и да му ферман да подиже цркву, а Илији падене турско име Алија и да му пара да подигне џамију. Доскоро је, веле, постојала та Алијина џамија у Лесковцу.

Јован пак кад се вратио у своје село Пертате тражио је погодно место за цркву и нашао га у јашуњској шуми. Ту је начинио цркву Светога Јована и око ње подигао манастир, па се и сâм ту закалуђерио, добивши калуђерско име Јанићије.

Неки опет причају, да је Јован најпре начинио цркву на путу до села Пертата, јер и данас постоје црквене развалине на томе месту, веле, исте величине као што је Јашуњски Манастир, па се по том неким чудним начином та црква преместила — прелетела — у јашуњску шуму!

Садашњи јашуњски парохпјски свештеник, помињани поп Јован, већ је 20 година у Јашуњи, и он је, вели, слушао од старих људи да је пертатски бег узимао десетак од имања Јашуњскога манастира дуго време, сматрајући по неком ферману, да је и тај манастир припадао Пертаћанима¹⁸

5. *Триеза*. О женском Манастиру Свете Богородице, у близини мушкога Манастира Светога Јована, не прича се толико, само је у народном сећању остало да су у

¹⁸ У овим народним причама хоће нешто да се каже о неком мучном народном стању у погледу цркве и вере у опште око Лесковца за време турске силе и владавине. А што се тиче постанка Јашуњскога Манастира Светога Јована, види се јасно из натписа у цркви да је постао 1517 године за време цара Селима I, и да је живописан 1524 године за време цара Сулимана (Сулејмана I). Али може се сматрати да је тада овај манастир зидан на старинским црквеним рушевинама, јер су Турци, као што се зна, тешко допуштали зидање цркава на новим местима, него и кад су по који пут дозвољавали, то је било само на старим разрушеним црквама, код црквишта и црквина.

њему живеле калуђерице, и веле, показујући једну пољаницу у шуми између оба манастира:

Овде је била трпеза око које су се, као на средини и међи између оба манастира, састајали калуђери, и калуђерице. Ту се, веле, окоте опште трпезе с времена на време састајали, ручали и разговарали, и сад се то место зове *Трпеза*.

Милојко В. Веселиновић

ИЗДАЊА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

1. М. Ђ. Милићевић: Чуцић. Стојан и Никола, Београд 1875.
2. П. Ј. Савић: Гариџе-а, Први појмови политичке економије, Београд 1876.
3. Н. Ј. Петровић: Кућа као васпитаоница, од Стоја, Београд 1876.
4. Стојан Новановић: Српске народне заговетке, Панчево 1877.
5. Мита Ракић: Један лист из социјалне физике, Београд 1877.
6. М. Ђ. Милићевић: Живот и дела великих људи из свих народа, I, Београд 1877.
7. К. С. Араниџи: Рефлекси мозга, од П. Сјеченова, Београд 1877.
8. Годишњица Николе Чупића: Књига I, Београд 1877.
9. М. Ђ. Милићевић: Живот и дела великих људи из свих народа, II, Београд 1877.
10. Годишњица Николе Чупића: Књига II, Београд 1878.
11. В. Ј. Петровић: Жена као домаћица, од проф. Д-ра Ј. Стајна, Београд 1879.
12. М. Ђ. Милићевић: Живот и дела великих људи из свих народа, III, Београд 1879.
13. Годишњица Николе Чупића: Књига III, Београд 1879.
14. С. В.: Прилози дијететичи душе, од Е. Фрајтерслебена, Београд 1880.
15. Чедомиљ Мијатовић: Деспот Ђурађ Бранковић, књига прва, Београд 1880.
16. Н. Калетановић: Карактер и дух политичких партија, од Ј. Влунџића, Београд 1880.
17. Д-р Папаностопулос: Одисија Омерова, Београд 1881.
18. Чедомиљ Мијатовић: Деспот Ђурађ Бранковић, друга књига, Београд 1881.
19. Годишњица Николе Чупића: Књига IV, Београд 1882.
20. Годишњица Николе Чупића: Књига V, Београд 1883.
21. Годишњица Николе Чупића: Књига VI, Београд 1884.
22. Ђорђе Малетић: Грађа за историју народнога позоршта, Београд 1884.
23. Годишњица Николе Чупића: Књига VII, Београд 1885.
24. Гајење мале деце, Марије Манасејине, превела Д-р Драга Ђочић, Београд 1885.
25. Годишњица Николе Чупића: Књига VIII, Београд 1886.
26. Годишњица Николе Чупића: Књига IX, Београд 1887.
27. М. Ђ. Милићевић: Поменик знаменитих људи у српскога народа по-вијега доба, Београд 1888.
28. Годишњица Николе Чупића: Књига X, Београд 1888.
29. Годишњица Николе Чупића: Књига XI, Београд 1889.
30. М. Ђ. Милићевић: Кнез Милош у причама, Београд 1891.
31. Годишњица Николе Чупића: Књига XII, Београд 1891.
32. Годишњица Николе Чупића: Књига XIII, Београд 1893.
33. Стојан Новановић: Срби и Турци XIV и XV века, Београд 1893.
34. М. Ђ. Милићевић: Жена XX века, написао Жил Симон, члан француске Академије и Густав Симон, д-р медицине, Београд 1894.
35. Годишњица Николе Чупића: Књига XIV, Београд 1894.

36. Андра Гавриловић: Писма о књижевности у Словенаца, Београд 1895.
37. Годишњица Николе Чулића, Књига XV, Београд 1895.
38. М. Ђ. Милићевић: Кнез Михаило у споменима некадашњег свог секретара, Београд 1896.
39. Годишњица Николе Чулића, Књига XVI, Београд 1896.
40. Годишњица Николе Чулића, Књига XVII, Београд 1897.
41. Годишњица Николе Чулића, Књига XVIII, Београд 1898.
42. Годишњица Николе Чулића, Књига XIX, Београд 1899.
43. М. Ђ. Милићевић: Кнез Милош у причама, нова збирка, Београд 1900.
44. Годишњица Николе Чулића, Књига XX, Београд 1900.
45. М. Ђ. Милићевић: Додатак Поменску знаменитих људи у српскога народа, Београд 1901.
46. Војвода Марко Миљанов: Примјери чојства и јунаштва, Београд 1901.
47. Споеница М. Ђ. Милићевићу, Београд 1901.
48. Годишњица Николе Чулића, Књига XXI, Београд 1901.
49. Андра Гавриловић: Београдска Велика Школа 1808.—1813, Београд 1902.
50. Д-р Ј. Х. Васиљевић: Придеи и његова околина, Београд 1902.
51. Годишњица Николе Чулића, Књига XXII, Београд 1903.
52. Срета Ј. Стојковић: Лазарица или Вој на Косову, Београд 1903.
53. Годишњица Николе Чулића, Књига XXIII, Београд 1904.
54. Добра Ружић: Пчеларски Речник, Београд 1904.
55. М. Ђ. Милићевић: Караџорђе у говору и створу, Београд 1904.
56. Годишњица Николе Чулића, Књига XXIV, Београд 1905.
57. Годишњица Николе Чулића, Књига XXV, Београд 1906.
58. Годишњица Николе Чулића, Књига XXVI, Београд 1907.
59. Годишњица Николе Чулића, Књига XXVII, Београд 1908.
60. Годишњица Николе Чулића, Књига XXVIII, Београд 1909.
61. Годишњица Николе Чулића, Књига XXIX, Београд, 1910.

DR
301
G6
knj.29

Godišnjica Nikole Čupića

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
